

Асқад Мухтор

А М У

Роман

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1986

Асқад Мухтор.

Аму: Роман. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти,
1986. — 320 б.

Аму тўлкинида дўстлик гулчамбарлари қалқиб-қалқиб оқади. Тотув қўшнелик рамзи бўлиш бу маззари икки сохилдан туриб томоша қилаётганлар қалбидаги олий ҳиссиёт ундан ҳам гўзал. Бизнинг ҳаяжонли, серташвиш давримизда одамлар кўнглидаги бундай илҳомбахш туйғу айниқса азиздир. Зеро, у Ўз-Ўзидан пайдо бўлган эмас, унинг узок, сермашаққат тарихи, Ўз қаҳрамонлари, қурбонлари бор.

Бу китобда ана шу оғир ва шарафли йўл лавҳалари билан танишасиз.

Асқад Мухтар. Аму: Роман.

Ўз2

4702570200—24

М————— 15—86

М352(04)—86

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й.

Амуга ёш томди — тун,
Амуга қон темди — тонг,
Амуга нур томди — кун,—
Тонгсиз офтоб чиқмас...

Афғон халқ қўшиғидан

Ҳиндикушнинг терскай ёнбағирларида ойдин кеча.

Дарвоқе, бу ерларнинг кечалари деярли ҳамиша сут-дек ойдин. Негаки, булутлар қарийб икки метр пастда сузади, ҳалигина ботган ой уч соат ўтар-ўтмай яна баркашдай оқариб қалкаверади. Қундузлари эса тепада ястанган абадий музликларга акс этувчи кўш нури ҳам ой шуъласидай совук, чексиз, у фақат рўпарадаги бепоён дара ва тубсиз жарликларнигина ёритолмайди, бу шуъладан ўпқонлар қаъри, аксинча, яна ҳам зимзиё, даҳшатли туюлади.

Дараларнинг у томонида осмонга ўрлаган Помир силсилалари. Совук ва кўм-кўк гумбаз остидаги бу жонсиз кенгликлар мудҳиш пўртаналар пайтида бирдан қотиб қолган океанга ўхшайди. Қачонлардир табиатнинг ваҳший кучлари Ер қобиғини қисирлатиб жунбишга келтирган, синдирган, аёвсиз майиштирган ва шунда бу тектоник мўъжизалар — бир-бирига мингашган ўлик қоялар, яхлаб қотган харсанг чўққилар, инсон оёғи етмаган музликлар, осмон билан туташ қорли ялангликлар, ҳеч нарсага тенглаб бўлмайдиган ана шу ойдин жимлик мангуликка пайдо бўлган.

Бу — буюк жимлик. Агар дафъатан қоялар устига қоялар қуласа, музликлардан кўчклар кўчса, ер қатламлари уйғониб, тоғларга ларза келса, бу жимлик

уларнинг даҳшатли гумбурини дунёга келмасданок ютиб юборарди. Ҳеч қачон ҳеч нарсага пинак бузмайдиган ваҳм жимлик бу.

Жонсиз ойдин, совуқ жимлик. Зим-зиё зулматдан ҳам кўра бунинг ваҳимаси кучлироқ. Шунинг учун бўлса эҳтимол, бу ерларда жон эгаси йўқ.

Жонсиз шуъла дунёси, совуқ, чексиз жимжитлик.

Бу ерда руҳан эзиласиз, фақат ғарбга қарагингиз келади. Чунки орқа томонда ер йўқ, тупроқ йўқ. Фақат кўк тусида, кўкка туташ абадий музлик, қалашган қоялар силсиласи. Худуд ул-олам дейишар экан қадимий жуғрофионлар.

Фақат қиялаб кетган туманли пастликларга, ғарбга тикиласиз, у ерда ҳаёт чорлайди сизни, яшил дунё талпинтиради, парвоз қилгандай бўласиз: ўнгда осмон — ўнг қанотингиз, чапда осмон — чап қанотингиз...

Тасаввурингиз қуввати етса, шу баландликдан отилиб тушиб, ундан нари водийлару саҳролар оша, уч минг чақиримгача тўлғаниб оққан кўҳна Жайхунни кўз ўнгингизга келтира биласиз. Дунёнинг энг қадимий дарёларидан. Тарих боболари Геродоту Страбон ҳам уни кекса Оксус деб атаганлар. Атрофдаги ҳамма нарса — ҳам гўзал, ҳам даҳшатли барча манзаралар шу дарё учун, шу дарё туфайлидир: минг йиллар давомида ўйилган, ювилган, нураган қоронғи жарликлар, сирли даралар ҳам, оқимни иланг-биланг йўлларга солиб, қудратли шаршаралар пайдо қилган харсанг қоялар ҳам, пастликларда дилни талпинтирган тириклик жозибаси ҳам Аму билан боғлиқ... Тепадаги бепоён қор далалари, абадий музликлар, ҳатто ватандошимиз Федченко номидаги дунёда энг катта муз денгизи ҳам шу дарёни озиклантиради.

Айтгандай, ҳали она дарёнинг биз билган кадрдон номи йўқ. Бу ерда у бир номсиз ирмоқ холос. Кейинроқ унинг тоғлар бағрида туғилган шўх-шалола эгачисингиллари ҳам ўнгдан, ҳам сўлдан шошиб ёрдамга

келади. Шундагина у тоғу тошлар аро кутуриб, қояларни кўпориб, юмалатиб, кўпикка бурканиб, зарра-зарра сув тўзонларини паға булутлардай юксакка тўзгитиб...

Ҳай, зарра дегандай, бу ҳақдаги хикояни узок Қора-қумдаги бир қум заррасидан бошлайлик.

Жимжит саҳрода енгил шабада юрдию бир қум зарраси қимирлаб кўйди. Унинг ларзаси билан ёнидаги зарралар ҳам силжишиб, бархан ўпирила бошлади. Қум оқими шамолга бўйсуниб кучая борди, зарралар учкунланиб ҳавога кўтарилди, шамолнинг ўйинига берилган қум-тўзон гир айланиб бош кўтардию нарироқда ўзига ўхшаган шерикларини ҳам кўриб шўхлик қила кетди. Бир мўъжиза кучи билан тиккага кўтарилган гирдибод устунлари энди саҳро бўйлаб телбадай кезади, қум бўронини осмонга олиб чиқиб, қутурган қора қуюнлар кун юзини тўсади...

Дарёда ҳам шундай ҳолат бор. У муз саҳросида, абадий муз қоясининг пана бир бурчида қимир этган зилол томчидан дунёга келади. Сарикўл чўққиларининг ортида, куёш туғиладиган томонда.

Ҳамма нарса ўз сарчашмаларидан қарздор экан. Бу гап аввало дарёларга дахлдор. Она дарёнинг сарчашмаси мана шу ерда.

Илк нур биринчи зилол томчида акс этиб, гўё унинг тақдиридан, узок саргузаштларидан хабар беради-да, кейин, томчилар кўшилиб жилғага, жилғалар кўшилиб дарёга айланганда Воҳанг деган ном олади. Воҳанг дегани — тақдирдан дарак дегани.

Биринчи бўлиб унга оҳунинг кўзидай тиник тоғ кўли Заркўл бағрида туғилган Помир дарёси кўмакка келади. «Жаҳон томи» нинг энг суронли дарёлари Гунту Бартанг тош юмалатиб, кўпик сочиб, қизил базальт қоялар орасидан ўзига тор ўзан очиб келиб кўшилганда дарё Панж номини олади-да, бир-бирига улашган кудратли шалолалар занжирини ҳосил қилганча, пастга қараб отилади.

Кейинрок, тагин ўнгдан, кутилмаган жойда, қояли тоғлар ортидан кескин қайрилиб келиб қўшилган Сурхоб, Езгул, Ванг тошқинлари унинг қудратини яна ҳам оширади. Қўп ўтмай у чапдан сирли водийлар мунгини, асрлар дардини ташиб келган энг гўзал ва ўжар сингиси Қўкча билан учрашади. Бу учрашувдан кўнгли яйраб кетгандай, шаддод хулқи бир оз майинлашиб, ҳайқириқлари шивирга айланади-да, ёйлиброк оқа бошлайди. Олдинда ҳали қувончли учрашувлар бор. Ўнгдан унга қудратли Бахшнинг ҳам тиниқ, ҳам совуқ тўлқинлари, чапдан эса Бомийн қояларининг исканжасидан қутулиб баходирона кифтини керганча қадимий Қундуз шошиб келади. Улар қарийб бир жойда учрашадилар ва она дарёмизга машҳур Аму номини бағишлайдилар.

Адирлар бағрини чуқур ўйиб, тош қатламларидан ўзан очиб келиб, Амунинг эндиги бўтана сувларига анчагача қўшилолмай оқадиган тиниқ тоғ дарёси Қофарниҳонни ва дилбар жанубий водийларимиздан бирининг қон томири бўлган Сурхонни ҳисобга олмаганда, она дарё бундан кейинги қарийб бир ярим минг қақиримлик узундан-узук йўлида, бир сой ё жилға уёқда турсин, томчи сув ҳам олмайди, фақат сарфлайди, поёнсиз далаларга, туташ боғ-роғларга, каналу ҳавзаларга, ерга, осмонга, дашту саҳроларга саховат билан ширин сув улашади. Зарафшону Боботоғ, Қўхи Сафеду Банди Туркистон чўкқиларидан озикланувчи ўнлаб қадим тармоқлари эса энди унга етиб келолмай икки соҳилдаги яйлову экинзорларга сингиб кетади.

Икки соҳил. Аму воҳаси деб аталган қадим афсонавий бойлиқлар дунёси кишилиқ маданиятларининг бу қўхна тарихий ўчоғида тириклик ҳамиша Аму саховати билан боғлиқ. Меҳнатқаш дарё бу дуркун воҳага ҳар йили етмиш миллиард кубометр сув, миллион-миллион тонна унумдор лой, маданий тузларга бой тўқ қўнғир шўртоб тупроқ ташиб келишдан ташқари, бурун замонлардан

Бадахшоннинг лаълу ёқутларини, Помиру Хиндикушнинг бебаҳо хазиналарини, инсон оёғи етмаган сирли дараларнинг олтин зарраларини ювиб, улардан дарак келтирган. Антик дунё тарихчиларининг шаҳодатича, Термизхудотга ёлланган вахшлик тохарлар Жайхуннинг лойқа сувига пўстак солиб, олтин қум саралар, Балх бозорларида араб савдогарларига пуллар эканлар...

Биз беихтиёр тарихга ўтиб кетдик. Бу ерларнинг кўхна ўтмиши мангу уйқуга ботган бу хайбатли тоғ силсилаларининг тушига ўхшайди. Ана, ёнбағирларида элас-элас хотиралардек туман силжийди. Туманми, булутми, ишқилиб, совуқ намлик ёпишқоқ пардадек юзга чап-ланади-да, елкангиздан босгандай пастга ундайди. Қаер-дадир тош кўчади, дараларда кўчкилар гумбури янграйди.

Дарвоқе, даралар... Бу тоғ-тошли соҳилларда асосан дарий тилида сўзлашувчи халқлар, тожиклар, афғонлар, бадахшонликлар, қадим Ориёнанинг юзлаб уруғ ва қабилалари яшайди. Дарий дара сўзидан бўлса, бу балки тоғликлар тили деганидир...

Туман сийраклашиб, баҳайбат қояга илиниб турган яшил қишлоқ кўринди. Тошга тирмашиб ўсган наъматак аста тебранди — пасттекисликларга чиқиб оқимини секин-латган Аму шабадаси хур-хур эсади. Ундан пастда бир нечтагина мирза терак кўкка интилганча мудраб, ой нурида нукрадай йилтиллайди. Қияликдаги яшил ялангликларга, ёнбағирда қалашган уйларнинг ясси томларига, тош-лоқда ўстирилган жажжи-жажжи боғу бўлтак-сўлтак поллизларга кўкимтирроқ сут рангидаги майин шуъла таралади. Узоқларда ўркач-ўркач базальт қоялар... Тонгги туманда сузаётган туя карвонлари хаёлга келади. Хитой ва Хиндистонга денгиз йўллари очилмаган замонларда Фарбу Шарқнинг савдо йўли шу ерлардан, Аму кечикларидан ўтган. Қуёшда қовжираган чўлу биёбонлар, ваҳимали тоғ даралари, обод водию суронли шаҳарлар орқали ўтиб келадиган «Буюк ипак йўли» ҳеч қачон ипакдай равон бўлган эмас, албатта. Асрлар тумонотида бу ер-

ларда савдо карвонларига улуғ хурмат билан бирга талончию зўравонларга қарши чексиз нафрат ҳам етилган элатлар қалбида. Бу икки соҳилда зимзиё кечалари бир-бирига ёв кўзлар, милтиқ-найза тиглари қарама-қарши тикилишган, кирғоқдан кирғоққа тўплар отилиб, тоғ дарёлари-нинг мусаффо сувлари қонга бўялиб оққан. Амунинг бўтана тўлқинларида қон эмас, дўстлик гулдасталари қалқиб ўтишини ёки соҳилдан абри-найсон камалагидек қардошлик кўприги қулоқ отишини орзу ҳам қилолмаганлар.

Ҳа, тоғларнинг унутилган тушларини безовта қилишга тўғри келади. Кўприк тўғрисида гапирдик. Искандар Зулкарнайн суғд элларини забт этиш учун Навтак кечигида ўз лашкарларининг елкасига бўйра-кўприк ташлаб от ўйнатиб ўтган, дейдилар. Наршахийнинг ҳикоя қилишича, арабларнинг Аму орқали Мовароуннаҳрга ўтиши ўн тўрт ойга чўзилган экан. Аввал Убайдуллоҳ ибн Зийёд; кейин Саййид Усмон лашкари ўтиб, уч марта орқага қайтган. Сўнгра, даҳшатли лашкарбоши Сулм ибн Зийёд ўтганда Сурхон суворийлари уларни кириб ташлаганлар. Ҳатто маккор Қутайба Муслим ҳам Аму кирғоқларини қонга бўяб, ўн икки марта Хуросонга чекинишга мажбур бўлган...

Қорахонийларнинг бошлари оққан бу сувларда, оғули камонлар юкланган Маҳмуд филлари фарқ бўлган. Чингиз Термизга келганда бешикка беланган гўдаклар кетидан ўзини сувга ташлаган минглаб оналар фарёди тўлқинлар билан оқиб кетган. Темур эса шу соҳилларда жасур сарбадорларга қарши жангларда оёғини синдириб, бир умрга «ланг» лақабини олган.

Ҳа, Жайхун дегани жойи хун маъносида бўлса эҳтимол. Хун — қон ва қасосдир.

Дараларда момақалдиروق гумбирлайди. Тоғларнинг узоқ хотираларини бесаранжом қилдик шекилли. Балки, ундай эмас, Амуда фақат қон окмаган, демоқчидир тоғлар. Дарҳақиқат, Аму буюк дарё, тарихий дарё, гўзал дарё, меҳнаткаш дарё. У аслида денгизга эмас,

халқлар қалбига қуйилади. Ўтмишда ҳам унда фақат қон оққан эмас. У гоҳида қуёшдай балқир, нурланар эди. Нималар кечмаган ахир бу кечиклардан!

Аму босқинчилар учунгина «сув тўсиғи» дир. Аслида у — халқлар, элатлар тақдири, қадим маданиятлар чорраҳаси. «Шохнома» да Эрон билан Турон зиддиятлари ҳам, қон-қардош тутинишлари ҳам шу дарё тимсолида тасвирланади. Бу ерда динлар, фалсафалар, худолар, Будда, Гелиос, Шива маъбудалари учрашган. Қўшонлар салтанати Рум ва Чин империяси билан баҳслашган. Аму, Ганг сингари, инсоннинг сўнгги хоки покини олиб кетадиган муқаддас сув бўлмаса ҳам, усиз бу ерларда ҳаёт йўқ. Ўтроқ ҳаёт, маданият маскани бўлган Амунинг юқори оқимидаги Бактрия, ўрта оқимидаги Суғдиёна, қуйи оқимидаги Хоразм — авлод-аждодларимизнинг қадимий қудратли давлатлари эди. Улар бу ерларда Искандару Дорони таслим этдилар, бу соҳилларда ўлмас халқ фарзандлари Широқ, Спитамен туғилиб вояга етди. Араб халифаларининг Аму фарзанди Муқаннадан кўркиб бу ерларга қурдирган кўрғонларининг харобалари ҳали ҳали турибди.

Ҳа, унда фақат қон оққан эмас. У гоҳида қуёшдек балқир, нурдек мавжланар эди: шайхурраис Сино кечув қидириб қамишзор соҳиллар бўйлаб кезганда, ожиз Рудакийнинг дардли мисралари, Бобурнинг соғинчли нолалари етиб келганда, ёш Алишернинг китоб қарвонларини, ёки «Жайхун хулқи» ни таърифлаш учун ҳаёлга толган Бегунийни кўрганда она Амунинг нурланган мавжларини кўз олдингизга келтира билурсиз. Маърифат ва шеъриятнинг буюк чорраҳасида нурланмай бўладими!

Шарқнинг ипағу мушк-анбарини, Хитойнинг кумушу чинни идишларини, Термиз ва Мозори Шарифнинг тақа юнги, балиқ елими, кунжут мойларини Каспий орқали Булғор хонлиқларига етказган, Буюк Петр империясининг орзули режаларига туташган бу қўнғир тасмадек тари-

хий сув йўли, аттанги, эндиликда денгизга эмас, хатто ўзининг кадрдон шўр кўлига ҳам эмас, икки сахро орасидаги бепоён қамишзорларга зўрға етиб бормокда. У ёрдамга, ғамхўрликка муҳтож. Икки соҳилдаги халқлар ўз қадимий ҳаёт манбаларини сақлаб қолиш, эъзозлашдек эзгу ташвиш билан яшамокдалар.

... Ой бўзариб ботаётир, куёш ҳали орқадаги ўн минг метрли юксак чўқкилардан ошиб ўтолганича йўқ, шунинг учун осмон қорамтир-кўк, тиник бўлса ҳам, ерда қора соялар кезади, арчали қияликлардаги харсанг тошлар қораси ғира-ширада қўрқинчли кўринади. Пастга тушган сари баҳор нафаси вужудингизни қамраб, тошга тирмашган яшиллик, қушлар чаҳ-чаҳидан уйғонган бутазорлар дилни тортади. Тепага қарасангиз, зангори бўшлиқда ҳайбатли тоғлар сузиб кетаётганга ўхшайди, чуқур сой ўзанлари, воҳаю даралардан тепага қараб паға-паға туман кўтарилади.

Чақиртош сўқмоқларда кўтос подалари силжийди, уларнинг сиртида чуғур-чуғур қушлар галаси. Узоқларда кўчманчи тоғлик қабилаларнинг тошлар панасида қияликка илиниб турган фақир чайлалари кўзга ташланади. Водий нафаси келиб турса ҳам, ҳали айланма тоғ йўллари тикка, хатарли. Тонг олди қоронғисида омонат осилиб турган қоялар совуқ соя ташлаб, ғуж буталарнинг қораси ваҳимали кўринади. Тун сирли, сезгир. Қичкина тош кўчса, иккинчи, учинчисига урилиб, пастроқда дараларни янгратадиган суронли кўчкига айланади.

Шу пайт жарлик тепасига ташланган яккачўпда ёлғиз кимса кўзга чалинди. Бошида соябонли шляпа, соқоли ўсиқ, тиззасигача пайтава ўраб, товони тишли пишиқ ботинка кийган, елкасида рахт халта ва, негадир, милтиғи йўқ. Тоғликлар милтиксиз юрмайди, айниқса бундай маҳалда. Қим бўлсайкин бу хавфли йўлларда танҳо юрган?

У пастга қараб шошар, орқасига қайрилиб боқмас

эди. Шунисига караганда, тоғликлар одатидан хабардор одам. Лекин кўриниб турибди — бу ерлик эмас, елкага қаватлаб ташланган чакмони бўлмаса, қўлида қурол эмас, ақалли таёғи ҳам бўлмаса, қўйингки, шошганидан ҳам билиниб турибди — бу ерлик эмас. Бошига фавқулодда кулфат тушган ёки ўтакетган таваккалчи одамгина бу ерларда тоғликларнинг сирли удумларига хилоф равишда шошиб йўлга ёлғиз чиқиши мумкин.

Тош сўкмоқ уни ҳамон қуйига етаклайди. Қоялар панасидан, ўпқонлар четидан авайлаб ўтади, жарликлардан тармашиб чиқади, йўлни қисқартириш учун қалтис қияликлардан эмаклаб ўтиб, кўчкиларга чап бериб шошади, янгроқ, қоронғи дараларда фақат унинг оёқ товушигина акс садо беради.

Бу озғин одам, зиёлинамо, лекин чайир бу таваккалчи қаёққа ошиқяпти, нимадан қочяпти, тоғларнинг сирли садосиданми, ўзининг ваҳимали оёқ товушиданми?

Гўё туннинг, тоғу тошнинг қоронғи дунёси уни минг кўз билан кузатади, таъкиб этади.

... Мен уларни Мозори Шарифнинг кўримсизгина бир қаҳвахонасида учратдим. Бу ернинг шуниси яхшики, қаҳвани тунука чойнакда эмас, инглиз жезвесида қайнатишади. Хотиним билан ажралишгандан бери, узлатдан маскан топиб, ҳар куни шу жойда нонушта қиламан. Саройда ғалаёнлар кучайгандан буён эътибордан қолган бир камбағал зиёли бўлсам, қадимий кўрғон вайроналарини кавлаб юрган шўринг қурғур бир археолог кимга керак экан, қаёқдан топиб келишди — ҳалигача билмайман.

Ҳозирги «янги» лар ҳам менга унча қайишмади — ватанпарварлигимга шубҳалари бор: археология факультетини Сарбоннада битирганман, гоҳо инглизларга қарши умумнафратнинг майда, куйдирувчи учқунлари менинг юзимга ҳам сачраб турганини сезаман. Аслида армонларим кўп, йигирма йилдан бери она юртимнинг қадимий

шон-шухратини оламга кўз-кўз қилсам деган орзу-умид билан яшаб, тоғу тошда жон чекиб юрибман. Бунинг учун менинг касбимдан ҳам қулай восита бўлмайди. Буларнинг эса бунга сира алоқаси йўқ экан, ажабо, ухлаб тушимга кирмаган одамлар мени кидириб келишибди.

Кундалик қаҳвамни буюриб, чеккароқдаги одатий столим ёнига аста ўтирган эдим, ойнабандли эшикнинг таниш кўнғироғи жиринглаб икки киши кириб келди. Улар тўғри мен томон юрдилар. Иккиси ҳам европача, яхши кийинган, ўрта ёшда, қадди-қомати пишиқ, юзлари шамолда, офтобда қорайиб дағаллашган; новчароғи жуда хунук киши экан, бурнида иккита катта сўғал, астойдил тарашланган жингалак чакка соқоли ҳам бўртиқ ёноқлари, оғир осилиб тушган жағ суюқларининг беўхшовлигини яширолмаган эди. Шериги пакана, бўйига ярашмаган соқол қўйибди, лекин пешонаси кенг, кўзлари чиройли, зийрак, ақлли кўринарди. Янгигина жинси шимининг тизза кўзига чарм ямок солгани, эчки юнгидан тўқилган, ёшларга хос енгсиз фуфайкаси унинг гавдасини яна ҳам миқти қилиб кўрсатар эди.

Тикка келиб ёнимга ўтиришди.

— Доктор Сухайл сизмисиз?

Демак, таниб-билиб, кидириб келишган.

— Хизмат?

Менинг чўчинқираб қараганимни сезгач, иккаласи ҳам ўрнидан кўзғалиб қўл узатди:

— Сайёд Нихон, тупроқшунос,— деди новчаси.

— Надим Сарбаланд, гидрогеолог,— деди паканаси.

Қўл олишгач, мен ўзимни эркинроқ сездим: зиёли йигитлар экан.

— Ялло! Яна иккита қаҳва,— дедим югурдак болани чақириб. Бола қаҳвани олиб келганда улар ўзларига ликёр буюришди, мен рад этдим. Умуман, ичкилик ичмайман. Улар чаққон-чаққон куйиб ичишди. Бегона бўлсак ҳам гапимиз қовушиб кетди. Надим тоғлик исазай-

лардан экан, шевасидан билиниб турибди, мен бу қабиланинг тоғдаги қадимий изларини вақтида яхши ўрганганман. Сайёд эса, пайқадимки, дурроний элатидан, улар ўзларини дурри-дурроний деб атаб, гурурланиб юрадилар. Лекин Сайёда манманликни сезмадим. У соддагина қилиб мақсадга ўтди:

— Биз «Жеймс — Морисон» компанияси ирригация ва мелиорация қурилиш-лойиҳа трестининг вакили номидан келдик,— деди у ишчан руҳда, дона-дона гапириб.— Шимолий Афғонистонда Аму сувларидан фойдаланиш юзасидан лойиҳа-қидирув группалари тузиляпти. Сизни ўз группамизга таклиф этмоқчи эдик...

— Кечирасиз, соҳиб Сайёд,— дедим самимий жилмайиб. Уларнинг мени ким биландир адаштираётганига амин эдим.— Сизлар янглишибсизлар, менинг ирригацияга алоқам йўқ, кекса бир археологман.

— Биламиз, доктор Сухайл, ҳаммасидан хабардормиз. Биз сизни компания вакилига тавсия этдик, кафилингизни олдик. Китобларингиз ва досьенгиз билан танишиб, соҳибимиз Лаъл Маҳдий жаноблари ҳам «Айни муддао, у билан дарҳол учрашишим керак», дедилар.

— Жаноб Маҳдий...

— Компаниянинг ваколатли ходими, бош геологимиз,— деб қуюқ, ширали овози билан гапга қўшилди, ликёр ичиб сал қизарган Надим Сарбаланд.— Йўқ десангиз, кўп зиён қиласиз, доктор, яхши группа тўпланяпти, компаниянинг контрактлари беқиёс саховатли, зарур мутахассислар учун ҳеч нарсани аямаяпти. Ўзимизнинг ҳукуматга ҳам Чорвилоятда бундай қидирув ишлари жуда зарур экан. Чинакам юртпарвар бўлсангиз...

Мен бир оз гангиб ўйга толдим, ичиб олган сергап улфатларнинг гапи унча қулоғимга кирмай қолди. «Жеймс — Морисон» компаниясини эшитиб юрардим, бош резиденцияси Пешоварда эди шекилли, лекин унинг ирригация-қидирув ишларида мен нима қилиб беришим мумкин? Улфатларнинг «ҳукуматимиз эҳти-

ёжлари», «юртпарварлик» ҳақидаги гаплари, агар мени синаш учунгина ишлатилаётган бўлмаса, чиндан ҳам дилимнинг аллақайси бир торларига тегиб кетди. Дарҳақиқат, балки мен ҳам бир ишга қор келиб қоларман, фаолиятсизлик, тушқун кайфият кўпдан жонимга теккан.

Надим ҳамон саховатли контрактлар ҳақида гапирар эди. Менинг ҳозирги аҳволимда бу моддий манфаатлар ҳам зиён қилмайди.

— Билмадим, бу таклифингизга хали ҳам ақлим етмай турибди, жаноблар, лекин ўйлаб кўрай,— дедим иккиланиб.

— Йўқ,— деди Сайёд Нихон,— кейин ўйлайсиз, аввал жаноб Лаъл Маҳдийга учрашишингиз керак, биз унга ваъда берганмиз! У киши билан суҳбатдан кейин марҳамат қилиб бир қарорга келарсиз, илтимос.

— У жанобни қаердан топаман?

— У киши «Бомийён» отелида сизни кеч соат олгигача кутади.

«Бомийён» га соат бешдаёқ бориб, биринчи қаватнинг холлида хаёл суриб ўтирдим, кутилмаган таклифнинг маънисига етолмай ҳаяжонда эдим. Жаноб Лаъл Маҳдий аллақайёқдан шошиб қайтиб келди-ю, ишчан қиёфада пешона терларини артиб, холлни кесиб ўта бошлади. Унинг худди мен кутган одам эканини узоқдан фаҳмладим. У ҳам эскидан танишдек қуюқ сўрашиб, иккинчи қаватдаги хонасига таклиф қилди.

Кондиционер эшитилар-эшитилмас гувиллаб турган оддийгина салқин хонада гиламнинг бир четида ер тагидан сергак тикилиб ётган паҳмоқ сеттердан бўлак қимирлаган жон, ҳатто бирорта ортиқча жиҳоз ҳам йўқ эди.

— Кофе буюрайми? Сигарами? — деди уй эгаси.

Бу ажойиб келишган, қотма, гавдаси адл, одмигина, лекин хушбичим костюм кийган, жингала сочи ора-чора оқариб кулранг тусга кира бошлаган ўрта ёшлардаги

ёкимтой киши эди, билимдонлиги, хушмуомалалиги билан мени дархол ром қилди. Сухбатимиздан маълум бўлдики, теги Хиндистонда англиз оиласида туғилган, кулиб айтишича, наслида жасур синкхларнинг «орий» қони ҳам омихта экан, асли номи Рональд Байрсби, дарий ва паштуний тилларини бекам-кўст билади, лекин мен «сэр» деб мурожаат қилганимдан кейин англизча сўзлай бошлади.

Мен, албатта, аввало ўз шубҳамни билдирдим:

— Сиз ҳозирги прогресс одамларисиз, биз эса кўҳна дунё... Мен на топография ва на гидрогеологиядан хабар-дорман, булар бари тезкор замонавий соҳалар, қадимий дунё билан шуғулланиб юрган мендек бир қарияни группангизга таклиф қилмоқчи бўлибсиз, бу англашилмовчи ликми, ёки...

— Йўқ,— деди Рональд Байрсби. Телефонда кофе буюриб, рўпарамдаги креслога чуқур жойлашиб ўтирди.— Бу англашилмовчилик эмас, доктор Сухайл. Сиздек билими кенг, нодир мутахассис бизга жуда ҳам зарур. Мукаддас «Авесто» китобидаги ёввойи отларни қўлга ўргатиш манзараси ёдингизда бўлса керак. Отларни қўлга ўргатиш ўша замонлар учун ҳозирги фан-техника инкилобидан кўра муҳимроқ бўлган. Нега десангиз, мана, пода кетида судралиб юрган чўпон бирдан от миниб олди дейлик. Энди унга уфқлар кўринади, яйловлар кенгайди, чорва кенг ёйилиб, туёқ кўпайгандан кўпая боради. Кўчманчи қабилаларнинг ўзлари ҳам, ер чегаралари ҳам узоқ-узоқларга кўча бошлайди. От-улов қарвонлари кенг уфқларга қараб йўл олади, янги йўллар, янги география пайдо бўлади. Отлиқ овчи ёй отганда унинг олдида замин бир камон ўқ масофасига кенгайди. Халқлар, элатлар, қабилаларнинг бу ерлардаги, айниқса, тоғ йўлларидаги қадимий миграцияси археологларни кўпдан қизиқтиради, бунга биласиз, доктор. Неолит манзиллари бўйича сиз ҳам қадим сув йўллари, пода ва ов йўлларини аниқлагансиз, ўргангансиз. Бу тажриба ва

билимларингиз бизнинг тоғ шароитидаги гидрогеологик кидирув ишларимиз учун аини муддао эмасми? Мана сизга қадим дунё ва замонавий прогресс!

Рональд Байрсби янги келган қора кофени кичкина сопол идишларга қуйиб, кумуш қисқичда чакмоқ канд солди-да, бирини менга узатди.

— Раҳмат, сэр.

Дарпардалари тушган салқин, нимқоронғи хонада хушбўй кофе ҳиди анқиб, кайфиятимни кўтариб юборди. Суҳбатдошим ҳар нарсани асосли, ишонарли қилиб гапирар, бутун вужудидан соғлом куч, ўзига ва сизга ишонч руҳи барқ уриб турар эди.

— Ҳа, мен энди оз-моз тушуняпман ўз ўрнимни,— дедим қаноатланиб.

— Энди бизнинг компания ва унинг институтларига келсак,— деди Байрсби ишчан руҳда,— штабимиз Пешоварда, билсангиз керак. У ердаги қадим рожанинг кўҳна кўрғонига жойлашган илмий-текшириш институти,— шу ўринда пахмоқ сеттер безовта кимираб кўйди,— беш юз акра тажриба плантацияларида, лабораторияларда иш олиб боради. Биз саҳроларни ўзлаштирамиз, яйловларни тиклаймиз, эрозия жараёнларига барҳам берамиз, суғориш тармоқлари, гидроиншоотлар барпо этамиз. Ҳиндистоннинг қакроқ Тар чўлларига биз ҳаёт келтирдик, хабарингиз бўлса керак. Геологиядан социологиягача — мана бизнинг иш доирамиз. Ҳозир хатто олис кўчманчилик районларидаги ҳаёт шароитларини ҳам ўрганяпмиз. Ҳиндистону Покистон, Эрон ва Афғонистон — фаолият регионимиз мана шундай. Бизнинг лойиҳа ва тавсияларимизни барча ривожланаётган давлатлар имтиёзли шартлар билан жон деб олишяпти!

— Олижаноб фаолият! — дедим мен жуда маъқул бу гапларга бош ирғаб ўтириб. Суҳбатдошим энди мени ўз группасининг одами деб билиб, яйраб хикоя қилар, эндиликда ўзимнинг ҳам бунга шубҳам қолмаган эди. У давом этди:

— Мен интернационал бурч, у-бу баланд гаплар хакида гапирмайман, бу ўз-ўзидан равшан, лекин ишимизнинг катта бизнес эканини ҳам унутмаймиз. Маҳаллий мутахассисларни иш билан таъминлаймиз, контрактларимиз ҳам компаниямиз обрўсига яраша эътиборли. Мени тарғиб қияпти, деб ўйлай кўрманг, Шимолий Афғонистондаги бўлғуси Катта Аму лойихаси мамлакатингизнинг барча ватанпарвар кучлари диққатини жалб этажак, бунга кўзимиз етади. Хукуматингизнинг сиёсий-хўжалик доираларида ҳам бунга қизиқиш катта.

Ўйлаб қарасам, менинг ночор юртим тарихида мисли кўрилмаган бир иш. Кўримсиз қаҳвахонада ўтаётган кунларимга ачишиб кетдим, менинг касбим ҳам қор келиб, билимларим тасарруфига жой топилиб қолса зора! Худо ёрлақаб, бу адл қоматли билимдон одамни менга ёруғ қисмат дуч қилибдики, йўқ демаслигим керак.

— I wars gled to se juo, ser, goud boy!¹— дея у билан дўстона хайрлашдим, масала ўз-ўзидан ҳал бўлган эди.

Шундай қилиб, ўйламаган жойда, қари бошим билан қидирув группасига аъзо бўлиб қолдим. Сайёд Нихон билан Надим Сарбаландни топиб, қароримни билдирдим, биз яна қаҳвахонага бориб, юртимизнинг равнақи, ватанпарварлик ҳақида узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Улар менинг компания билан контракт тузишимга ёрдам бердилар, сафарга тайёргарлик, кийим-бош, шахсий буюмлар ва бошқа баъзи зарур майда-чуйдалар ҳақида тавсия ҳам маслаҳатларини айтдилар. Менинг ҳам, албатта, умрим дала-даштда, сафарда ўтган, мамлакат тоғу дараларида мен оёқ босмаган сўкмоқ кам, аммо бу йигитлар ҳам ўз ихтисослари бўйича энг шиддатли шароит ва вазиятларни бошдан кечириб, пишиб кетганлар, уларнинг маслаҳатларига қулоқ солиш лозим.

¹ Мен сизни кўрганимдан хурсандман, азизим. Хайр (инглизча).

Экспедициямиз дастлабки сафарда чукур воҳанинг ичи билан тоғ жарликларига кўтариладиган эски сой ўзани бўйлаб йўлга чиқиши керак эди. Бунга отлар, тоғ йўлида яхши юрадиган кўтослар сотиб олиш, ёрдамчи кучлар, ерли тоғликлардан йўл кўрсатувчилар ёллаш, палата, зарур лаш-луш, коржом, озик-овқат ғамлаш, асбоб-ускуна олиш, умуман машаққатли тараддудга бир ярим ойдан ортиқ вақт кетди. Йигитлар уйларига бориб, оз муҳлат бўлса ҳам оилалари билан хайр-хўш қилиб келдилар, менинг хайрлашадиган кишим йўқ, ёлғиз ўғлим Аврангзеб эса Қобулдаги ёш сарбозлар лицейига қираман деб кетган. У билан ота-болалик муносабатларимиз жуда илиғ-у, лекин шу жойга келганда, гапга кўндирилмадим: лицейга бораман деб туриб олди, шу ёшдан сарбозлик нима ҳожат экан, билмадим. Ўзи болаликдан анча бебош, кўркмас, таваккалчи, дийдаси қаттиқ, ҳатто бир оз тошбағир, бераҳмрок бўлиб ўсди, ит-мушукни совуққонлик билан отиб ўлдира олиши мени чўчитар, лекин у буни ўзича мардлик деб тушунар, ҳеч нарсадан ҳайикмайдиган чинакам эркак бўлиш унинг шиори эди. Балки бу болалик манманлигидир, балки мактабда, тенгқурлари орасида ўзига келар, дилига меҳр соладиган онаси энди йўқ, бир муаззинга тегиб кетибди деб эшитдим, мен эса боланинг тарбиясини бари бир эпполмайман. Борақолсин, майли, ўкиса балки одам бўлар, дедим.

Ҳачиру кўтосларда той-той юк, расмана бир карвондай чўзилиб, азонда йўлга чиқдик. Бу ерларда ҳаммавақт навқирон, жон эгаси борки барини безовта қилиб, вужудни тўлқинлантирадиган эрта баҳор эди. Куртак ёрган бутазорлардан чумчук галалари пир-пир учади, қир этакларида бодрок-бодрок бўлиб гуллаган ёввойи зардолилардаги ариларнинг ғувиллагани узокданоқ эшитилади. Онда-сонда сал кўкара бошлаган сарғиш Аму яйловларида от кишнайди, шаталоқ отиб бетиним чопқиллаган қулунлар она бия товушини эшитиб тўхтайтиди-да, олисларга аланглаганча бурун катакларини кериб зах

далалар ҳавосини тўйиб шимиргач, яна чопади. Шамолдан ағанаган бултурги қамишзорларга ғақ-ғақ қилиб ёввойи ғозлар қўнади. Мен бу кадрдон йўлларни кўпдан кўмсаган эдим. Баъзан, одатимча, кумда, майсада қолган ҳайвонлар изидан уларнинг баҳорги ҳаётини ўқиб ўзимча жилмайиб қўяман.

— Доктор Сухайл, кайфингиз чоғ-ку? — дея сўрайди от устида хода ютгандай ғўдайиб, оёқлари ерга тегай-тегай деб кетаётган новча Сайёд Ниҳон. Эрта баҳор нафасидан унинг хунук юзи ҳам баҳра олгандек эди.

— Ха, йўлимиз ўнгсин, ишқилиб.

— Буниси энди сизга боғлиқ, доктор, — деди олдинроқда мерган ковбой сингари, от билан бирга қўшилиб қўйилган ҳайкалдек бўлиб кетаётган хушқомат бошлигимиз. — Довондан кейин карвонни лагерда қолдириб, қадим йўлларни ўзимиз кезамиз, сиз йўл бошлайсиз.

— Маъқул, сэр.

Уни фақат мен «сэр» деб атайман. Бошқалар орқаваротдан «босс», ўзига эса «соҳиб Лаъл» деб мурожаат қиладилар ва ўз тилларида гаплашадилар. Пишиқ бўлади деб хачир миниб олган Надим Сарбаланд унга ҳатто ўзининг исазай шеvasида гапиради, билимдон бош геологимиз шуни ҳам тушунади, унга ҳаммамиз қойилмиз. Ердамчи хизматкорлар уни, ҳурмати учун, майда-чуйда халта-бўхчадан бутунлай озод қилишган. Бизнинг эгарларимизда, айниқса, пакана Сарбаланднинг хачирида баъзи нозик асбоб-ускуна, қоп, қути каби юқлар лапанглаб кетяпти. Соҳиб Лаъл эгарининг қоши ҳам бўш, зотли оти ўйноқи, қўлида фақат милтиғу орқада содиқ сеттери Ража ҳар тошу қувокқа оёқ кўтариб пилдираб кетяпти.

Хуллас, бошлиқ ҳаммамизга маъқул. Унинг келишган қадди-қомати, енгил сафар жомаси, ковбойларга хос чакқонлиги, ёшлиқ ғайрати, чарчамаслиги, ҳаракатларининг ўзига ярашиб туриши, муомаласи хизматчиларнинг ҳам ҳавасини келтиради, айтган гапи — гап. Надим билан

Сайёд эса унинг учун ҳар нарсага шай, уларнинг бу садокати менга ҳам ёқади. Фақат бир нарса сал ғалати: шундай кўркам, маданиятли, билимдон йигит атрофдаги табиат мўъжизаларига, илк баҳор гўзалликларига андак бепарво туюлади менга... Бу балки дастлабки юзаки таассуротдир, лекин атир таратиб ётган тароватли водийлар ҳам, кип-қизил лолазор қияликлар, банорас ёпинган қирлар, тикка қоялардан учган оқ наъматак гулининг бўронлари ҳам, кўклам уйғотган тоғ ирмоқларида сув ичаётган зангори читтакнинг узун оёқларида тебраниб туриши ҳам — хуллас, ҳеч бир гўзаллик унинг диққатини тортмаяпти, бу ерларнинг мастона манзаралари ҳақида менинг эсим кетиб гапирган гапларимга ҳам шунчаки бош ирғайди-ю, завқини унча билдирмайди. Эҳтимол, бу унинг ўта ишчанлигидан, хаёлларининг бандлигидандир.

Учинчи куни кечқурун оғир тошлоқ йўллардан отларимиз оқ кўпикка ботиб довои ошдигу хушбўй арчали бир қияликда дастлабки база учун чодирлар курдик. Тепада қояга илиниб қолгандай кичкинагина кўм-кўк қишлоқча осилиб туради. Қуйида енгил туман, қандайдир ғуж дарахтлар қорайиб кўринади. Ўша томондан эшитилган бойўғли товуши гўё тунни тезроқ чорлаб, юксак осмонда ғарб шафағининг охириги яллиғларини ҳам сўндирди. Лагерь тинди, лекин тун сеҳридан ҳамма уйғок, фақат Санчо-Пансо (сэр Байрсби билан биз ҳачир минган бақалоқ гидрогеологимизни шундай деб атаганмиз) эгарга бош қўйиб хуррак ота бошлаган эди.

Мен узоқлардаги паст тоғ тизмаларида йилт-йилт этган ўтлар, баъзан тоғларда тошга айланган қадимги ёнғок тўнкаларининг темир оксиди кўпайганда чўғдай ёниб туриши ҳақида сўзлардим, бошлигимиз кизиқиб кулоқ солгандай туюлганидан, тушунтиришда давом этдим. Умуман, Ўрта Осиёда дастлабки инсон ҳаёти тоғу дараларда бошланганлиги аниқ, суғд ва чоғаниён қабилаларининг ўтга сиғиниш одатлари, зардушти оташ-

парастрларнинг дастлабки ибодатлари ҳам шу ерларда туғилган, улар ўз ибодатхоналари учун ўтти шу оташнафас тоғлардан олганлар. Шу билан бирга, бу қадимий табиий ўчоқлар тириклик манбаи ҳам бўлган, одамлар шу ёнартошлардан олтингурут, навшадил, тери ошлаш учун зарур моддаларни ажратиб олабилганлар. Бу ибтидоий ўчоқларнинг ёнганига тахминан уч ярим миллион йил бўлди. Суғдиёна ўчоқлари... Улар айниқса мана шундай тунги тиниқ осмон фониди сирли мўъжизадек кўринади, гўё қадим афсонавий девлар тоғлар қаъридан ўзининг олов тилини чиқариб кўрсатаётгандай..

Сухбатдошимга қарадим, ёнбошлаб қулоқ солиб ётибди. Менинг ҳикоям унинг дилида нималар уйғотади, нималарни ўйлаяпти экан?

— Бу жойлар афсонага бой, — деб аста давом этдим, — ўша оташнафас тоғлар орасида Рахшқўл бор. Осмондай тиниқ тоғ кўли, сувининг мавжи баҳорги майсадек ям-яшил. Афсоналарга кўра, «Шоҳнома» даги Рустами дostonнинг олов қанотли дулдули Рахш шу кўлнинг тубида ўтлар экан. Бу арчазор ёнбағирларга овга келган мерганлар булбул навоси таъсиридан милтиқларини ташлаб кетарканлар. Ҳали ҳам узок-яқиндан бойваччалар каклик сайлига келиб туришади..

Билган гапларим кўп, сўлим баҳор кечаси, тоғ ҳавоси кўнглимни илитдими, илҳомим тошиб, гапиргим келар эди, лекин, қарасам шефимиз ўша ёнбошлаганича аллақачон пинакка кетиб қолган экан, нарироқда уйғоқ ётган Сайёд Ниҳон «Жим, соҳиб уйқуга кетдилар» дея ишора қилди.

Жимиб, ўзимдан хафа бўлдим, бунча серган бўлмасам, булардан ёшим катталиги ҳам, касбимнинг буларга бегоналиги ҳам билиниб қолди. Одамлар, хусусан сэр Байрсби ҳам куни билан йўл юриб толиқишган, уларнинг уйқуси ҳам қаттиқ, сеникидай қушуйку эмас, кўҳна дунё ҳикояларию афсоналарингга нима бор!..

Жағимга эрк бериб юборганимга ўзимдан ўзим асабим бузилиб, уйқум келмади. Халтадаги эски рисола-ларимни олиб, батареяли фонарча ёруғида тоғ қабилаларининг қадимги миграция йўлларини хотирамда тиклашга, кўчманчиларнинг мол сўқмоқларию қуриган сой ўзанларини харитадан яна бир белгилаб чиқишга уриниб тонг оттирдим.

Эртасига ишчиларга жавоб бериб, базага соқчи қолдирдик-да, фақат қидирув группасининг ўзи — бир кўтос билан иккитагина хомбол олиб, топограф, тупрок-шунос, гидрогеолог, севимли Ражаси билан бош геологизм — пиёда йўлга чиқдик, йўл бошловчи энди мен эдим.

Қадим йўлларни тош тўсиб, сел ювиб, чакалак босиб кетган, чуқур жарликлар кесиб ўтган, юриш ниҳоятда оғир, лекин яна бир-икки кун деганда мен ўз миссиямнинг мохиятини астойдил тушуниб, группадаги мавкеимдан тобора қаноат ҳосил қила бошладим. Мен кўрсатган қадимий миграция тармоқлари кўпинча тириклик манбаларига, айниқса, эски сув йўлларига яқин, сув эса ўзига маъқул қаттиқ қатламларни танлаб пастлаб борар, булар бари группаимизнинг мутахассислари учун кашфиёт, улар ҳадеб тоғ-тош кезавермай, оз вақт ичида кўп нарсани аниқлаётганликларига хурсанд эдилар. Бошлиғимиз барча маълумотларни ўзида тўплайди, пахмоқ Ражасини эркалатиб ўйнайди. Сайёд билан Надим буни зимдан кузатиб мамнун, чунки бу — шефнинг ишдан розилигини кўрсатарди.

Йиғилган геологик намуналар оғирлик қилиб, кўтос билан юкчиларимиз орқарокда қолганда бир яшил ялангликда нафас ростладик. Қир гулларининг нафис, қоришиқ ҳиди таралган, баҳор шабадаси эсиб турибди, тиззадан ўт, қушлар чаҳ-чаҳи чарчоғимизни дарров кўтарди. Кўп ўтирмай, юкларни у елқадан бу елкага олдик, биримиз пайтавани, биримиз ботинка ипини қайта боғладик-да, яна ўрлаб кетдик.

Энди кўзгалганимизда ғовлаб ўсган исирик тагидан орикқина курк қирғовул парр этиб учди, учдию пахмоқ Ражанинг ўт орасидан ўзи томон ўкдай отилганини кўриб, негадир яна ерга кўнди. Ўлжани сезиб қони қайнаган Ража ўша томон ҳовлиқиб сакради, қирғовул эса яна учди, нарироққа бориб яна тушди, Сайёд билан Надим бақришарди:

— Ярадор экан!

— Қаноти синганга ўхшайди!

Сохиб Лаъл ҳам овчилик эҳтироси кўзғаб Ражасини гиж-гижлар, «Ол, Ража!» деб қувноқ қичқирар эди. Қирғовул чиндан ҳам қаноти сингандай учиб-кўниб, узоклашаверди. Мен жонворнинг хийласини тушунардим: у шу яқин орада, эҳтимол ҳалиги исирик тагида бола очган, жўртгага қаноти сингандай учиб-кўниб, итни уясидаги нотавон жўжаларидан узокроққа алдаб олиб кетяпти. Ража билан қирғовул анча жойга кетиб қолишди. Ит кўзи қонга тўлиб, хансираганча, ана тутаман, мана тутаман деб ҳамон қувлайди, чангал солишга бир қадам қолганда «қаноти синган» она қирғовул базўр ҳаволайди-да, нарироқда тап этиб ерга тушади. Мен жониворнинг оналик савки табиийсига, фидойилигига қойил қолиб, гап нимадалигини ёнимдаги сэр Байрсбига беихтиёр завқ билан айтиб қўйибман.

Бу қилган ишимдан ҳали-ҳали дилим ўртаниб пущаймон қиламан, ўша дамни ўйласам, ўзимдан нафратланиб кетаман.

Менинг гапимни эшитган сэр Байрсби «Э-ха!..» деб чиройли кўзларини катта очиб турди-да, дарров Ражасини чақирди. Бир неча бор қичқириб, таҳдид билан чорлагандан кейин ит ҳам орқасига қайтиб, эгаси томон юрди. Хайрият, муштипар қутулди, бошлиғимиз уни аяди шекилли, деб ичимдан қувониб турсам, сэр Байрсби итини қирғовул уяси томон бошлади.

Исирик тагида чиндан ҳам уя, уяда қирғовулнинг тўртта полапони сариқ тумшуқларини катта очиб, она-

ларининг ем келтиришини кутиб чуғурлашарди. Шарпани кўриб, пат ўрнига энди момик чиқарган узун бўйинларини чўзишиб, талпинишди. Рональд Байрсби кулиб бирининг кип-қизил гўшт қанотидан тутди-да, юкорига кўтарди, икки кадам нарида тилини осилтириб, хансираб, унга қараб турган сеттернинг олдига ташлади. Ит бу ожиз нарсани ҳидлаб, уёқ-буёққа ағдарди. Кейин чўзилиб ётди-да, икки оёғининг орасига олиб ғарчча тишлади, бир парча суяксиз қизил гўштан жиндак қон чикди холос, ит уни тириклай қисирлатиб, икки ямлаб, ютди-да, тамшаниб эгасига қаради. Сэр Байрсби илжайганча жўжанинг иккинчисини икки бармоғига илиб олиб, кўтариб турарди.

— Сэр! — деб кичкирдим энди ҳушимга келгандай.

Байрсби кулди. Мен кўлига осиламан деб интилган эдим, орқамда Сайёд билан Надимнинг кулгисини эшитдим. Бўшашиб тўхтаб қолдим: ё булар одам эмас, ё мен... Рональд иккинчи жўжани итга ташлади. Қисир этган товушни эшитдимۇ четга қайрилиб, кўз-қулоғимни кафтим билан бекитиб олдим. Сайёд билан Надим кулишар эди.

— У хийлакор бўлса, биз ундан хийлакорроқмиз, тўғрими, Ража! — деб кулар эди соҳиб Лаъл яна бир жўжани ташлаб. Сайёд билан Надим: «Тўйди, соҳиб, маза қилди!» дея қикирлашар, мен бўлсам ўзимга тасалли беришга уринардим: хайрият, менинг ҳолимдан эмас, соҳиб кулаётгани учун қикирлашаётган экан бу икки ялтоқи. Чиндан ҳам, бу «томоша» тугагунча йиғлаб юборишимга сал қолди, хотинчалиш экан деб ўйлаш-маса эди...

Шу кундан бошлаб орада қандайдир ришта узилди. Улар ҳамон ўша-ўша, лекин мен группада ўзимни алланечук бегона сезардим. Сэр Байрсбининг чиройли хатти-ҳаракатлари, хушмуомалалиги ҳам ёқмай қолди. Унга нисбатан кўнглимда пайдо бўлган совуқликни ҳайдашга қанча ҳаракат қилсам ҳам эпполмасдим.

Кўп йўл юрдик, алаф ўсмаган тош қияликлардан, кўчкилар хавфи аён бўлиб турган «жонли» қатламлар четидан ўтиб, кўп оғирчиликлар кўрдик, иш билан, ўй, баҳс билан банд бўлдик, мен бошлиғимизни авваллари икки бармоғида полапон ушлаган ҳолда бир-икки марта тушларимда кўрдим-у, кейинчалик аста-секин барини унутиб юбордим. Ўша воқеа гоҳ-гоҳ ёдимга тушганда, кирғовул қуриб кетибдими, йилига неча минглабини отишади, неча минглаб тухумию боласига тулки, юмрон қирон келтиради, дея ўзимни овутаман. Ўзим ҳам қизиқ эканман-да, шунча катта ишлар қилаётган биздек одамларда шунақанги болаларча жўн кўнгилчанликка бало борми...

Йўл бошлаб борар эдим. Қўним, тунаш, нонушта пайтлари илгаригидек, ишчан, иноқмиз. Совуқликнинг орадан кўтарилганига хурсандман. Дарвоқе, бу совуқликни улар пайқамаси ҳам, ёлғиз ўзим ичимга ютиб юрдим. Ҳозир ҳаммаси жойида. Қийинчиликларни биргалашиб энгиш, табиат жозибаси, бурч, иш баримизни қовуштирар, пишитар эди.

Чакра ғорига етдик. Қўрамиз, дейишди. Йўлимиздан четроқда бўлса ҳам, ўзимиз толиккан бўлсак ҳам, улфатларимга меҳрим товланиб, майли, бу мўъжизани ҳам бир кўришсин, дея йўл бошладим.

Чакра! Уни болаликда кўрган тушдай эслайман. Бу ноёб ғорга ёшлигимда бир йўлим тушиб кўп орзулар туғилган эди менда. Чакра мўъжизаси ҳозирча давлат ҳисобида бўлмаса ҳам, илм-фан ҳисобида бор, шунинг учун уни яна бир кўриш ўзимга ҳам айни муддао.

Ғорга кираверишдаги чуқурни ирғай буталари босган, пештокига эса тошда ўсадиган занги қизғиш ёввойи ток чирмашиб кетган эди. Ичкарига оёқ босишимиз билан совуқ ва зим-зиё қаъридан тўда-тўда кўршапалак бошимиз устидан қора шамолдай учиб чиқиб кетди. Биз карбид фонарларимизни ёқдик. Киришда кўримсизгина туюлган ғор бирдан чарақлаб, кўз ўнгимизда кенг,

баланд, оппок афсонавий қаср пайдо бўлди. Ичкарига юрганимиз сари ғаройиб шаклларда тарашланган мармардай оқ устунлар, гоҳ шифтдан осилиб тушган, гоҳ ердан ўсиб чиққан ўнлаб найзасимон шаффоф пирамидалар катор тизилиб турар эди. Фонарь шуълалари юқоридаги қандилсимон табий тош кунгираларда чараклаб товланар, афсонавий гул ёки даҳшатли алвасти шаклига кирган катта тошлар орасида сирли соялар ўйнар эди. Биз бу мўъжизалардан хушимиз оғиб, қанча йўл юрганимизни билмаймиз, ғор тоғ ичига деярли тикка кириб кетган, фақат ярим чақиримлардан кейин энлироқ тортиб, жиндак бурилиш ясаган жойи бор. Шу ерда бошлиғимиз компасдан кўз узиб, мендан сўраб қолди:

— Бу жаҳаннам узунми, доктор? Қанча келади?

— Бу ерда бир туркум ғорлар бирлашган, сувлилари ҳам бор. Умуман, узунлиги тахминан уч ярим километр, лекин тағин билмадим, менга нотаниш тармоқлари ҳам бўлиши мумкин, Чакрага хали спилеологларнинг оёғи етмаган, сэр,— дедим. Соҳиб Лаълининг ғордаги табий мўъжизаларга унча тикилмай, бошқа нималарнидир ўйлаётганини пайқаб, тушунтира бошладим:

— Биласизми, бундай ғорлар қандай пайдо бўлади? Мўрт жинслардаги майда дарзларга аста-секин нам, сув ўтади-да, оҳақ қатламларини эритиб олиб чиқиб кетади. Йиллар, асрлар давомида ўпқонлар, ғорлар пайдо бўлади. Чакра ҳозир мукамал, яъни ўйилмайдиган жинсларгина қолиб, анча тўла шаклланган мағора ҳисобланади, унда қадим замонларда ибтидоий одамлар яшаган бўлиши керак. Мана бу кристаллашган найзасимон устунларни,— тепадагилар сталактит, пастдагилар сталакмит, деб аталади,— уларни сув томчилари миллион йиллар давомида яратган. Кўрдингизми, сэр, мўъжиза, мўъжиза! Халқимиз сал қаддини ростлаб, у-бу ишга қурби етадиган бўлсин — ўшанда бу ерларга спилеология мутахассислари келади, йўллар, отеллар,

музейлар очилади, бу ноёб мўъжиза бутун дунё сайёҳларининг қаъбасига айланади. Истикболда мамлакатимизнинг жаҳонро шон-шуҳрати бу!

Лаъл Маҳдий менинг ҳикоямни тинглар экан, аини пайтда Сайёд Нихонга, Надим Сарбаландга иш буюрар, габарит рақамлари, геологик намуналар олдираар, мени эса «ха», «ҳа» деб, гапга рағбатлантирар эди. Улар ҳам «Хўп бўлади, соҳиб!» деб югургилаб юришибди. Улфатларимнинг шу ерда ҳам ортиқча ишчанлиги, ҳеч қаерда учрамайдиган бу афсонавий гўзалликлар сеҳрига парво қилмагани менга ёқмади. Бу қадар ҳиссиз, дидсиз бўлиш ҳам яхши эмас-да. Лаъл-ку, майли, у бегона бир бизнесмен, ҳа, булар-чи, булар ўзимизнинг афгонлар-ку ахир, катта пул беради, деб, она юрт табиатининг фусункорликларига ҳам кўру кардай лоқайд бўлиб, бунчалик мутелик қилиш эвида-да.

Чакранинг кўркам қасрларидан оғир кайфиятда чиқдим. Йўлдошларим ҳам сафар коржомалари намиққан, юз-кўзлари оҳаққа, қизил балчикқа беланган; асбоб-ускунаю юкларини зўрға кўтариб ёруғликка чиққанларида, анчагача кўз очолмай, майсада ҳорғин юмалаб ётдилар. Шунинг учун таъбим хиралигини улар унча билишмади. Фақат шефимизгина буни сал сезди чоғи, кўзларимга қараб-қараб қўйди.

Дарвоқе, буни таъбхиралик деб хато қилган эканман. Кейинроқ таъбхираликнинг шунақасига дуч келдимки, унинг олдида буниси арзимаган гап бўлиб қолди.

Бошлиғимиз мутахассисларга махсус топшириқлар бериб, Чакрани яна бир марта узоқ текширттирди, унинг тупроқ тузилиши, тоғ жинслари, параметрлари ҳақида маълумотлар тўплади. Бу ерда яна икки кеча тунаб, шундан кейингина гор ўйган тоғни ошиб ўтдик. У ерда ажойиб манзаралар намоён бўлди: биз Аму воҳасига чиққан эдик!

Бу ерда ҳали анча тез, лекин энди бир оз ёйилиб оққан Амунинг бўтана бўлабошлаган сувига баҳорги тоғ

ирмоқларининг тиниқ қор сувлари дарров омихта бўлолмай, унга ола-була ранг, гоҳо йўл-йўл беқасам тусини берар эди. Тезоб жойларда қирғоқлар ўйилиб, соҳилларда қамишзорлар, ёйиқ жойларда кўм-кўк оролчалар пайдо бўлган, тўлиб-тўлғаниб окқан дарёнинг иланг-биланг йўли узоқ-узоқларгача йилтиллаб кўринарди. Пастда воҳа обод, айниқса, ўнг соҳилда бодроқ бўлиб гуллаган туташ боғлар, тарам-тарам чексиз далалар, икки ёни теракзор йўллар, сойликлардаги яшил кишлоқлар; чап соҳилда ҳам лозазор қирлар, бўлиқ ўтлоқларда мол-хол, бўшаб қолган кўраю кишлов жойлари кўзга ташланади. Баҳор худди шу воҳада туғилган, бутун ҳуснини шу ерда намойиш қилаётгандек эди. Шунга кўзларимиз қувониб, завқланиб ўтирганимизда Лаъл Махдий жиддий, баланд руҳда гап очди:

— Экспедициямизнинг омадини пайқадингларми, бахтиёр йигитлар? Мен сизларни дастлабки катта муваффақият билан табриклайман, жаноблар! Қўрган-кечирган қийинчиликларимиз беҳуда кетмайди, бизнинг тўплаган материалларимиз лойиҳачилар учун хазина!

Биз тетик тортиб, унга кўз тикдик.

— Энг катта омадимиз шуки,— деб давом этди шефимиз,— лойиҳанинг кўзда тутилгандан кўра анча арзон тушишига аминман. Чунки биз, биринчидан, Чакра ғоридан трассанинг табиий туннели сифатида фойдаланишини тавсия этамиз... Бу...

— Сэр...— Мен беихтиёр сапчиб ўрнимдан туриб кетдим.

— Бу — қаттиқ тоғ жинслари аро уч ярим километрлик қарийб таппа-тайёр туннель, жаноблар, уни бизга худонинг ўзи инъом этяпти! Сиз бир нима демокчимидингиз, доктор Суҳайл?

— Сэр, мен бунга қатъиян норозиман ва қурбим борича қаршилик кўрсатаман! — дедим. Овозим ҳам, важоҳатим ҳам ўзгариб кетган бўлса керак, Сайёд билан Надим илжайиб турган жойларида чўчигандай

қотиб қолишди. Фақат соҳиб Лаъл юзидаги қувонч ифодаларини ўзгартирмай, лекин гапимга жиддий эътибор бергандай:

— Хўш, хўш? — деди менга қараб.

— Мутлақо қаршиман бундай тавсияга! — дедим.— Мутахассис сифатида, шу юртнинг фуқароси сифатида!

— Биз ҳам мутахассисмиз, биз ҳам фуқаро... Хўш, сиз нега энди...

Соҳиб Лаъл «биз» деб, дарров бошқаларни ҳам ўз ёнига олиб олди, мени яккаламоқчилигини пайқадим.

— Сэр, ахир Чакра — бир афсона! Ватан шуҳрати! Жаҳон аҳамиятига эга бўлган ноёб мўъжиза!

— Ким айтди сизга буни? Қаерда ёзилган?

— Ҳали унга спилеологлар оёғи етмаган, шунинг учун ҳеч қаерда ёзилмаган. Давлатимизнинг қўли калтарок, ўзингиз биласиз.

— Шарқ... Шарқ! — деди соҳиб Лаъл қўлларини ёйиб.— Икки кишининг бири шоир! Агар-чи, доктор Сухайл, худа-беҳудага лирика билан шуғулланаверсангиз, давлатингиз ҳеч қачон оёққа туролмайди.

— Вақти келиб, Чакра — бизнинг миллий гуруримиз, шон-шавкатимиз бўлиб қолади, сэр!

— Биз ҳам шу мамлакатнинг гурури, шон-шавкати ҳақида, Катта Аму лойихаси ҳақида жон чекиб юрибмиз, доктор.

— Тушунсангиз-чи, сэр Байрсби, дунёда бундай мўъжиза кам бўлади. Унга сув қўйиб, асрлар давомида сайқалланган абадий гўзалликни оқизиб юбориш ваҳшийлик-ку!

— Кекиртакка зўр берманг, доктор, ўтиринг,— деди соҳиб Лаъл, «Бу сизнинг ишингиз эмас, кимлигингизни унутманг» деган маънода.

— Йўқ,— дедим мен, ўтирмадим, шерикларимга мурожаат қилдим: — Гапирсанглар-чи, лунжларингга талқон солиб олганмисизлар, кўрдинглар-ку Чакрани, оғизларинг очилиб қолди-ку! Сайёд, Надим, бу ўзимизни-

ки, халқимизнинг оламшумул бойлиги ахир! Нега инда-майсишлар?

Улар дам бошликка, дам менга қараб, анқайиб тураверишди. Ҳафсалам пир бўлди улардан, миллий ифтихор ҳиссидан маҳрум бу пул бандалари аянчли кўриниб кетди кўзимга. Ҳаммамиз жим бўлиб қолдик.

— Менга қаранг, доктор,— деб муроса оҳангида сўз қотди Лаъл Маҳдий. Мен ўзимни босиб олганимча йўқ эди, дағаллик билан гапини бўлдим:

— Мен ҳамма жойда айтаман ўз фикримни... агар шу таклиф юзага чиқадиган бўлса, халққа эълон қиламан, ёзаман, афкор оммага мурожаат қиламан, билиб қўйинг, сэр!

У менинг бундай тиш-тирноқ кўрсата олишимни кутмаган, албатта. Шунчаки қария, ожиз бир зиёли деб ўйлаган. Қутилмаганда «ичидан ола чиккани» га гангиброқ қолди-ю, фикридан қайтиш хаёлига ҳам келгани йўқ. Шунга кўра, уни бошқа йўл излашга қўндириш учун уринмадим ҳам,— тўғри қилдимми, йўқми, ҳозирча билмасдим,— жаҳлдан тушолмай қўпол гапирдим, ҳақорат қилдим.— Сиз келгинди бир одамсиз, сэр, миллий ҳисларимизга бундай оёқ қўйманг, у вақтлар ўтиб кетган...

Орамиз астойдил бузилди. Қидирув группасининг иши ҳали кўп, айниқса сув олиш зонасини белгилаш бўйича энг мураккаб ишлар давом этарди. Қўтослар билан юкчилар ҳам етиб келиб Аму ёқасида қапа тикишди. Бош геолог барча мутахассисларга, айниқса топограф, тупроқшунос, гидролог, геологларга муҳим топшириқлар бериб, узоқ ва қийин сафарларга юборар, улар бир неча кунлаб йўл юриб оғир юклар билан ҳориб қайтиб, таппа ташлашар, Сайёд билан Надим бошлиқ нима деса, ҳолдан тойганларига карамай югургилаб бажаришар, фақат мен беиш эдим. «Сенинг вазифанг тугади», дегандай яккалаб, четга суриб қўйишганини сезяпман. Е чиндан ҳам вазифам тугади,

ё бошликка ёкмай қолганимдан, ишкилиб, эътибордан тушиб, моховдай юрибман. Бу бекорчилик бошлиқ билан орамиз бузилган кунларга тўғри келганидан менинг дилхиралигим хаддан ошди. Бир вақтлар кўркам, маданий йигит бўлиб кўринган Лаъл Махдийни кўрарга кўзим йўқ, энди унинг бадҳазм, ёт одамлигини ҳар қадамда сеза бошладим. Ўзи амалий иш қилмайди, буюради, маълумот тўплайди, бирор аниқ ишга қўл ургангани, бирор илмий фикр айтганини кўрганим йўқ, унинг мутахассис геолог эканига ҳам шубҳаланиб қолдим. Ана бу сотилган югурдаклар эса буни пайкамайдилар ҳам. Бошлиқ ҳам кўпинча ўшалар билан ҳамтовок, ўшаларга таянади, бирон ишдан тинчиган пайтларида хурсанд бўлиб улфатчилик қилишади. Мен уларнинг қаҳқаҳаларини тинглаб ўз палатамда мукка тушиб ётаман.

Ажойиб юлдузли тунлар эди. Пастда Аму воҳаси ой шуъласига лим-лим тўлиб ётибди. Дуркун баҳор сутдай оқ сокинлик кўйнида янгигина туғиб энди жувон бўлган бахтли келинчақдай кулиб ором олади. Тўхтаган жойимиз баландликда бўлгани учун, шуълага чўмган тиниқ осмон узок-узокларгача нилий ранг таратиб, бутун воҳани, йилтиллаб оққан Аму сувларини кўз ўнгимизда намоён қилиб турибди. Зангори бўшлиқда ўнг соҳилнинг шаҳар-кишлоқлари, колхоз-совхоз посёлкалари тўп-тўп юлдузлардай нур сочиб, жимирлаб ётибди. Қирғоқ бўйлаб ёруғ-хира чироқлар тизилиб кетган, портлар, электростанциялар, завод, комбинатлар, канал ва сув омборларининг бош тўғонлари бўлса керак...

Нарирокдаги кўм-кўк ялангликда менинг ҳамсафарларим гунгур-гунгур улфатчилик қилишар эди. Мен уларни бу тунги манзараларга бепарво, ичиб ўтиришибди, десам, йўқ, улар ҳам худди шу ҳақда гурунглашаётган экан. Сайёд Ниҳон билан Надим Сарбаланд индамай еб-ичиб қулоқ солиб, гап маъқуллаб ўтиришиб-

ди-ю, кўпрок ширакайф бўлиб олган хўжайинлари хитоб ташлаб сўзлаяпти. Улар учун ҳозир мен йўк, бундай пайт одатда «чол» (улар мени оркаваротдан шундай деб аташади) уйкуга ётади. Юлдузли кеча мени ухлатмаганидан улар беҳабар, бордию боҳабар бўлганларида ҳам, улар учун мен энди йўкман.

— Сен нодонлар беҳабарсан,— дер эди соҳиб Лаъл содиқ улфатларига очилиб.— Сумбул Садриева ҳозир Амунинг қок ярмини Қарши чўлларига бурмоқчи. Яқинда Шўронинг Олий жиргасида гапирди. Уларда шундай академик бор, аёл эмас, ялмоғиз! Қорақумнинг қуюнларини сеҳрлаган ўша. Бухорога, Ашхободга сув келтирди, девдек хўплаб ютяпти Амуни. Кўряпсанларми ўнг қирғоқнинг чарақлаганини, чап қирғоқ эса — зим-зиё. Тўртта хира нуқта милтиллаб турибди.

— Бири Окмачит, яна бири Қизил қалъа бўлса керак...— деди Сайёд.

— Йўк, Тўғонгузар бу, ёки Ҳайратон...— деди маст Надим қўлларини ўша томон чўзиб.

— Аянчли...— деди соҳиб Лаъл, яна май қуйди.— Бу ернинг дехқонлари учун у соҳилга кўз тикиш айниқса аламли...

Мен гапларини эшитиб ётибману ҳаракатларини фақат тахминлайман: ёнбошлаб ётишибди, ёлғиз соҳиб Лаъл доим ёнида олиб юрадиган чарм бўҳчасининг устига ўтириб олган.

— Майли,— деди у,— энди у чироқлар хира тортади. Мен у қирғоқни ўзим қуритаман!

— Лаббай?

Бу ҳайрон бўлган Сайёд эди шекилли. У дўстлар ва дўстлик ҳақида нимадир деб мингиллади. Лаъл Маҳдий эса ширакайф кулиб давом этди:

— Ишингни дўстларсиз битиришга ўрган, дер эди отам раҳматлик, чунки дўстнинг ҳар бирида пинхона душман бор...

Кўрмасам ҳам, англадимки, у мен томон ишора

қилди, улфатлар кулишдилар. Кўрпамни отиб ташлаб, ўтириб олдим, кулоғим динг.

— Ҳа,— деди Лаъл Маҳдий. У маст бўлганда жуда мактанчоқ бўлиб кетар эди. Лекин мастлик — ростлик дейдилар; мен этигимни кия бошладим. Ялангликдан бошлиқнинг гапи эшитилди:— Биласизларми, Аму сувни қаёқдан олади? Беҳабарсан сен нодонлар. Сизнинг севган она ерингиз бағридан олади, ҳа! Нимага у бегона бўлиши керак? Шу қадар бечораи нотавонмисиз? Қисқаси, биз Амунинг жilовини буриб, ўз эгасига қайтарамиз! Дурустми?

— Дуруст, соҳиб!

— Дуруст...

Тунука косаларни уриштириб ичишди.

— Ўша мақталган жанубий вилоятларини томчи сувга зор қиламан, ўша Орол деган сассиқ ботқоқ ҳам қуриб, оппоқ туз саҳросига айланади, қовжираган водийлариди шўртупроқ қуюнлари кутуриб кезади. Юртингиз ғамидан ташқари, менинг ўша ялмоғиз билан шахсий ҳисоб-китобим ҳам бор, йнгитлар, ҳа...

Шу ўринда у тепасида менинг турганимни кўриб, гапи оғзида, оқариб кетди. Мени ўрнимдан ғзаб кўтарган эди, ички кўйлақда, этигимни қўлантаёқ кийиб, беихтиёр улар ёнига бориб қолган эдим. Юзига тикилганимда Рональд Байрсби нечукдир орқага тисарилиб, ўтирган жойида йиқилишига сал қолди. Дарров хушёр тортиб, мастликда бу махлуқларга ортиқча ёрилиб кўйганини фаҳмлади шекилли, кўзларини пирпиратиб, нима дейишини билмай:

— Ҳизмат, доктор Суҳайл?...— деди чўчиган овозда.

— Сиз... сизнинг фанга, геолог деган фахрли касбга алоқангиз йўқлигини пайқаган эдим,— дедим тикка қараб.— Айтинг, кимсиз?

Ажабки, у ўзини дарҳол ўнглаб, бошлиғимиз эканини эслатадиган босиқ оҳангга ўтди:

— Сизга нима бўлди, доктор, ўтиринг биз билан. Ўзингизни четга олаётганигиз бизга ёқмаяпти.

Яна «биз».

— Менинг саволимга жавоб бермадингиз!

— Ие, биз ичдик, биз мастмиз десак, сиз ҳам... а? Ўтиринг мундоқ, давом эттираман.

Бошқалар бу «ҳазил»га кулиб юборишди. Мен ёлғизлигимни, булар қаршисида ожизлигимни янада чуқур ҳис этдим. Бу ёвуз одамнинг чиркин нияти, ўртадаги она дарёни абадий низолар дарёсига айлан-тириш ҳақида топшириқ олганлиги аён эди. Лекин мен нима қилишим мумкин? Бунинг устига, очиқ душманлигимни билдириб, қайтага, ҳаётимни хавф остида қолдирдим чамамда. Чунки бундай ниятдаги одамнинг ҳеч нарсадан қайтмаслигига ақлим етади.

Энди нима қилиш керак? Гапирсам, нукул кулгига олишяпти. Ғазабимни билдирсам, группада ҳозир бор-йўғи бекор қолган иккинчи даражали хизматчиман, бошлиқ ўз ҳукукидан фойдаланиб оёқости қилади. Индамадим Бошим ҳам. Буларга дуч келган куну соатимни лаънатладим. Мен ёвузликнинг тантанасини кўрдим-у... лекин, ё тавба, ожизман, нима қилишим керак?

Энди булар билан бирга қолиш учун виждонимга қарши бориб, иккиюзламачи бўлиб олишим зарур, аммо мен буни сира эплай олмайман.

Кунлар ўтар эди. Соҳиб Лаъл менга эътиборлироқ бўлиб қолди, яхши гапириб кўради, маслаҳат солади. Аммо мен очилолмайман, тўғрироғи, унга бўлган нафратимни енголмас эдим. У ҳам, чамаси, мендан воз кечди-ю, лекин зимдан кузата бошлади. Мен унинг мақсадига тушунолмай хавотирдаман. Назаримда, унга хавфли одам бўлиб қолдим. Хойнаҳой, зарар етказмасимдан олдин йўқотворишга қасд қилди. Мен буни қаёқдан сездим — билмайман. Ички бир сезги хушёр бўлишга чақирар эди. Унинг газандалигини фош қилиш

учун аввало ўзимни эҳтиёт қилишим, тирик қолишим керак.

Вос-вос бўлиб қолдим, кечалари хавотирда ухлолмай, шулар ҳақида ўйлайман.

Шундай азобли тунлардан бири тўсатдан бир тўхтамга келдим: қочишим керак, бу «қидирувчи» группанинг жирканч ниятини одамларга етказишим керак. Ўзгасига менинг кучим етмайди. Лекин буни мен қилмасам ким қилади? Шу вазиятда қурби етганини қилмаган одам бир умр виждон азобида қолади. Мен, кекса бир афғон, юртимнинг юзи шувит бўлишини истамайман. Агар менга бир нарса бўлса...

... Тонг олди қоронғисида тепада омонат осилиб турган қоялар совуқ соя ташлаб, гуж буталарнинг қораси ваҳимали кўринади. Елғиз йўловчининг шошқалоқ қадам товуши сирли янграйди. Тоғу тошнинг қоронғи дунёси уни минг кўз билан кузатар, таъкиб қилар эди. Бу қуролсиз тунги йўловчи тош кўчкилари хавф солиб турган тор сўқмоқларда ҳам, тоғлилар одатини қилиб, орқасига қайрилиб қарамас, жарликлар устидаги хатарли авринглардан эмаклаб ўтиб, яна югурар, қоқилганида оёқ остидан учган тош пастда—суронли силжишлар ҳосил қиларди.

Ҳолдан тойиб, тиззалари қалтираб қолган бу кекса йўловчига тонгнинг шафқатли илк нурлари ёрдамга келди: инсон узоқ тоғ этакларида кўкариб кўринган яйловларда кўчманчи ўтовлар қорасини кўриб мадад топди. Энди сўнгги тик қияликда илонизи бўлиб кетган чакиртош сўқмоқлардан юриш унга осон туюлди, нажот манзилларини илғаган кўзларидан ваҳм кетиб, умид нури инди.

Бироқ худди мана шу зум нақ тепасидаги тикка тоғ қиясида тўнкадеккина тош қандайдир қисмат кучи билан жойидан кўзғалди. Тоғда одамнинг оёқ товушидан ёки унинг акс садосидан ҳам тош кўчиши мумкин. Шу тош

кўзгалдию иккинчисини туртди, иккинчиси учинчиси, яна бошқаларини бошлаб, дев кучига эга бўлган тош кўчкиси дахшатли сурон кўтариб пастга интилди. Қоялардан минг бор ошиб акс садо келди, ёнбағирлардан булутдай ўрлаган куюқ тўзон тонг чехрасини тўсди, пастда эса анчагача шағал аралаш сангборон ёғиб, тик қияликдан узилган катта-катта тошлар анча жойларгача юмалаб борди. Бутун водийни уйғотган сурон бирдан тинганда тоғларни шундай ваҳимали жимлик босиб тушдики, бундай пайтда ҳар қандай довьорак тоғлиларнинг ҳам вужуди гўё бир сиким бўлиб қолади, ҳайбатли қоялар олдида одам ўзини ожиз сезади.

Бу галги шундай сирли жимлик жуда узоқ давом этди. Анчадан кейингина чанг-тўзондан ариган қувоқларда биринчи қушчаларнинг тонгни кечикиб қутлаган овозлари эшитилди. Жарлик ёқасида қуриб қолган заранг шохида бойўғли «ух» тортди...

Чилстун аркининг кунгурали ёғоч дарбозаси эрталабдан очик, ундан эски «Форд», янги «Фиат», шокилали фозтонлар кириб, миллий иқтисод вазоратининг икки қаватли хос биноси олдида тўхташяпти. Эшик зинапоясида сур қалпоқ кийиб, қизил астарли чакмонининг барини кумуш камарига қистириб олган баланд бўйли, шоп мўйлов сарбоз келган амалдор ва мутахассисларни қўл қовуштирганча кутиб олиб, узун йўлақдан ичкарига йўл кўрсатиб турибди.

Охирроқда Собир Тўхтабоев билан Фуломали Қоргар ҳам етиб келди. Улар туни билан эгарда дозон ошиб, анча чарчаган бўлсалар ҳам, инोक, ишчан ҳолатда этигу уст-бошларининг чангини коққандан кейин, таниш сарбоз билан кўришиб, йиғин аҳлига қўшилиб кетдилар.

Қизил гилам тўшалган чоғроққина залда ҳали ғовурғувур тингани йўқ; Молия вазири, Ижтимоий ишлар вазоратининг вакили, катта Аму лойиҳасининг муаллифлари, эътиборли мутахассислар, «Жеймс-Морисон»

компаниясининг иш юритувчилари тугал жам, бир-бирлари билан кўришишар, танишишар, анча эскиб қолган, лекин пишиқ, оёқлари қизғиш ёнғоқ дарахтидан ўйиб ишланган узунчоқ стол атрофидаги юмшоқ курсилардан жой танлар эдилар.

Оркадаги кўк эшикдан Миллий иқтисод вазири кириб келганда жамоат бирдан тинчланиб, залга бесабр ишчанлик руҳи инди. Вазир бахмал фас кийган, зиёлинамо оқ юзли, гавдаси сал чўккан, кексароқ киши эди, майин, содда овоз билан:

— Жаноблар,— деб гап бошлади,— таклиф қилган одамларимиз бари жам бўлди, раиси Жумхур жаноб олийларининг топшириғи билан Катта Аму лойиҳасининг дастлабки муҳокамасини бошлаймиз. Бу кунни биз узоқ кутдик, жаноблар, лойиҳани иқтисодий-техник жиҳатдан асослаш жараёни кутилмаганда қарийб икки йил вақтимизни олди, бундан хабардорсиз. Аммо оқибат-натижадан биз мамнунмиз, чунки ҳозир лойиҳа ҳар қалай мавжуд. Боз устига, у ҳозирдан машхур бўлиб кетди. «Иқтисод», «Қобул таймс», «Анис» газеталарида ўқигандирсиз, лойиҳа эл оғзига тушиб, афкор омманинг диққат марказида турибди. Унинг «Катта Аму лойиҳаси» дея ном олиши ҳам бежиз эмас, жаноблар, бундай иншоот бизнинг миллий ифтихоримиз бўлғуси, у юртимизнинг жаҳон аро обрў-эътиборини оширгуси. Шунинг учун раиси Жумхур бизга унинг амал ва ижросини жадаллатишни топширдилар.

Шундан кейин лойиҳачилар группасининг бошлиғига сўз берилди. У дарийни чалароқ биладиган калькутталиқ ёш инженер экан, қидирув ва лойиҳалаш ишларининг ҳамма босқичлари ҳақида, иншоотнинг параметрлари, кўзда тутилган иш ҳажми ва турлари, қурилиш навбатларию муддатлари ҳақида узоқ қийналиб гапирди. Бу қорача йигит столга ёйиб ташланган чизмаю схемаларни адаштирар, керагини дарров тополмас, топганда эса қандайдир зарур терминни унутиб, ёнидаги қомати

келишган чайир, новча одамга инглизчалаб мурожаат қилар, унинг ҳам асабига тегиб қийнаб қўйган эди. Залда бир оз ғовур-ғувур бошланди, бу маърузачининг нўноқлигидан эмас, лойиҳанинг чиндан ҳам кутилмаган даражада баҳайбатлигидан эди. Мутахассислар ўринларидан туриб, столга энгашдилар, биров кўзига, қулоғига ишонмагандай савол назари билан атрофдагиларга қарар, биров ҳайрату қувончдан ҳовлиқиб қолган эди. Маъруза тугамасданок саволлар туша бошлади.

— Бир нарсани сўрасам майлими? — деди пешонаси тиришган Ғуломали Қорғар. Бу чанг юкмайдиган кулранг, «қосим ёқа» ли қўйлак устидан камар боғлаб, қўполроқ этик кийган, чакмоқ мўйлов, қирғий кўзли йигит бесабрлиги учун уэр сўрагандай вазирга тикилди.

— Дарвоқе,— деди вазир,— жаноблар, мен таништираман: инженер Ғуломали Қорғар ва унинг ёнида шўравий мутахассис рафиқ Собир Тўхтабоев Данғара қидирув группасидан. Булар ҳам ҳозир Аму ёқасидан, Чорвилоятдан етиб келишди, Сурхдувол ва Дашти-марғо иншоотларининг қахрамонлари! Марҳамат, жаноб Қорғар, нимани сўрамоқчи эдингиз?

— Бу...— Қорғар сапчиб ўрнидан турганига анча вақт ўтган бўлса ҳам, саволи тайёр эмасга ўхшарди, тутилиб гапирди:— бу... қайси жиҳатдан «Қатта лойиҳа» деб аталапти? Нима маънода?

Савол жўн туюлдими, ўтирганлар бир-бирларига қараб жим қолишди, аллақерда кондиционер гувилларди, холос. Вазир лойиҳа группасининг бошлиғига қараб елкасини қисди. Маърузачининг ёнида ўтирган хушбичим, чайир киши «Шу ҳам муаммоми?» дегандай, истехзоли жилмайиб, деди:

— Буни, жаноб инженер, журналистлардан сўраш керак. Улар халқнинг миллий ифтихор ҳиссини ифодалаб, ватанпарварлик руҳи билан...

— Профессионал саводсизлик руҳи билан денг! —

Истеҳзоли жилмайишнинг маъносини тушунган Қоргар товуши барвақтроқ баландлашганини ўзи ҳам сезди. Сездю сал юмшатишга ҳаракат қилди:— Хўп, журналистлар учун бу кечирарли. Хўш, ўзимиз-чи, биз мутахассислар-чи? «Қатта Аму лойиҳаси» деган гап қайси маънода? Иншоотнинг катталиғи, буюклиғи ундан халқ хўжалигига келадиغان фойда билан ўлчанмайими? Мана, бизнинг Данғара группаси ҳам Аму сувларидан фойдаланиш юзасидан кидирув ишлари олиб борапти. Лекин биз аввало ана шуни ўйлаяпмиз: халққа нима бера оламиз?

— Ажабо! — деди хушбичим киши яна ўшандай беписанд жилмайиб.—Халққа сув берамиз, сув, ҳамкасб!

— Жаноб Маҳдий, илтимос, сўзни бўлманг, инженер гапириб бўлсин,— деди раислик қилувчи вазир. Бу ажойиб майин, зиёли одам, инженернинг «жўн» саволини тушуниб олишга ҳаракат қилар эди.

— Хўш, ўша сув келди ҳам дейлик, биз уни қабул қилиб олишга тайёرمизми? — дея давом этди Қоргар харита ёнига бориб.— Битта ариқ олишга кучи етмаган патриархал, ночор хўжаликлар бу сувни қаёққа қўяди?

— Шимолий вилоятларнинг қақраган ерларига ҳаёт келади, жаноб Қоргар,— деди маърузачи,— бу ерларда бепоён яйловлар сув ичади...

— Девбад даштларининг шўрлаши, ботқоққа айланиши учун, қимматбаҳо сувнинг Қорақум этакларига сингиб кетиши учун шунча куч ва маблағ сарфлаш зарурми? — деб Молния вазирига қаради Қоргар.

— Жаноблар, баҳс нима ҳақда ўзи? — деди Лаъл Маҳдий. У кидирув ишларининг бошлиғи сифатидагина эмас, компаниянинг бу ердаги бош мутахассиси сифатида ҳам лойиҳани химоя қилиши ўтирганлар учун тушунарли эди.— Қанақа шўр, қанақа ботқоқ?! Биз бу районларга атиги икки юз кубметр сув бермоқчимиз.

— Тўғри,— деди Қоргар,— аммо бу ерга икки юз кубметр сув етказиб бериш учун дарёдан олти юз куб

сув олиш керак. Чунки лойиҳа шундай тизилганки, беш юз километр давомида фильтрация ҳисобига сув камида уч марта камаяди. Бу муаммо бизга таниш. Дарёни қуритиш ниятидаги кишигина бу муаммони четлаб ўтиши мумкин.

— Дарёни қуритадиганлар нариги соҳилда, жаноб Коргар! — деди Маҳдий, энди унинг юзида беписанд жилмайиш йўқ, бўйин пайлари асабий тортишиб, кутилмаганда исёнкор бўлиб чиққан бу чакмоқ мўйловли жўнгина йигитга «Қанақа тош экан, чакса бўладими?» дегандай синчков қарар эди.— Сумбул Садриева қуритяпти Амунни! Нишабга ўзи оқар экан деб, ярмини саҳрога бурди, кумга сингиб ётибди. Энди бўлса Қарши чўлларига...

— Менга қаранглар, жаноблар, чиндан ҳам,— дея Ижтимоий ишлар вазоратининг вакили тақир бошини сийпаб ўрнидан кўзгалди. У семиз, бетоқат, терлаб кетган эди.— Чиндан ҳам, ахир афғон деҳқони ҳали Амудан бир челақ сув олгани йўқ. Ахир чегара дарёнинг қоқ ўртасидан ўтади. Демак унинг ярмига ҳаққимиз бор, жаноб Коргар. Ўзингиз афғонмисиз? Агар ақалли жаноб Маҳдийчалик афғон бўлсангиз ҳам...— У ўзининг ўткир ҳазилига ўзи оғир гавдасини силкитиб кулди. «Ҳазил» ни ҳеч ким қўлламагач, ён-верига аланглаб жойига ўтирди.

— Ҳа, мен афғонман, жаноблар! — деди яна Гуломали Коргар, энди у овозини бемалол кўйди:— Шунинг учун ҳам чап қирғоқдан ўтган асрлик чегарани қайта демаркация қилиб олижаноблик кўрсатган кўшнимизга нисбатан нонтепкилик қилмайман. Шунинг учун ҳам академик Сумбул Садриеванинг оламшумул номига тухмат тўкилишига йўл қўймайман. Унинг гидрогеологик хариталари бутун дунёда ноёб қўлланма ҳисобланади. У Амунинг энг обрўли ҳомийси эканлиги ҳаммага маълум. Бутун умрини шу дарёга бағишлаган. Ўттиз йил давомида яратган оқилона лойиҳаларидан яхши хабардорман.

Дарёдан фақат ортиқча сувни олиш керак, бизнинг ҳаққимиз — фақат энг зарур обихаёт; лойиҳа эса фақат амалий ҳужжатгина эмас, инсонийликнинг ойнаси ҳамдир — мана шу олиманинг устозлик ўғитлари! Сиз у эзгу аёлга тил теккизманг, жаноб... исмингизни билмайман, кечирасиз. Бизнинг миллий туйғуларимизни чайқовга солишнинг ҳам кераги йўқ! Биз қўшнимизнинг водийларини қовжиратиш эвазига шўҳрат орттирмоқчи эмас миз.

Анча аввал ўрнидан туриб олган раис тоқатсизлик билан столи тақиллатди;

— Жаноблар! Инога! Масаладан узоқлашмайлик, бу сўзларингиз ўринсиз, инженер Коргар, қўшнимиз хусусида эса... Бизнинг ҳеч қандай қора ниятимиз йўқ. Мана, ичимизда шўравий ўртоғимиз ўтирибдилар, ўз фикрларини айттарлар.— Вазир майин жилмайиб, Собир Тўхтабоевга қаради. Собир Тўхтабоев қошлари қуюқ, бақувват, нягида иккита-учта чўтири бор, чуст дўппили, хипча, миқти йигит, йўлда унниқиброқ қолган оқ ёқаси, галстугини тўғрилади-да, ўрнидан туриб:

— Вазир жаноблари, ҳурматли ҳамкасблар,— дея дариё тилида қашқадарёлик тожикларга хосроқ талаффуз билан салмоқлаб гап бошлади.— Сувни ким қанча оляпти, қанча олиши керак, дарёни ким қуритяпти, ким қуритмаяпти — масаланинг бу халқаро томонлари ҳақида гапиришга вакил қилинган эмасман. Фақат шуни айтишим мумкинки, дарёни қуритишга бизнинг Конституциямиз йўл қўймайди. Иккинчидан, ҳамма совет кишилари сингари менинг ҳам эътиқодим шуки, Аму низолар дарёси эмас, дўстлик дарёси бўлиб қолиши керак.

Мен бу ерда совет гидрогеологлари ва ирригаторларининг фойдали тажрибалари ҳақида икки оғиз сўз айтмоқчиман. Бу соҳада совет Ўзбекистони тажрибаларининг тан олинган муҳим жиҳати шуки, биз дарёлардан фақат ортиқча сувларни оламиз. Бунинг учун республикамизда ўнлаб сунъий сув ҳавзалари қурилган, жум-

ладан, Амудаги Толлимаржон, Пачкамар, Туямўйин каби энг йирик сув ҳавзалари сизга маълум. Аму йилига икки марта тошиб оқади, шу фаслларда сунъий денгизлар жамғарган сув, яъни дарё ўз ихтиёри билан берган сув запаслари водийларни обод қилади. Ундан ташқари, суғоришнинг фойдали коэффицентини ошириш, сув беришни автоматик бошқариш, сувдан фойдаланиш прогнози, уни илмий нормалаштириш, юмшоқ шланглар, бетон ариқлар, дренаж сувларидан икки қайта фойдаланиш, ерости сувлари манбаларини очиш, сувдан фойдаланишнинг юридик ва молиявий қонунлари — бу тадбирларнинг бутун бир системаси совет ирригация мактабини ташкил этади. Биз бу тажрибадан бошқа мамлакатларнинг ҳам фойдаланишини истаймиз. Менинг муаллимам, академик Сумбул Садриева худди мана шу билан шугулланмоқда, унинг Парижда ЮНЕСКО кенгашида қилган доклади бу мажлис аҳлига таниш. Сумбул аяни Амунинг ҳомийси деганлари тўғри. Устозимиз ҳозир СССР Фанлар Академиясининг Сибирь филиали олимлари олдида ўз ғоясини маъқуллаштириб, кўп йиллик катта, баҳсли масалани жойидан жилдирди. Академик ҳозир улуғ ёшида тоғ жинслари орасида сувнинг силжиши, унинг турлари, актив зоналари ҳақидаги фаразлар билан банд...

Тобора безовта бўлиб, олдидаги қоғозларни асабийлик билан титкилаб ўтирган Лаъл Маҳдий ахири нуқтни бўлди:

— Бу гаплар тарғибий маънода жуда яхши, ўрток... Лекин биз қўлимиздаги лойиҳани муҳокама қиляпмиз, гап мамлакатнинг энг қурғоқ ерларига катта сув келтириш ҳақида кетяпти, сиз...

— Тўхтанг, соҳиб Лаъл,— деди Молия вазири йўгон овоз билан кетмондай кафтини столга аста қўйиб. Бу узун бўйинли, бесўнақайроқ новча одам мажлис бошлангандан бери индамай, столдаги катта панжаларига тикилиб ўтирар, нималарнидир зўр бериб ўйлаётгани юз

пайлари тортишиб-тортишиб кўйганидагина билинар эди.— Сиз ундай деманг, соҳиб, бу гапларнинг ҳаммаси лойиҳангизга бевосита алоқадор. Агар биз жаноб Собир Тўхтабоев айтган тажрибаларга кулоқ солганимизда 1946 йили Гилманд воҳасида азиз миллионларимиз хазондай ёниб кетмаган бўлар эди.

— Қанақа миллионлар? — деб сўради бу гапнинг ҳам ишга алоқаси йўқлигига амин бўлиб ўтирган Лаъл Маҳдий. Вазир саволга эътибор бермай, давом этди:

— Ўша ерларнинг ўликлиги, сув келса фақат шўр ботқоққа айланиши мумкинлигини шўравий олим Букинич 1930 йиллардаёқ ёзган эди. Лойиҳа тузишда бу фикр эътиборга олинмади. Дарвоқе, ўша лойиҳани ҳам сизнинг компаниянгиз такдим этган эди, жаноб Лаъл Маҳдий. Афғонистон ҳукумати билан шартнома туздингиз. Бу иншоотга Америка банкларидаги доллар жамғармаларимиз тугал сарфланиб кетди. Сиз яратган ботқоқликларни қуритиш учун биз яна қарз олишга мажбур бўлдик. Ўн етти миллионлик шартнома деб, етмиш миллион доллар қарзга ботдик. Бу иқтисодий қарамлик тузоғи дейилади, сэр. Компаниянгизнинг эндиги тузоғи ундан ҳам даҳшатлироқ кўринади...

Зал бирдан жим бўлиб қолганда бесўнақай новча вазирнинг йўғон овози анчагача янграб тургандай туюлди. Кўркам юзи қизариб, бўртиб кетган Лаъл Маҳдий ўрнидан туриб олган эди. Ижтимоий ишлар вазоратининг вакили терлаб кетган ярғоқ бошини сидириб артаркан, ёқа-туғмаларини ечиб, жимликни бузди.

— Жаноблар! Бу қандай муҳокама ахир, бир-биримизни беҳурмат қилиб, ўттиз йиллик эски гапларни қовлаштириб...

— Ҳа, сизга бу қаттиқ ботади. Чунки ўшанда ишни текширишга оширганимизда Халқ кенгаши сизнинг маҳкамангизни айблаган эди, жаноб собиқ вазир.

«Жеймс — Морисон» компаниясининг беҳисоб харажатлар талаб қилиб, кейин уни қайтариб бермайдиган, юртни талон-тарож қилишга, иктисодий жихатдан қул қилишга мўлжалланган авантюристик лойиҳаларини сотиб олган сиз эдингиз. Бу сафар ҳам назаримда Премьер ҳазратларининг атрофида сиздайлардан иборат на қандайдир бир гуруҳ тўпланиб...

— Мен норозилик билдираман! — деб гапни бўлди раис.

— ... бизни ҳалокатга...

— Мен бундай гапга йўл қўёлмайман, жаноб вазир! — деди яна раис баланд овозда. Молия вазири бесўнақай гавдасини эгиб, оғир ўтирди. Умуман у кизикқонлик қилгани йўқ, фақат гап мантиқи ва залворли овози мажлис аҳлини, хатто ҳар гапга сачраб турган сўзи ўткир Лаъл Маҳдийни ҳам босиб қўйган эди. Энди ўз тузоғига илингандай чорасиз қолган Маҳдийнинг умиди раисда, ундан кўзини олмай жавдираб ўтирибди. Мажлисни зиёлиларга хос лутф билан бошлаган хушмуомала вазир қутилмаган бу жанжалдан ўзи ҳам гангиброқ қолди, айниқса сўнгги айбнома, «Премьер атрофида қандайдир бир гуруҳ» ҳақидаги шама уни қаттиқ ранжитди, агар муҳокама бу хилда давом этса ҳамма нарса чалкашиб, Садри аъзам олдида нималаргадир жавоб бериши керак бўлиб қолади, табиатан юмшоқ, мулойим бу одам масъулиятдан кўрқар эди. Шунинг учун йиғинни «Дастлабки мунозара учун шу гаплар ҳам кифоя» деб юмалоқ-ёстиқ қилиб қўя қолди, лойиҳа муаллифлари бугунги фикрларни ўйлаб кўрадилар, дея, қўзғалган эҳтиросларни совутиб, иждиҳомни тинчитган бўлди.

Кун кеч бўлиб қолган эди. Собир Тўхтабоев билан Фуломали Коргар мусофирхона ҳовлисидаги чойхона сўрисида ёнбошлаб дам олдилар-да, тўрқовоқ тагида

иккита нон билан чой ичиб, қора тонгда йўлга чиқдилар.

Соат сахар учлардан ўтган эди. Саланг йўлига юрадиган, биқинига «Басий миллий» деб ёзилган сербезак, усти очик автобусга чиқдилар. Тепага ўрлаб кетган маҳаллаларнинг деразаларига илк нур тушган, кўҳи Осмойида кўшон деворларининг кунгуралари жездай қизариб кўринар эди. Қобул уларни узоқ-яқиндан эшитилган мунгли азон товушлари билан кузатиб қолди.

Кечадан бери бир-бирларига икки оғиз гап қотганлари йўқ. Сарин тонг жимлигида «Бўрибхай» моторининг бир маромда гувиллаши дараларда янграр, қоятошлардан акс садо қайтар эди. Саланг довонидан ошиб елкаларида қуёшнинг дастлабки илиқ тафтини сезгандгина кечаги мажлиснинг ёқимсиз олағовури ҳам, катта шаҳарнинг кўнгилни нотинч қиладиган сирли машмашалари ҳам орқада қолиб, энгил тортидилар.

Самангонда тунаб, эртасига қарвонсаройда қантарилган отларини олиб миндилар. Отлар ўрганган кенгликлар нафасини сезгандай тош-тупроқ йўллардан пастга қараб энгил йўртиб кетишди. Офтоб шимолга қиялаб кетган бўлтак-сўлтак далаларни, кичик-кичик қишлоқчаларнинг қизғалдоқ ўсган лойшувоқ ясси томларини, пахса деворларга туташ полизлар, ўт босган томорқаларни, беш кунлик баҳорги тоғ жилғаларининг ғанимат сувидан кўкариб ётган яйловларни бирпасда ёритиб юборди.

Бу ранг-баранг кашшоқ ўлка Ғуломали учун ажойиб бир олам эди. У дўстининг ҳам шу вақтгача ёзилиброқ гапирмай, кечаги мажлиснинг қутсиз таъсирида эзилиб келаётганини пайқаса-да, ўша оғир таассуротлардан қутулиш учунми, туғилиб ўсган ўлкасининг сеҳрли завкига эрк бергиси, бошқа ёқимли мавзулардан гап очгиси келди.

— Собиржон, айтинг-чи, нима учун шу вақтгача уйланмагансиз?

Собиржон шунча азобли хаёллардан кейин йўлдошнинг биринчи луқмаси шундай енгил-елпи бўлишини кутмаган эди, қорайган юзида майда ажинлар ёзилиб, ёйиқ жилмайди. Савол «енгил-елпи» бўлса ҳам, унинг елкасидан гўё қандайдир юкни олиб ташлаб, кўнглини очиб юборди. Оёқларини узангига тираб, гавдасини эгардан сал кўтариб қўйди. Фуломали, ўзи оиладан, хонадондан, бола-чақаю қариндош-уруғдан кўп гапирадиган қалби илиқ йигит. Афсуски, аксига олиб, оилада, бола-чақадан омади келмай, ёш хотини биринчи тўлғоқда хомиласи билан бирга ўлиб кетганидан бери, бошқа уйланмаган. Қадди-қомати келишган, кучли, соғлом, билимли йигитнинг бўйдоқ юриш сабабларини Собиржон суриштирган эмас, чунки биладаки, бу масала жуда мураккаб: аввало, Фуломалининг хикояларига қараганда, у ўша ажойиб илк севгисини, унинг фожиасини ҳали-ҳамон унутолгани йўқ, унутолмаса ҳам керак. Иккинчидан, «Бизнинг томонларда уйланиш ўзи бўлмайди, дала-даштда юрган шунчаки бир геолог бўлсак...» Шундай дейди-ю, дилида онла, хонадон файзини кўмсайди шекилли, кутилмаганда шу мавзудан гап очиб қолади. Ундаги бу инсоний дил тафти Собиржонга ёқади.

— Очигини айтсам. Фуломали, яхши кўрган кизим бор...

— Гўзалми? — дея ховлиқиб, яйраб сўради дўсти.

— Ширин киз... — деди Собиржон хаёлида нима-лардир жонланиб. — Лекин... нима десам экан, бизнинг муносабатлар ҳам мураккаб.

— Муносабатлар... майли. Ўзидан гапиринг.

— Ўзи яхши. Бирга ўкиганмиз. У ҳам геолог, Сумбул аянинг севимли шогирдларидан...

— Сустлашмасдан, очикроқ айтсангиз-чи, нима гап?

— Ҳеч гап йўқ. Фақат... уни яна битта йигит яхши кўради.

— Ҳа, нима бўпти! Бўш келманг! Қиз ўзи-чи? У қайси томонда?

— Манзура-ку мен томонда-я...— деди Собиржон ёш боладай эгар қошидаги чарм попукни ўйнаб.

— Ҳа, шундай экан, кўтаринг бошни, биродар, янаги боришда уйланасизу олиб келасиз, вассалом!.. Манзура дедингизми отини?

— Манзура...— дея такрорлади Собиржон, севган исми тилига ширин татиб, беихтиёр жилмайди.

— Лекин Деряевнинг бир устун томони бор.

— Деряев?

— Ҳа, ўша йигитнинг фамилияси шунақа. У гидролог, фан кандидати, ҳар хил фаразу назариялар билан банд, бир жойда ўтиради; биз ирригаторлар бўлсак бир умр дала-даштда, уйга фақат командировкага борамиз. Қайси хотинга ёқади дайди эр! Мана ҳозир ҳам улар Қаршида, биз буёқларда юрибмиз...

Сўнгги ғамгин сўзлар иккаласига ҳам аллақандай хилма-хил яширин маънолари билан қаттиқ таъсир қилди. Жим қолдилар. От туёқларининг тошлоқ йўлдаги вазндор садоси ҳам чарчатди. Қизғалдоқ гиламдай қизариб ётган бир ялангликда тўхтаб, отларни қантардилар-да, эгарларни бош остига кўйиб, майсага чалқанча чўзилдилар. Йўл ҳамон пастлаб борар, таниш воҳалар, ҳозирдан қовжирай бошлаган пасттекисликлар, кўнғир тепалар кўзларига иссиқ кўринар, бирига зид хилма-хил ўйларга толдираар эди.

— Бу ғаламуслар ҳукуматга ёмон хатарли лойиҳани тикиштирадиганга ўхшайди, ишни тезлатмасак бўлмайди,— деди Ғуломали ўйчанлик билан. Бу ташвишли мавзу иккаласининг ҳам кўнглида кечадан бери чақмоқли булутдай қуюқлашиб келар, бошқа йўлақай гаплар гўё унинг портлаш кучини юмшатиш учунгина айтилаётган эди.

— Ҳа, улар кўп нарсани мўлжаллашяпти,— деди Собиржон,— шундай нарсаларки, бунга ҳеч қандай пулни аяшмаса керак.

— Уларда пул кўп, айниқса бундай ишлар учун...

— Биз эса аввало пулнинг ҳисобини қилишимиз керак, шунинг учун бизнинг трасса пасттекислардаги ўтроқ қабилалар, деҳқончилик районларидан ўтиши шарт. Шундагина биз халқ кучига, кўхна орзуси ушалган деҳқоннинг қўллаб-қувватлашига таяна оламиз. Сув фақат зарур даражада, фақат зарур жойга бориши керак. Лойиҳамизнинг «Қатта Аму лойиҳаси» га нисбатан кўп имтиёзли жиҳатлари бўлишига аминман, фақат улардан олдин тақдим этиб улгуриш...

— Бу жуда ҳам зарур! — деди ўрнидан туриб ўтирган Ғулумали. У худди мажлисдагидек ҳаяжонда, қуёшданми, бесабр ҳисларданми, қизариб кетган эди.— Акс ҳолда, улар ҳозир бутун макру пасткашликларини ишга солиб, бўйинтурукни осиш йўллари кидиришади. Уларнинг усуллари кўп, қалбаки ватанпарварларни, ёлғон тўйгуларни, нозик миллий ҳисларни, баландпарвоз шоирларни, нодон амалдорларни ишга солишади, олисабпарастларни, пулпараст сиёсатдонларни сотиб олишади... Тўхтанг, мен бир нарсага тушунмаяпман,— дея Ғулумали ўз фикрини бўлиб, дўстига қаради:— Сиз ишни тезлаштириш керак деяпсиз-у, нима учун олти ойдан бери ўрганган, қарийб маъқуллаган трассамиздан воз кечиб, ўша Хокбад қирларига тармашиб олдингиз? Бу билан, кечирасиз, ишни қайта орқага сурмаяпсизми?

— Йўқ, Ғулумжон, мен, аксинча, ишни тезлатиш йўлини ўйляяпман,— деди Собиржон ва негадир бўҳчасини титкилай бошлади.— Хокбад қирларида гап кўп. Унда худди ажойиб хазина бордай, кўнглим нуқул ўша ёққа торгяпти. Назаримда, биз бир кашфиёт устидан чиқдик.— У кулиб, бўҳчасининг ён киссасидан сарғайиб кетган бир рисола авайлаб суғуриб олди.

— Сиз куляпсиз-у, масала жиддий,— деди Ғулумали,— ҳукуматни бу ҳалокатли хуруждан фақат биз, бизнинг лойиҳамиз қутқозиши мумкин, тушуниб турибсиз-ку.

— Тушунаман. Мана буни қаранг,— деди Собиржон рисолаани очиб. Бармоғини лабига теккизиб, сарғиш саҳифаларни варақлади, араб алифбосида йирик ҳарфлар билан ёзилган бир сарлавҳага тўхтади: «Чорданаҳр».— Мана, Хокбад қирларидан пастга қараб таралган ўн тўрт анҳор ҳақида гап кетяпти. Бу анҳорлар мамлакат шимолидаги то Қорақум этакларигача бўлган кенг вилоятларни гуллатган, у ерларда ажойиб обод воҳалар яшнаб ётган. Лекин бу қадим замонлардаги гап. Ҳозир қани ўша анҳорлар, улар сувни қаёқдан олган, нима учун қуриб кетган? Биз уларга сувни Амудан кўтариб беришимиз мумкин, лекин улар қаердан ўтган? Эски ўзанларнинг имтиёзли томонларини биласиз, улар топилса, бизни узок қидирув ишларидан, тупроқни, ландшафтни, ер қатламларини текшириш, унинг гидрологик хусусиятларини ўрганишдай узок, мураккаб ишлардан халос қилади. Ўн тўрт анҳор, ўн тўрт канал! Улар қаердан ўтган, ким билади?

— Бу қанақа китоб ўзи?

— Буни фақат мана шу китобнинг муаллифи айтиб бериши мумкин.

Ғулумали Қорғар рисолаани қўлига олиб, уни худди жонли нарсдай эҳтиётлаб, уёқ-буйёғини айлантириб, варақлаб кўрди.

— Менга қаранг, бу археология-ку?

— Бунинг аҳамияти йўқ, бизга унинг муаллифи керак.

— Муаллифи — доктор Сухайл.

— Ўқишни биламан, ўзи керак,— деди Собиржон, китобни киссага жойламоқчи бўлиб унинг қўлидан оларкан.

— Ўзи... ўзи менинг бобомнинг ошнаси эди, доктор Сухайл бизнинг уйимизда кўп бўлган, лекин у қадимий ривоятлардан бошқа...

Қутилмаганда Собиржон ёнбошлаб ётган жойидан сакраб туриб тиззалади-да, ошнасини қучоқлаб олиб, ерга босди, улар қийқиришганча майсада юмалашиб кет-

дилар. «Хой-хой, нима қиляпсиз! Чўнтагимда кўзойнагим қирс этди, тўлайсиз!» деб бақирарди Ғуломали. Собиржон бир силкиниб тикка турди-да, оёқларини кериб босганча қулоч ёйиб енгил туман ястанган пастликларга, куёшда жимирлаб ётган узоқ кенгликларга тикилиб қичқирди:

— Доктор Сухайл топилди-и! Доктор Сухайл тири-и-ик!

Уст-бошини қоқиб, синган қора кўзойнагига афсус билан тикилиб турган Ғуломалининг елкасига бир мушт туширди-да, эгарни оласолиб отига югурди.

— Биласизми, бу нима деганим? Далалар, сиз уйғонасиз, деганим! Қимирланг, омад келадиганга ўхшайди.

— Қаёкка борамиз ҳозир?

— Бобонгизникига!

Улар ўзларининг кидирув группалари жойлашган Данғара базасига бормай, жиловни Мозори Шариф йўлига бурдилар.

Кўп ўтмай кош қорайиб, Пайки деган катта бир қишлоқда кўниб қолишга тўғри келди.

— Тоғамникига тушамиз,— деди Ғуломали чет-рокдаги чироксиз қишлоқда қорайиб кўринган мезанани нишон олиб йўл бошлар экан. Отлар ҳам чарчаб, сағриси нам тортиб қолган эди, кўнимни пайқагач, галма-гал пишқирганча, ўзлари йўл топиб тезлаб кетишди.

Ниҳоят ғира-шира чироқлар ҳам кўринди. Тоғанинг кўрғони катта, пахсалари анча нураб қолган бўлса ҳам, этак томондан дарахтзор, боғ эпкини келди. Қозонида қайнаб, чўмичида ўйнайдиган уруғлари кўп, деган эди Ғуломали, катта хонадонга ўхшайди. Текис кесиб, пухта тахланган боғлам-боғлам шох-шабба ғарамлари ёнидаги очик дарвозадан кириб борганларида

кўрғон тўрида ўчоқ яллиғи кўзга ташланди. От дукурига ўша томондан шарпалар кўзгалди.

— Тоғам,— деди Ғуломали. Отдан тушишлари билан кимлардир жиловни чаққон олиб, отларни сайсхонага етаклаб кетишди. Рўпарадан фонус тутиб тоға чикиб келди: мош-гуруч чўққи соқол, кўк салла ўраб, узун чакмон барини қатлаб елкасига ташлаган, элликларни коралаган дехқонсифат пишиқ одам. Фонусни ерга қўйиб, жияни билан қучоқлашиб кўришгач, «Ассалом-алайкум» деб меҳмонга юз тутди, қўлини кўксига қўйиб, ичкарига бошлади.

Кўрғонда пастак-пастак лойшувок уйлар, супали айвонлар кўп, ўн-ўн бешта эшик-дераза ҳовли томонга ланг очик, ҳаммаси тандир биқинидаги ёник ўчоқдан сал ёришиб, шунга тикилгандай бўлиб турар эди.

Хўжайин меҳмонларни бўйра ташлаб устидан гилам ёзилган катта уйга таклиф қилди. Хонтахта атрофида кўрпачаю лўлаболишлар пайдо бўлди, ҳовли ҳам, меҳмонхона ҳам жонланиб қолган эди. Ўтирдилар.

— Хуш келибсизлар, омин облоху акбар! — деди тоға соқолини силаб.— Сиз саломатмисиз, меҳмон? Жуда яхши бўлибди келганингиз, Ғуломалининг шўравий ҳамроҳи деб эшитган эдик, уйдагилар тинч-омонми?..

Хизматкорлар меҳмон келганда нима қилишни яхши билишар экан чамаси, тоға уларга ҳеч нарса буюрмай, очиклик билан суҳбатни бошлаб юборди; гап давом этар, биров келиб қўлга сув тутар, биров дастурхон тузар, биров чой-нон қўйиб кетар эди. Гап айланиб бўлғувси канал қурилишига келиб тақалганда тоға пухта хўжайинларга хос ишчанлик билан қайта-қайта сўраб тасдиқлатиб олди... чиндан ҳам Аму суви шу ерларгача келадими? Шу ростми? Қачон?

Собиржон пайқаб ўтирибдики, бу содда дехқонда ўзига яраша муғамбирлик бор, ўткир кўзларининг сирли ёнишидан билиниб турибди. У йигитларнинг катта,

журъатли ишга қўл урганларига ҳайратда қолаётгани йўқ, унга сувнинг келиши муҳим.

— Бунга ҳали анча бор, тоға,— деди Ғуломали уни бир оз совутиб.

— Тоға, айтинг-чи,— Собиржон ҳам бу муғамбирроқ одамни ёктириб, ўзига яқин олди,— бордию шу атрофдаги қишлоқларни бир кун келиб ҳашарга чорласак қўллашармикин, нима дейсиз?

— Биз албатта қўллаймиз, меҳмон, ёрдам берамиз. Мен ўзим ҳамма хизматкорларим билан чиқаман, чорлайверинг,— деди тоға очилиб. Унинг юзи ажинсиз, кип-қизил, кўзлари жонли, кичкина мош-гуруч соқоли ҳам ўзига ярашиб, уни ёш кўрсатар эди.

— Аммо-лекин,— дея салмоқлаб давом этди у,— хелималик, таппамалик ва муширларга олдиндан маслаҳат солиб, улус жиргаларини чақириш керак. Уларнинг ҳам кенгашчиси, саййиду муёни бор... Аммо бу атрофда веш билан келган ҳамсоялар кўп...

Собиржон дўстига савол назари билан боқди.

— Қуръа ташлаб ер алмаштирган келгиндилар. Шундай одат бор, кўчманчилардан қолган...— деб тушунтирди Ғуломали. Тоға давом этди:

— Бу ҳамсоялар бари ночор, ерга меҳр қўймаган бўлади, тупроққа тер тўкмаган-да. Ҳашарга чикмайди улар, йўқ, чикмайди. Кўчманчиларни эса қўяверинг, уларга ҳашарни сира тушунтиролмайсиз: бир яйловни тап-тақир қилиб қиртишлайдию кўчини кўтариб бошқасига кетади-қолади.

— Биз яйловларга ҳам сув берамиз.

— Берсангиз, ейди-ичади-ю, лекин барибир кўчиб кетади.

— Бу «ҳамсоя» лар-чи, уларга ер берилса, сув берилса, балки меҳр қўйиб қолишар? — Собиржон шундай дедию тилини тишлаб қолди, қаерда ўтирганини унутиб қўяётган экан. Чиндан ҳам, ким беради уларга ер-сувни...

Сухбатдошлари унинг саволига узоқ жимлик билан жавоб қилишди.

— Янгаларингиз билан кўришиб чиқасизми, Ғулломали? — деди тоға анчадан кейин ноқулай жимликни бузиш учун. Ё зарур иши бормиди, жиянини бошлаб хонадан чиқди.

Шу маҳал чойнак билан чинни пиёлалар кўтариб бир қиз кирди. У эшикда кўриниши билан Собиржон, аввал, юзини тўсатдан ёлқин ялагандай, кўзларини пир-пиратди-да, кейин бирдан баданини нам босиб, суратдек қотиб қолди: қиз шу қадар соҳибжамол, айти мўъжиза эди! У остонада ковушини ечди, саломлашди ҳам шекилли, Собиржон эшитмади, энг олдин унинг ўзини эмас, юзини ҳам эмас, кўзларини кўрди: катта-катта тимқора кўзлар фонус ёруғида ич-ичидан ёнгандек йилтирлаб, гўё сеҳрлаб қўйди. Қиз ўзи ўн олти-ўн етти ёшларда эди, гулдор лозими тўпигигача тушиб турган қорача яланг оёқлари билан дастурхон четини босганича эгилиб косаларни оларкан, Собиржон кенг-ковул калта чит қўйлақ ичидаги кийикдай қоматнинг бутун дуркунлигини, ўтли ва нафис тўлғанишларини кўз қири билан кўргандай бўлди. Қаддини ростлаганида эса, бир ўримгина қалин қора соч тулумини тўлғаб елкасига ташларкан, бутун вужудидан оловли ёшлик эпкинни сандал ёғочининг нафис ҳиди аралаш аллақандай сирли орзулар атрини пурқади. Қиз бошида рўмоли қожбаста, сутдек оқ, чўзинчокрок сўлим юзини сал тўсиб, бўртиб турган лаблари билангина жилмайиб, аста: «Ош бўлсин», дея чиқиб кетди. Собиржон бўлса, унинг саломига алик олмаганини энди эслаб, хижолат тортди. Худди ҳозиргина ажойиб туш кўргандай ҳанг-манг бўлиб ўтирар, қизнинг юзини эслашга уринар эди. Бу юз унга худди болалигидан бери танишдай туюлди-ю, лекин ҳозир қанча уринмасин, яна бир бор кўз олдига келтиролмас эди. Бир нимасини йўқотгандай ўрнидан туриб кетди, кенг хона бир ўзига тор кўриниб, қиз

чиққан эшикдан отилиб чиққиси келди. «Булар мени нега ёлғиз ташлаб кетишди», деб, ўзини зўрға босиб турганида тоға-жиян кириб келиб, «Қалай, зерикмай ўтирибсизми?» дея, мехмонхонага одатий вазиятни қайтардилар, орқадан хизматкорлар яна таом кўтариб киришди, гурунг қайта бошланди.

Собиржон эртақдай жозибали хаёл дунёсидан бу одатий вазиятга базўр қайтди-ю, энди бу суҳбатлардан чиндан ҳам зерика бошлади. Унинг дилида бу ерга, бу хона, бу даврага сиғмайдиган аллақандай сеҳрли бир ҳавас алангаланар, бировдан сўраб бўлмайдиган телба саволлар туғилар эди: нега кирди у? Чиндан ҳам кирдимиз? Ё... Ўзи ким?

... Кекса тут соясидаги супага жой солиб ётганларида ҳам Собиржонни шу бемаъни саволлар қийнарди, анчагина у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб, уйку ололмай ётди. Оғилхона яқинми, қаердадир мол қавш қайтарар, кўндокда товуклар жойлашолмай безовта, чигиртка чириллар эди.

— Биласизми, тоғам нега ташқарига чақириб чиққанини? — деб колди Ғуломали. У ҳам ўйи билан бўлиб, ухлолмай ётган экан.

— Нега? — деди Собиржон бедор хаёлларидан зўрға узилиб.

— Аму сувининг келиши аниқми, деб яна сўрадилар.

— Ҳай... дехкон-да. Бу табиий.

— Йўқ. Бордию аниқ бўлса, мана бу ночор ҳамсояларнинг ерларини сотиб олмоқчи эканлар.

— А? — Собиржон бирдан ҳушёр тортди. Бояги тушдай енгил-елпи, болаларча ширин хаёлларидан хижолат бўлиб, ўзига келишга ҳаракат қилди.

— Кучи етадимиз тоғангизни?

— Ҳа-да, арзон-гаров ерлар. Булар бари қарздор тоғамдан. Қарзигаёқ берворади.

— Ўзлари-чи?

— Нима иложи бор, талон-торож бўлса ҳам, қарз-

дан кутулганига хурсанд, оч қорним — тинч қуло-
фим...

— Катта ерларми?

— Катта.

Собиржон дўстини шундай мушкул чигалликлар қийнаганида ўзининг қаёқдаги чучмал хаёлларга берилиб ётганигами ё бошқа бировгами газаби қайнаб, ўрнидан туриб ўтирди.

— Кечирасиз, Фуломали, йирткич экан-ку, тоғангиз?..

— Майда йирткич,— деди Фуломали қимирламай юзтубан ётганича.— Чунки бундан катталари бор.

— Ундан чикди, бизнинг меҳнатларимиз...

— Шунга ўйлаб ётибман: биз келтирадиган сув бойни бойитишга, қашшоқни баттар қашшоқлаштиришга хизмат қилади шекилли. Минг-минг таноб бу қақроқ ерлар сувгагина эмас, ҳаётбахш ижтимоий ўзгаришларга ҳам ташна, деган гапингиз жуда тўғри экан-да.

— Буни мен эмас, Ленин айтган.

— Сизда сув келганда деҳқонлар нима қилади?

— Бизда... сув келиши билан баробар совхоз посёлкалари, суғориш тармоқлари, яхлит-яхлит текис ерлар, боғлар барпо этилади. Халқ янги ерларга кўчиб келиб, сувни бир байрамдай кутиб олишга шай туради. Сув келадию ҳамма нарсага жон киради.

— Менинг тоғам ҳам шайланяпти! — деб Фуломали илон чакқандай сапчиб туриб ўтирди, мушти билан кўзларини артди. У йиғлагандек эди, Собиржон бирон гапим билан хафа қилдимми деб кўрқиб кетди.

— Фуломали...

— Мен... мен нимага бундай ожизман, Собиржон? Қўлимдан иш келади, қилган ишимдан қувонолмайман... Ҳаммасидан воз кечиб, ташлаб кетгим келади!

— Кейин Лаъл Маҳдий иқтисодий қуллик кишанидан иборат хоннона лойиҳасини олиб бориб тикиштирсин, шундайми? — Дўстининг билагидан тутди Собиржон, бу совуқ вужудга далда бериш қийиндек туюлиб, товушини

юмшатди.— Йўқ, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдириш дейди буни ўзбеклар. Нега қувонмайман дейсиз? Агар юртнинг мустақиллигига хизмат қиладиган арзон ва оқилона лойиҳа такдим қилиб, ўша авантюристларни қокинтирсак, бу иш қувонч бағишламайдими? Бу шарафли иш бизнинг қўлимизда-ку? Бу ҳозир сиз билан бизга боғлиқ бўлиб турибди-ку? Бундай пайтда изтиробга тушишингиз...

Ғулумали юзини четга қаратганча, бир қўли билан дўстини кифтидан кўпол кучоқлаб, «кечир» дегандай силкиб қўйди. У ўз ҳолатидан хижолат эди.

Собиржон ошнасининг изтиробини сал босгандай бўлди-ю, лекин барибир эрталабгача ухломдилар. Саҳарда эса дарвоза томонда қандайдир шовқин эшитилди, эшак хангради, сайсхона эшиги ғирчиллаб очилди. Булар ўринларидан туриб улгурмаган эдиларки, супа олдида кетмон соқолли, хол-хол салла ўраган паст бўйли қария пайдо бўлди, у меҳмонларга тикилиб, хансираб турарди. Кавушини ечиб супага чиқдию:

— Эй, эсон-омон келдингизми, жигар, жон нисор, жон нисор,— дея Собиржонга ўзини отди чол.— Сурхондан меҳмон бор экан деган хабар етдию ярим кечада турасолиб хангини ниқтаб қолдим-да, хайрият-э, хайрият-э!..

Иштончан Собиржон тер ҳиди анқиб турган бақувват чолнинг бағридан қутулолмай, на бир сўз айтолмай, хижолат эди.

— Э, зап келибсиз, жигар, тан-жонингиз саломатми ишқилиб, кўзимиз тўрт эди, ота-она, уруғ-аймоқ, қон-қариндош, кўни-қўшни, бари бардамми...

Шоша-пиша зўрға кийимини кийиб олган Собиржон «шукур-шукур, бари саломат» дан бўлак гап қотолгани йўқ, чол эса йигитнинг кифтидан олган кафтини қошларига, лабларига суриб, кейин кийиғи билан кўзёшларини артганча супа четига чўқди-да, узундан-узоқ дуо ўқиб:

— Она юртимиз омон бўлсин, топганингиз тўйингизга буюрсин, жигар, илоё омин! — дея кемшикроқ нягидаги кетмон соколини тутамлаб қўйди.

— Қаерликсиз, бува? — деб сўради Собиржон.

— Биз асли Деновданмиз, жигар. Хайриддин найнов дейдилар, Хожикул понсонинг куёвлари бўламиз, эшитган чиқарсиз...

— Ха-а...— деди Собиржон «эшитган эмасман» деёлмай.— Биз Қаршиданмиз, ота. Қалай, ўзингиз, уй ичи, бола-чақа билан омон-эсон...

— Э, барака топинг, ўғлим, раҳмат, бари тугал худонинг даргоҳида, мана шу ерлардан ризкимизни топиб... Хай, Деновга борганмисиз?

— Ҳафтада бўлмаса, ойда бир албатта борамиз, бува, ишимиз шунақа.

— А?

Ўзининг эски хотиралари билан яшаётган қария Қаршидан Деновга ҳар ойда бориш мумкинлигига ишонқирамади шекилли, қизарган кўзлари билан Собиржонга шубҳалироқ қараб қўйди. Лекин кадрдон хотиралар бу шубҳани ҳам енгди чоғи:

— Хай, Дунганариқ шарақлаб оқиб ётибдими? — деб сўради.

— Оқиб ётибди, ота,— деди Собиржон Деновда ҳозир бундай ариқнинг йўқлигини билса ҳам.

— Темиркўприк тепасида якка тут бор эди, кесилиб кетмадимикин?

— Турибди, қари тут яшнаб турибди, бува...

Чол яна кўзгалиб Собиржонга ташланди, бўйнига маҳкам осилганча, бутун вужуди билан қалтираб йиғлай бошлади. Собиржон нима қилишини билмай, унинг елкасига қоқар, юпатмоқчи бўлар, лекин ўзининг ҳам раҳми келиб, кўнгли бузилиб кетган эди.

— Хайриддин бува, энди бас, биз шошиб турибмиз,— деди Ғуломали.

— Биламан, болаларим, қисматдан нолиш — гуноҳ,

неки кўргулик бўлса яратганнинг ўзидан... Лекин қариганда одам боладек бўлиб қолар экан, айбга буюрмайсизлар.— У ўзини ўнглаб, бирдан ялт этиб Ғуломалига бурилди:— А? Қажққа шошасизлар? Ахир мен бошқа бир жойни кўзлаб кўйишмасин деб, ярим кечада туриб йўлга чиқдим-а! Йў-ўк, бизникига юрасизлар, сизларни олиб кетгани келганман!

— Йўк, бува, раҳмат, боролмаймиз,— деди Собиржон.

— Мени ранжитманг, меҳмон ўғлим, отингизни ҳам сўрамадим, негаки, мен учун сиз — сиз эмас, бир зумга қайтиб келган ёшлигим, бутун ғамгузор умрим, худонинг берган кунни тушларимга инадиган она юртимсиз...

— Хайриддин бува, бизнинг жуда муҳим ишларимиз бор,— деб ялинди Ғуломали.— Бошқа вақт албатта сизни бориб зиёрат қиламиз, шундай эмасми, Собиржон?

— Шундай, шундай, ваъдамиз — ваъда.

— Йўк! — деди чол, йиғлади, ялинди, тиз чўкаётганида Ғуломали уни турғизиб:

— Биз Содик Сардор хузурига кетяпмиз,— деди жиддий. Бу гапни эшитганда қария бирдан ўзгарди, юмшади.

— Шундай денг?! — Товушидан, ишнинг ҳақиқатан ҳам муҳим эканлиги энди унинг учун ҳам шубҳасиз эди.— Ундай бўлса бошқа гап. Сардорга биздан қуллуқ деб кўясиз. Албатта, албатта, тезроқ боринглар, кеч қолманглар...

Чол уларни олиб кетиш аҳдидан чекинди-ю, дилида яра қолганлиги сезилар, бу оғриқни қандайдир катта иш ҳурмати учунгина боса олганлиги билиниб турар эди.

Нонуштадан кейин от эгарлаб йўлга чиққанларида Собиржоннинг кўнглида минг хил савол, турфа ўй ва таассуротлар ғужғон ўйнар эди. Тонг олдида Мозори Шарифнинг тупроқ йўллари кўпчиган, от туёқларидан садо чиқмас, чексиз жимлик ва кенгликлар чувалган хаёлларга майлу рағбат бағишлар эди. Собиржон

эгардан эгилганча йўл четидаги ҳали гулламаган жийда ниҳолини синдириб олди-да, унинг узок, нозик атрини димоғида сезгач, ҳалиги чолнинг елкалари титраб йиғлагани ёдига тушди. Назарида, мана бу ниҳоясиз тонг осмонида бахту бахтсизлик, соғинч, алам, шодлик, ушалмаган армонлар, яна минг хил бир-бирига зид, ранг-баранг туйғулар булутдай сузиб юрибди, улар каерларга бориб томчилайди: қовжираган сахроларгами, долғали уммонларгами? Кимдир маҳрум улардан, кимдир даҳшатда. Кимдир тўйган уларга, кимдир интизор...

— Хайриддин бува йигирма тўққизинчи йилларда келиб қолганлар,— деди Ғулумали энди тушунтириш кераклигини англаб.— Бизнинг тоғага қайната бўладилар.

— Э-ҳа...

— Тоғамнинг катта хотинлари шу кишининг қизи эди.

— Шундай денг ҳали... Шу Пайкида турадиларми?

— Ҳа, ўзбек даҳасида.

— Қуёв қарияни хафа қилмайдиларми ишқилиб?

— Йўқ, назаримда,— деди Ғулумали.

— Ночорроқ кўринадилар...

— У киши ҳам вақтида бадавлат бўлганлар. Энг катта давлати қизи эди. Бу атрофда хусн-жамоли билан афсона бўлган ўша гўзал ўз кўлидалигида обрў-эътибори ҳам, мол-дунёси ҳам бор эди. Қизи кетдию омади ҳам кетди. Бизда бунақа нарсаларни пешонадан кўришади.

Шу вақт Собиржоннинг дилида чўкиб ётган бесабр савол қалқиб чиқди:

— Кечаги қиз ким эди, Ғулум?

— Қайси?

— Сизлар чиққанда меҳмонхонага чой олиб кирган.

— Зулайҳоми?

— Зулайҳо... ҳа, ўша бўлса керак,— деди Собиржон дилбарнинг исми бошқача бўлиши мумкин эмасдай.

— Тоғамнинг кизи-да,— деди Гуломали дўстига ялт этиб бокиб.— Мана шу чолнинг яккаю ягона невараси бўлади. Нима эди?

Собиржон чиндан ҳам кулоғигача кизиб, нам тортган манглайини энги билан сидириб артди-ю, беихтиёр ҳолатини билдирмасликка ҳаракат қилди:

— Ҳеч...

— Ҳай-ҳай, ўзингизга эҳтиёт бўлинг,— деди буни сал сезган Гуломали кулиб.— Аҳволингиз шу бўлса, Манзура пайқаб қолади.

— Нима деяпсиз, сўраб ҳам бўлмайдимиз?

— Айтаман-да. Онаси раҳматлик ёшлигида не-не йигитларни жинни қилган. Онасига тортган бўлса...

— Очигини айтсам, жинни бўлишга арзийди.

— Бир кўришда-я? — деди Гуломали кулиб.

— Яна кўриб бўлармикин?..

Гуломали жиловни тортиб, дўстига разм солди.

— Сиз жиддий гапиряпсизми?

— Билмасам...

— Менга қаранг, бизда бир эътиқод бор: ўта гўзал қизлар фожиа билан изма-из юради, дейишади. Зулайҳони билардим, лекин кўрқаман мен ундан. Бу — қимордай гап: ё тенги йўқ бахт, ё... ҳалокат.

— Бидъатнинг уяси экансиз,— деди Собиржон.

— Сиз эса тутуруқсиз... бевафо,— дея тесқари қаради Гуломали. Анчадан кейин сўради: — Манзурага ваъда берганмисиз?

— Бунинг нима алоқаси бор?

— Ие!

— Гап илохий гўзаллик ҳақида кетяпти. Бундай санамга сифиниш керак. Ҳамма ишда ҳам қонун-қоида, ҳисоб-китоб бўлавермайди, оғайни...

Гуломали борган сари дўстининг ғалати-ғалати томонларини билиб оляпти. Собиржон унга гоҳ соддагина кўринадди, гоҳо эса тушуниб бўлмайдиган мураккаб. Баъзан бир ишда ниҳоятда қатъий, баъзида эса мана ҳозиргидай

мужмал... Лекин у барибир Собиржонга талпинади, уни охиригача билгиси келади.

Хамроҳларнинг ўйга толиб жим қолганини отлар ҳам сезиб, қадамларини секинлатишган, бир маромда тебраниб ёнма-ён борар эди. Кўп ўтмай, шаҳар яқинлиги ҳам билинди — йўл серкатнов бўлиб қолди: чанг тўзғитиб от-улов ўтиб қолар, хўкизини хивич билан ниқтаб кекса деҳқон келар, орқасидан, йўл четида аёли билан боласи; узоқларда эса кўчманчилар тўда бўлиб кўзғалишмоқда, арава ғирчи, молчиларнинг ҳай-ҳуви, чарс-чарс қамчин овози...

Собиржон бирдан уйғонгандай сергак тортиб, оёғини узангига қаттиқроқ тиради, пастга қараб тезлаб кетдилар.

— Менга қаранг, Фуломали, эрта билан ҳалиги Хайридин бува бобонгизнинг исмини эшитиб, сеҳрлангандай ўзгариб қолди-я? Нега шундай экан?

— Ҳа, бунини мен сизга тушунтиришим керак эди, эсимдан чиқибди, — деди Фуломали, — Содик Сардорнинг номи бу атрофда ҳаммага шундай таъсир қилади. Бу — эски шуҳратига ҳурмат, бобом ҳозир қариб қолган. Ўтмишдаги обрў-эътибори эса Омонulloҳонга яқинлиги билан боғлиқ. Ешлигида шохнинг маҳрам шиғовули экан.

— Омонulloҳоннинг офицерлари кўп бўлгандир ахир?

— Ҳа, албатта. Лекин Содик Сардор шохнинг алоҳида ишончини қозониб, унинг Ленинга ёзган хатини Тошкентгача етказган элчиларидан бири бўлган. Халқ эса бундайларни унутмайди. Тўғрироғи, бобом ўша элчиларнинг энг ёши, уларнинг қуроли соқчиси бўлиб борган, ҳозир барҳаёт қолганларнинг бирдан-бири...

— Тушунарли, — деди олдинда турган учрашувни кўз ўнгига келтириб ҳаяжонлана бошлаган Собиржон. — Ҳозир нима иш қиладилар?

— Севган шохини Бачасако каллакесарларидан ҳимоя қиламан деб, Майманадаги жангларда қаттиқ ярадор бўлгандан кейин корноил, яъни полковник унвонида истеъфо-

га чиккан эди. Кейинги шоҳларнинг беписандлигига аччиқ қилиб, Мозори Шарифдаги отамерос мулкига бориб, ётиб олди. Ҳозир Иқбол ғояларига берилганлар.

— Шоир Иқболми?

— Ҳа, ўшанинг таълимини тарғиб қиладилар бутун улусни оғизларига қаратиб. Қаерда пайдо бўлсалар, эл оёққа туриб кутиб олади, гўё авлиёдек. Содик Сардор деса энг жангири қабила бошлиқлари ҳам ўйланиб қолади. Бу атрофнинг сайланмаган пешвоси. Лекин душмани ҳам кўп бобомнинг. Эҳтиёт бўлинг, десак, «Энди мени факат худо олади», дейдилар. Ҳали ўзлари билан гаплашасиз. Иқболни сўранг ундан, Иқболни. Иқбол — унинг учун бутун бир дунё.

— Ўғиллари, яъни дадангиз-чи?

— Дадам эл қатори, оддий повинда бўлган. Читрол довонидан отда юнг тойлари ташиб юрган; билмадим, Омонуллохонни Римга қочирганда Содик Сардор негадир ўғлини ҳам унга кўшиб юборибди, шу билан анчагача дадамнинг дарагини топишмаган экан. Ўн йилдан кейин хаста, ночор бир аҳволда қайтиб, бир неча вақтдан сўнг қазо қилган. Шундай қилиб, Сардор бирдан-бир ўғлини ҳам қиблагоҳига қурбон қилди, деган гап чиқиб, халқнинг эътиқоди яна ошди.

— Менга қаранг, Ғуломали, шундай кириб бориб у кишини безовта қилишимиз...

— Бемалол. Қайтага, кирмасак хафа бўладилар. Бобом менинг ишларимга жуда қизикадилар, у кишининг тарбиясида катта бўлганман-да. Биз жангу жадалда ўтиб кетдик, энди сен ўқигин, юрт шундай турмайди, катта воқеалар юз беради, менинг давомим бўлишинг керак, деб Кобул университетига бериб ўқитдилар. У кишининг ҳар бир сўзига бошқалардай мен ҳам, негадир, ишонаман, башорат қилгандай, гўё дилингизга кириб гапирадилар...

Кун оғиб, Хиндикушнинг қорли чўққилари орқасида осмон қорайди, чапда эса поёнсиз пасттекисликлар ғарб шафағидан кизариб, гўё оловланиб ётибди. Кечки салқинда шивирлаб тебранган теракзорлар кўзга ташланди,

шаҳарнинг чеккасидаги эски кўрғонлар ўрикзор боғларга туташ, йўлда кўтарилган озгина чанг ҳам бу яшилликда қуёшнинг сўнги нурлари билан ҳарир пардадай жилваланиб кўринади.

Кечки пайт икки отлик боғ кўчага кириб борганда лозор томларда ўпоқ-сўпоқ болалар, кизил кийган сершовкин кизалоқлар пайдо бўлди: бу синчков кўзлар ҳар бир йўловчини шундай кутиб, шундай кузатишса керак.

Содиқ Сардорнинг боғ ҳовлиси қадимдан қолган жой экан шекилли, эски, шувоқсиз уйлар, синчли болохоналар этаккача чўзилиб кетган, қаровсиз гулзор четида кимдир қудукдан сув тортар, катта боғ сўлгин, кимсасиз, аммо олдинги қатордаги бежиримгина янги уй пухта оқланган, ойнабандли айвони кенг, ёруғ, кўзни чорлаб турар эди.

Йигитлар отларини дарвозахонадаги оғилга боғлаб, сули тўрвасини бошларига кийгазгач, этикларнинг чангини қоқиб, тўғри ўша айвон томон юрдилар. Айвонда китоблар уюлган хонтахта ёнидаги юмшоқ курсидан жажжигина кумуш мўйловли, ярғоқ бошига яшил фас кийиб, елкасига адрас чопон ташлаб олган баланд бўйли кекса одам қад кўтарди. Собиржон уни худди шундай нуроний қиёфада тасаввур этган эди-ю, саксонларга бориб қолган кишининг бундай хушбичим, тик қоматли, серҳаракат бўлишини ўйламаган эди. У меҳмонларни кўргач, офицерларга хос кескин ҳаракат билан елкасидаги хонаки чопонни ташлаб, пешвоз юрди. Қулранг мовутдан тикилган тик ёқали, жез тугмали ярим ҳарбий камзули унинг ортиқча гўштсиз котма қадини янада бўйчан қилиб кўрсатди. Фуломали бобосининг бағрига бош қўйди, кейин эгилиб камзули барини ўпди-да, дўстига навбат бергандай четга чикди.

— Шўравий ўртоғинг шуми? — деди Сардор меҳмонга жилмайиб. Собиржон ҳам дўстига тақлид қилиб омонлашди-ю, ҳаяжонда бирон сўз топиб айтолмади. Сардорнинг, вазиятнинг салобати босган эди.

Хонтахтада, гилам устида, қандил орқасидаги баланд токчаларда чарм ҳошияли қадимий асарлар, Европада чоп

этилган юпқа ялтироқ муқовали китоблар, турли ёзувларда, турли тилларда...Собиржон шошиб қолди. Буни сезган уй эгаси, афтидан, суҳбат учун аввал ўртада тенглик ўрнатиш ниятида:

— Сиз китобларга кизиқиб қолдингиз, меҳмон, мен олим эмасман, бу китоблар кексаликда тартибсиз тўпланган бир эрмак. Қани, ўтиринглар, ҳасанот, мен сизларни кутган эдим, жуда яхши бўлибди,— деди айвон тўридаги хонтахта ёнига бошлаб. Чамаси, эгилмайдиган чап оёғини хонтахта остига узатиб, аввал ўзи ўтирди.

— Меҳмонга ўз қўлинг билан ўзбакча палов қил, Ғуломали. Шўравий ўртоқлар билан кўпдан кўришганим йўқ, бу оқшом ўзимизники, мириқиб гурунглашамиз.

Икки ўртоқ кўз уриштириб олиб, бир-бирларини дарров тушунишди.

— Йўқ, бобо, бизни айбга буюрмайсиз, вақтимиз жуда зик, сиздан фақат бир нарсани сўраш учун кирдик.

— Ундай эмас, йигитлар, мен сизларни бетоқат кутганимки, ишларингдан унча-мунча хабардорман. Хўш, нима гап, қаёққа шошяпсизлар? Бир оғиз гапириб бермай кетмассизлар ахир?

Ҳамма гапни ҳикоя қилиб беришга тўғри келди. Йигитлар навбатма-навбат, бир-бирларининг сўзларини бўлиб, тўлатиб, батафсил гапирдилар: «Қатта Аму лойиҳаси», унинг муҳокамаси, муаллифлари, баҳсдаги позициялар, ўзларининг ҳозирги аҳволлари... Ош ҳам, мириқиб суҳбатлашиш ҳам, меҳмонларнинг шошиб тургани ҳам эсдан чиқди. Патнисда келган ширинлигу нон-чойга ҳам қарамадилар. Сардор ўрнидан туриб кетиб, йўл-йўл шим, юмшоқ амиркон ботинка кийган узун оёқлари билан катта-катта одимлаб, сал оқсоқлаганча гиламда у ёқдан-буёққа юрабошлади.

— Ҳа, шошилганларингча бор экан! — деди у салмоқлаб.— Уларни Афғонистондан кўра кўпроқ нариги қирғоқ қизиқтиради, бу — аниқ. «Жеймс — Морисон» ком-

панияси бизнинг даврдаёқ жосусу кўпорувчиларнинг уяси эди, менинг «ошна» полковник Лоуренс ҳам ўша ерда «ишлаб», Точ шахрдан ўз айғоқчиларига кўрсатма бериб турган. Буниси...ким дедингиз? Лаъл Маҳдийми? Ҳа, Лоуренсни ҳам Пири Қарамшоҳ дер эдилар. Бу «лойиҳа» группаси жосусларнинг янги авлодига қарашли бўлса керак, уларнинг вазифалари ҳам янги. Сизларнинг жанубий вилоятларингизда кўзни куйдирадиган ишлар бўляпти-да,— деб Собиржонга юзланди Сардор.— Қарши, Шеробод чўлларидаги, Қорақумдаги режаларингизни барбод бериш, Муҳаммад Довуд ҳукуматига Амунни куриштириб кўшничилик асосларига болта урадиган лойиҳани элтиб суқштириш — мана, уларнинг фирибгарлик ниятлари.

Сардор ўз жойига келиб ўтирди, жим қолганида гавдаси бир оз букчайгандайроқ кўринди-ю, яна қаддини ростлаб гап бошлади:

— Лекин сизларнинг тутган йўлларингиз тўғри, йигитлар! Бу дўстликнинг сарчашмаларига энди уларнинг қўли етмайди! Унинг манбалари Ленин номи билан туташ. У халқлар дилига томир отган. Сиз совет тажрибаси тўғрисида жуда ўринли гапирибсиз, Собиржон.

— Бизда яна бир тажриба бор,— деди Собиржон гап мақсадга яқинлашганидан қувониб.— Еш олимларимиз эски ўзанлар муаммосини кўтаришган. Шу ҳозир бизга қўл келадиган бўлиб турибди. Шунинг учун мана бу рисоланинг муаллифини излаб келдик. Фуломалининг айтишича, сиз уни танир экансиз... — дея рисола кўйнидан олиб журъатсизгина узатди. Содик Сардор олди-ю, бирдан қайнаб кетган ғазабини яширмай, қоши чимирилиб, рисола хонтахтага ташлади.

— Доктор Суҳайлни кўйинг... Менинг уйимда бу номни тилга олманг! — деди четга бурилиб.

Йигитлар ўнғайсиз аҳволда қолиб, аввал бир-бирларига, кейин ерга қарадилар, «Нега?» деб сўрашга ҳеч ким журъат этмади, Сардорнинг киёфаси ўзгариб, юзидаги нур сўнган эди.

— Чорданахрнинг қадим ўзанларини ўрганганда доктор Суҳайл...

Собиржон, уй эгасининг кўзига кўзи тушдию гапи оғзида қолди. Яна жимлик чўкди. Яна сал букчайиброқ қолган Сардор, жимликни бузгиси келмагандек, паст, сўник овоз билан гапирди.

— Тўғри, биз ошна эдик, лекин мен адашган эканман... У зот бизга ёт бўлиб чиқди...Аввал ўша «Қатта Аму» гуруҳига кўшилиб кетибди деб эшитдик. Кейин эса, мана! — У орқасига қайрилиб, тоқчадан бир парча газета қийқимини олди. Ғулумали уни кўлида айлантириб, «Қобул таймс» газетасидан қирқиб олинганлигини пайқади, сўнгра қалам билан белгилаб қўйилган кичик ахборотга кўзи тушди. Унда таниқли археолог доктор Суҳайл Абу Матлабнинг ватанни тарк этиб, шахсий ва мафкуравий сабабларга кўра Америкага кетиб қолганлиги хабар қилинган эди.

Икки ўртоқ бошларини эгиб қолишди. Сардор эса паст, хасратли овозда ғазабини сочар эди:

— Шахсий ва мафкуравий эмиш... Соткин, кочок! Аҳволидан, ишидан, касбининг кадрсизлигидан нолиб юрарди, жилла қийинчиликни кўтаролмади, кўрқок! Мен эси паст бўлсам дўстим деб юрибман ўша номардни! Адо қилди бу мени, ҳеч қачон бу қадар қақшаб куймаган эдим, ўзим ҳам қариб қолдим шекилли, хали-хали тушунолмаман бу одамнинг қилган ишига.

Озрок нафас ростлаб, ҳорғин овоз билан яна бошлади:

— Буёқда ташлаб кетган хотини — тирик бева. Бир бебош ўғли билан қон йиғлаб қолди. У болани тарбияга олай деб кидирдим, йўқ, белига чувра тақиб, анови «Уйғоқ ёшлар» тўдасига қўшилиб кетибди. Шунақа бир чала ҳарбий ташкилот бор, тайинсиз, раҳмсиз, шовинист офицерлар қўлига тушиб қолган. Ватаннинг шербаччаларини тайёрлаймиз, деб ёш болаларнинг дилидан меҳр-шафқат, инсонийлик ҳисларини суғуриб ташлашга уриниб ётишибди. Ҳайвоний ҳирсдан бўлагини билмайдиган қаланғи-қасанғи, тўқликдан қутурган келгинди, нодон офицерлар

ёшлар ҳаёти билан ўйнашяпти. Ўйиндан ўт чиқиб бир корихол юз бермаса... Нима бўлади у бола, билмадим. Отасидан ҳам кўра шунисига ачинаман.

Фуломалининг «авлиё» деб улуғлаган қудратли бобоси шу ўринда аянчли туюлиб, товуши товланиб қолди. Унинг ҳам ожиз томонлари, қурби етмаган ишлари, изтиробга тушган пайтлари кўп экан.

Лекин икки йигитнинг фикри-зикри ўз муаммоларида эди, улар баробар ўринларидан туришди.

— Начора? Ўзанларни ўзимиз излаймиз.

— Сумбул аяга ёзамиз, зора...

— Лекин шошиш керак, узр, бобо, бизга рухсат.

Вақт кеч эди, лекин Сардор, қолинглар, демади. Қолинглар, демади-ю, негадир ўрnidан туролмаётгандай, бир зумга рухсат сўраб, Собиржонга қаради. Хира тортган кўзларида қандайдир армонли хотиралар уйғониб, меҳрибон бир товушда Собиржонни «ўғлим» деб атади.

— Ўғлим, Сумбул деган номни боя ҳам бир тилга олдингиз, у киши...

— Академик Сумбул Садриева — бизнинг устозимиз, совет олимаси, ҳурматли Сардор,— деди Собиржон.

Лекин Сардор унинг урғу берган бошқа сўзларини эшитмагандай яна фақат:

— Сумбул... — деди секин. Бу унинг учун гўё эзгу ном эди.— Қаерлик у киши? Ешлари нечада?

Бир оз ҳайрон бўлган Собиржон кутилмаган саволлардан шошиб қолди:

— ...У киши... У киши асли Шеробод томондан бўлсалар керак. Ешлари... биз ая деб ўрганганмиз, ўн йилдан бери ая, ая, ёшларини суриштирмабмиз ҳам, етмишга борганларми-йўқми билолмадим.

Сардор индамади. У негадир чўкиброқ қолган эди, йигитларни кузатиш учунгина ўрnidан турди.

Икки ўртоқ кош қорайганда ўз базаларига қараб йўлга чиқишди. Сардор эса уларга оқ йўл тилаб, далда беришга ҳаракат қилди-ю, оғир ўйларининг тутқинлигидан чиқол-

май, маъюс кўзларини улардан зўрға узиб, дарбоза ёнида қолди.

О, у йилларнинг романтикаси! Ешлик, порлок орзу, ёркин идеаллар... Мактаби Ҳабибияни битириб, энди ҳарбий коллежга ўтган ёш офицермиз, буруннинг тагида кўнғиз мўйлов, кўлтиқда Маҳмуд Тарзийнинг «Сирож ал-ахбор» газетаси, «Эски афғонлар»нинг «жиҳод» шиоридан қаҳ-қаҳ уриб куламиз, чунки у нодонлар Россиядаги инкилобни ҳали ҳам тан олгиси келмай, ҳамон жаҳон урушини кўллар эдилар. Биз «Ёш афғонлар» кўп нарса билар эдик, мен эса Иқболни, унинг устоди Жамолиддин Афғонийни мутолаа қилар, Иқболнинг севимли жўрабошимиз Омонуллохонга бағишлаган «Паёми Машрик» достонини майдонларда ёд ўқир эдим, биз учун Афғонистоннинг мустақиллик йўли аён бўлиб қолган эди. Шунинг учун ўша савр эртаси Омонуллохон Қобул дурборида қилич сермаб шу ҳақда қасам ичганида томоқларимиз қирилгунча бақариб шиор отганмиз: «Амир Омонуллохонга худо ёр бўлсин!», «Ингилистон мустабидларига ўлим!», «Ёш афғонлар, олға!», «Яшасин истикбол!»

Ажойиб баҳор эди! Элда ҳам, дилда ҳам. Ёш, ҳамфикр дўстимиз — амир, замон бизга қайишган, мамлакат қайнаб ётибди, иш кўп, куч-ғайратимиз тошиб, амри фармон кутамиз.

Дастлабки кунлардаёқ Омонуллохон мени ҳузурига чорлади. Аркнинг ҳар эшигида ўзимизнинг ёш офицерлар, амир ҳам ўша-ўша: тик ёқали гимнастёрка, энли камар, ялтирок этик... Аввал ўз уйимга киргандай яйраб кетдим. Лекин бир зумдан кейинок сездим: Омонуллохон офицер кийимида бўлгани билан, эндиликда у амир эди, шундай жиддий саломлашдики, дарров тетик тортдим. Йўқ, мен у ҳақда ёмон фикрга борганим йўқ, ҳозир унинг ўрнидаги одам бошқача бўлиши мумкин эмасди.

— Содик, сиз катта сафарга шай бўлинг, — деди у буйрук оҳангида.

— Қанақа сафар? — дебман буйрукни сўзсиз, ҳарбий-

ча шайлик билан қабул қилиш ўрнига. Мен ҳали кечагина орамизда тенг бўлган дўстлик муносабатларимизни унута олганимча йўқ эди.

— Унисини айта олмайман,— деди амир,— ҳозирча фақат шуни айтишим мумкинки, сафар жиддий, оғир, узок ва масъулиятли бўлади.

Мен энди эсимни йиғиб, офицерча кескин ва аниқ ҳаёт бердим. Омонуллоҳон ҳали унча тартибга ҳам солинмаган, биргина деразали, баланд шифтли қабулхонасида этигини ғирчиллатиб уёқ-буёққа юрар, камгап, нафасини кўксига йиғиб, биқинидаги юришга халақит бераётган револьвернинг ёғоч ғилофини орқароққа суриб-суриб кўяр, унинг зиммасида қатта тарихий юк, бутун бир мамлакат тақдири зил босиб турганлиги яққол сезилар эди. Қолган гапни суриштириш ортиқча: биз «Ёш афғонлар» сафидаёқ, агар Омонуллоҳон тахтга чиқса, унга садоқат билан хизмат қилиш ҳақида кўп марта қасам ичганмиз.

Арқдан чиқдим у қувончли ҳовлиқишлар қаёққадир учди-кетди, ёш амирнинг безовта руҳи менга ҳам юкди шекилли, нотинч, ўйчан бўлиб қолдим. Биринчидан, қанақа сирли сафар? Узок, қийин... Иккинчидан, худди шу кунларда саройдан узоққа жўнаб кетиш... Омонуллоҳон ўзи бирдан қалтис кетиб қоляпти, дарров мажбурий ҳарбий хизмат қонунини эълон қилибди, бундан норози исазай, илёсзай, анозай каби тоғли қабилалар бош кўтаришга шайланмоқда, ақаси Насрулло ҳам ҳали тинчигани йўқ, қора кучларни йиғиб пайт пойлаб ётибди, ҳар қандай янгиликдан сочи тикка турадиган «Эски афғонлар» ҳам, вақф ерларини бой берган саййиду муёнлар ҳам тиш қайраб ўтиришибди, Омонуллоҳнинг баёнотларидан кути учган инглизларга худди мана шу кучлар қўл келади. Мени қаёққа юборяпти шундай пайтда? Тушунаптимикин бу хавф-хатарларни? Нега гапирмадим? Нега гапиролмадим?

Ёш бўлса ҳам, ҳамфикр дўст бўлса ҳам, амир амир экан-да. Эскидан қолган мутелик кайфияти курсин, чиқиб кетаверибман, мана энди на тунлари уйқу бор, на кундузи

халоват. Уйдагилар мажнунсифат бу ахволимдан хавотир, яширин топшириқ хақида эса уларга ҳам, дўстларимга ҳам бир оғиз сўз айтолмайман, кўнглим қандайдир тахликали воқеаларни сезгандай, ўзимни қўярга жой тополмайман.

Беш кун чидадим. Олтинчи кунни тоқатим тоқ бўлиб, ўзим бораман деб турганимда Арқдан чопар келиб қолди. Бу сафар ҳамма гални айтаман деб ўзимга далда бериб борсам, мени амир эмас, генерал Муҳаммад Валихон қабул қилди. Генерал,— у замонлар биз «жарноил» дер эдик,— ёши улуғ бўлса ҳам ўз кишимиз, фикрли, донишманд одам, амирнинг ишонган маслаҳатчиси. Унинг инглизларга қарши икки урушдаги ҳарбий хизматлари тилларда дoston, биз ёшлар учун эса унинг исми азиз.

Ишонса бўладими, қурби етадими, дегандай, кўзимга тикка қараб турди-да:

— Урусияга борамиз, навқирон дўстим! — деди ортиқча даромадсиз. Мен кулоқларимга ишонмай, ҳовлиқиб, нафасим ичимга тушиб кетди, дарров бир нима деб жавоб беролмадим. Генерал ўзи ҳам ўйланиб қолган эди:

— Жарноил, агар сир бўлмаса...

— Сизга сир эмас. Амиримизнинг тавсияси билан чақирдик, бизга шиғовул, маҳрам соқчимиз бўлиб борасиз: элчига ўлим йўқ дейдилар, лекин вазият... энг муҳими — сафаримиз тарихий сафар, навқирон дўстим, ватанимиз тақдири билан боғлиқ эзгу бир вазифа зимманимизга тушди...

Мен сапчиб туриб, генералга честь бермоқчи эдим, у кўлини оғир силтаб жойимга ўтказдию эзгу вазифа нимадан иборатлигини сўзлаб берди: биз амир Омонуллохоннинг Владимир Ильич Ленинга ёзган мактубини Москвага етказиб беришимиз керак экан. Бунинг учун генерал Муҳаммад Валихон бошчилигида элчилар группаси тайинланибди. Хатда фақат энг дўстона ҳиссиётлар изҳор этилган бўлса ҳам, вазият шундай эдики, уни жуда қаттиқ ардоқлаш, душман кўлига тушмаслиги учун барча чораларни кўриш зарур эди.

— Эзгулик ҳам ўз-ўзидан бўлмайди, шиғовул, уни барқарор этиш учун жанг қилиш керак, — деди кекса генерал менга оталарча меҳр ва қатъият билан боқиб. Ёш бошимга мислсиз масъулият тушганини билардим, менинг бениҳоя ҳаяжонларимни шу кекса, доно одамнинг осойишта қарашлари босиб турарди, холос. Ҳаяжонларим қувончдангина иборат эмас эди; катта, мураккаб, шонли, шу билан бирга хатарли воқеалар қомига кириб бораётганимни сезардим. Анча жимликдан кейин журъат қилиб сўрадим:

— Жарноил, шундоқ ҳам ўрислар Афғонистонда шўро ҳукумати ўрнатади, деб амиримизни « коминтерн хавфи » билан қўрқитмоқчи эдилар, бу мактубдан кейин нима бўлади? Инглизлар улусдан шундай бир турткини кутиб ўтиришибди-ку? Юртнинг холи хароб, яна уруш бошла-маса эдилар... Сиз нуфузли, дониш одамсиз, Омонуллохон ёшлик қилаётгани йўқми?

— Мулоҳазангиз ўринли, лекин бари астойдил ўйланди. Душман кутку қўзғамай қолмайди, албатта. Шу билан бирга, бу мактуб етиб борган тақдирда улар учун катта талвасага ҳам сабаб бўлажак. Урусия кудратли кишвар. Душманнинг кутқуси балки ўзининг бошига етар, буюк, мазлум Ҳиндистон ҳам бу вазиятда бизнинг дўстимизга айланиши мумкин, навқирон дўстим.— Генерал тақир бошини силаб, кенг манглайини тириштирганча бир оз жим ўтирди-да, менинг саволим билан бўлинган фикрнинг учини топди шекилли, давом этди:

— Ҳозир гап унда эмас, шиғовул, бу катта ишларни тарихнинг ўзига қўйиб берайлик. Айтинг-чи, сафарга руҳан шаймисиз?

— Бажонидил, жарноил!

— Сўраганимки, йўлимиз хатарли эканини билиб қўйишингиз керак. Туркистон қамалда, Красноводда инглизлар изғиб юрибди, Аму ёқаларида босмачилар... Қўзғалишимиз билан бари ғимирлаб қолади, айғоқчилар ҳозирдан изимизга тушган бўлса ажаб эмас.

— Биладан, сардор, ҳаётим сизнинг ихтиёрингизда!

Генерал ўриндан туриб ёнимга келди. Унинг бўйи мендан анча паст, лекин гавдаси миқти, ҳорғин юзига бир вақтлардаги содда табассум ёйилди:

— Йўқ, шиғовул, энди аксинча: менинг ҳаётим сизнинг ихтиёрингизда,— деди у елкамга юмшоқ кафтини кўйиб.

— Кўксингизга қалқонман, сардор!

— Мана қалқон! — деди генерал столдаги қизил бахмал муковали папкани олиб.— Бу мактуб жафокаш юрти-мизнинг кўксига қалқон бўлур, иншоолло!

Апрелнинг ёмғирли кечаси, кутилмаганда, беш киши бўлиб йўлга чиқдик. Бегона кўзга ташланмаслик, ортиқча диққат-эътиборни жалб этмаслик учун бўлса керак, кийимларимиз ҳам шунга мос, одми, биримиз косибга, биримиз дўқондорга ўхшардик, яна биримиз деҳқонсифат. Соябони туширилган икки отлиқ фозтонда эғнига жўнгина жанда, бошига кўримсиз сур телпак кийиб, мирзасининг ёнида кичкинагина бўлиб ўтирган элчини ҳеч ким машхур генерал Муҳаммад Валихон деб ўйламас, ўткинчининг аввал бошлаб унга кўзи ҳам тушмас эди. Кўйиб турган ёмғирда агар фозтонга бировнинг кўзи тушса ҳам, аввал жиловдор ўрнида ўтирган гардони кенг, шопмўйлов Ҳамди Салмонни кўрар эди. Мўйловига сурма кўйиб, қошларини териб юрадиган оқ юзли, ўзича келишган, гавдали бу одам элчининг мутасадди муовини, кўпроқ хўжалик тадбирларига қарарди: сафарда қўним жой топиш, юкларни ортиб-тушириш, озиқ-овқат билан таъминлаш, бекатларда отларни алмаштириш, ем-хашагидан хабар олиш каби ишларга жавобгар эди. Мирзо эса генералнинг тенгқури, ориққина, камгап, зиёли одам, элчининг қоғоз-ҳужжатларини бошқарар, рус ва инглиз тилларини яхши билганидан саройда эскидан обрўли тилмоч ҳисобланар эди.

Мурод Юсуфзай билан биз орқада, отда кетяпмиз. Юсуфзай катта офицер — корноил, лекин мен унга эмас, элчига бўйсунаман, унинг ҳар бир кўз қарашини илғаб, сўзсиз буйруғини ҳам тушуниб бажаришга шай туришим, ундан кўз узмаслигим керак.

Баҳор ёмғири совуқ бўлмаса ҳам, туни билан севалай-вергандан кейин тагимиздаги эгару ёпинчикларимизгача шалаббо қилди, унинг бутун қаҳру заҳрини Юсуфзай билан биз тотяпмиз, соябон остидаги қариялар эса мудраб, ўнқир-чўнқирларда сал хушёр тортиб, ҳар ким ўз ўйини ўйлаб, тебраниб боряпти. Тоғ йўлларини сел ювиб, чакир тошларини юзага чиқариб, чўнқирларини сувга тўлғазиб кетган эди, баъзан қўлмакларнинг чуқур ё саёзлигини билиб ҳам бўлмайти, фозтоннинг соябонигача лой чапланиб кетган, йўл оғир, лекин, хайрият, тинч эди. Қари билганини пари билмас: намгарчиликда кечаси йўлга чиққанимизнинг маънисини ҳам шу бўлса керак. Ёмғир тинмаганидан, тонг оқарганини, кун алламаҳал бўлганини ҳам пайқамамиз, бир-икки дам олиб, отларни алмаштирмасданок довондан ўтиб олдик.

Иккинчи кунни эртасига белгиланган жойда отларни алмаштириб, бошқа уловга кўчдик: довондан кейин йўлларда енгил фозтон юролмас эди, тўрт ғилдиракли пишиқ четан арава бердилар. Биз корноил Юсуфзай билан ҳамон эгардамиз.

Ёмғир тиниб, қуёш чиққан эди, эрта баҳор яшнатган ниҳоясиз кўм-кўк кенгликлар чарақлаб кетди. Мен мамлакатимизнинг шимолини, ўзим туғилиб ўсган томонларни биринчи марта тепадан кўряпман. Тиниқ баҳор эртаси зангори осмон билан туташиб кетган узоқ яйловлар, бодрок бўлиб гуллаган ғуж-ғуж боғу роғлар мени тўлқинлантириб юборди. Ажабо, «Ёш афғонлар» нинг сершовкин баҳсларида, офицерлик йиғинларида кўкрагимизга уриб «Ватан!» дер эканмиз-у, ватаннинг нима эканини билмас эканмиз! Бўлмаса ўсмирлигимда бу йўллардан неча бор ўтганман, Мозори Шарифдан Кобулга катнаганман, энди бўлса мана, дафъатан... Юртимнинг тақдири учун қандайдир хавотир, кўрқув вужудимни титратиб юборди. Ўзимни бирдан улғайгандек ҳис этдим. Анави аравада мудраб кетаётган қари, донишманд генерал учунгина эмас, дилбар баҳор саринликлари билан сингишиб кетган мана бу чек-

сиз, мукаддас тупроқ такдири учун ҳам масъулият менинг зиммамда. Энди мен ҳовлиқиб юрган ёш офицер эмас эдим. Буни бехосдан теран сездим у бутун вужудим ҳушёр тортди, тагимдаги ёш жийрон йўрға ҳам буни туйгандек кулоқларини динг килди, йилтиллаган сағрисида пайлари титраб қўйди. Бу жимлик, бу осойиш алдамчи эмасмикин? Бу хавfli сафарда бир кор-қол юз берса мен жавобгарман. Сафардагина эмас, янги ҳаёт бошлаётган бутун мана шу мамлакатда нимаики юз берса, мен масъулман. Эгар устида кўксим яна ҳам кўтарилиб, узокқа тикилган кўзларимдан томчи ёш сизиб чикди. Мен уни артмадим. Умуман, кўз ёшидан уялар эдим, бу сафар уялмадим, йигитлик кучим тўлишаётганини, ўзимнинг кимларгадир зарурлигимни, юрт ишига яраганимни, қадримни сездим. Дастлаб бу хис жуда ширин бўлар экан, тўртинчи куни узокдан кўм-кўк бўлиб Аму кўзга ташланганда ўз кайфиятим менга бир оз болаликдай бўлиб туюлди. Осмоннинг нилий рангини акс эттириб, ёйилиб оқаётган Аму менинг у оддий ширин хисларимни йигитлик ғурурига айлантирди: мана, дарё ҳам менинг вужудимни қамраган хислар сингари тоғлардан бебош боладек шаталоқ отиб тушиб, чексиз кенгликларга етгач, ором олгандай, жиддий, босик, улғувор, ёйиқ окмоқда. У ҳам менинг еримда туғилган. У — менинг қўлим, менинг кулочим, кўшниларга очган кучогим. Дарё устидаги ҳарир пардадай енгил ҳовур дилимга урилгандек туюлди. У ёкдагилар ҳам буни сезармикин, менинг хисларимни, ўйларимни тушунармикин, қандай экан у одамлар, ўз такдирини ўз қўлига олган у бахтиёрлар?

Чегарада бизни кутиб туришган экан. Можаросиз етиб келганимизга қувонар, қаттиқ чарчаган бўлсак ҳам илжаря эди. Лекин бизни кутганлар ҳарбий кийимда, ҳаммаси жиддий, уларнинг камгап, расмий ишчанлиги олдида бизнинг илжайишларимиз, бунинг устига косибча, деҳқонча жўн кийимларимиз кулгили туюлди. Хужжатларни расмийлаштириб, юкларни паромга жойладик. Аму лойкала

ниб, безовта оқар эди. Атрофи ихоталанган кенг ёғоч паромда бизу бизнинг юкларимиз, яна бир неча нотаниш ҳарбий соқчилардан бўлак ҳеч ким йўқ. Мен Амуни томоша қиламан. Ҳртарокка келганимизда унинг лойка тўлқинлари баҳайбат, тубсиз, ваҳимали туюлди, лекин дарё, қандайдир, юракка яқин, мени чексиз, нотаниш янги дунёга узатаётган она қўлидай кадрдон эди. Яқинлашаётган бегона кирғоқ менга узоқ, номаълум келажақдай кўринади. Унда кош қорайиши билан милтиллаб битта-битта пайдо бўлаётган чироклар аста ипга тизилиб, дарахтзорлар орасидаги ясси шаҳар кўчаларини, ундан таралган узоқ-яқин йўлларни белгиламоқда. Чирокларнинг энг баланд ва энг ёруғлари шаҳар четисидаги гавжум сохилда ёнади, унда пароход гудоклари янграб, узоқдаги қоронғи бўшлиқлардан акс садо келар эди.

Нарсаларимизни паромдан эски яшил машинага юклаб бизни ўша томонга олиб кетдилар. Бизни қарши олган одамлар, соқчиларимиз меҳмон кутаётганликларини унутмай жилмайиб қарашга, мулозамат кўрсатишга уринар эдилар-у, негадир жуда шошар, меҳмондўстликни унча ўрнига келтиролмай, бизни ҳам ошиқтирар эдилар. Буни биз кейин тушундик: бу ерда бир неча кун қолиб кетмаслик учун, ҳозир маълум соатда жўнайдиغان поездга улгуришимиз зарур экан. Етказиб келишди, баъзи расмиятлар ҳам вагонларнинг ўзида бажарилди.

Жойимиз умумий вагонда, факат олдиндаги уч очик купе биз учун бўшатишган, озода, файзли эди. Этакдаги купеларда бизга ўхшаган содда йўловчилар юки, бола-чақаси билан овора, баъзиларигина йўлак ва эшигимизга қўйилган ҳарбий соқчиларга қараб, бизнинг оддий йўловчи эмаслигимизни тахминлашди шекилли, ўзаро пичирлашиб олишди. Купе устунидаги фонусларни каттик тебратиб поезд юргандан кейин эса, бизга ҳам ҳеч ким қарамай қўйди.

Кўп ўтмай оқшом чўкиб, вагон ғилдирақларининг тарақ-туруқидан бошқа ҳамма овозлар тинди. Генерал

чордана қуриб ўтирган жойида, Мирзо сандик ёнида ғужанак бўлиб, гавдали Ҳамди Салмон эса ўз сўрисида тоғдай ёнбошлаб пинакка кетди. Фақат посбонлар уйғок, улар тикка туришибди. Юсуфзай билан биз эса ўтирган, кўринишдан бепарво бўлсак ҳам, худди ўша қуролли сокчилардай хушёр ва шаймиз. Мен ҳар галгидай сардордан икки кадам четроқда, унинг уйқуси уйқу эмас, шунчаки ором аралаш чексиз ўйлар эканини сезиб ўтирибман. Унинг ўйлари катта, чигал ўйлар, мен эса унинг гўё бир бўлагиман, шунинг учун ҳаяжони ҳам, кўнгил осойиши ҳам менга тез ўтади. Ҳозир ташқарида тун, филдиракларимиз остида бегона ер, сардор ҳам шуни ўйлапти, мен биламан. Лекин унинг ёрқин ҳаяжонларига соя солган бу эмас. Термизда ҳалиги жиддий, шошқалоқ одамлар унга шумхабар айтишди: биз жўнаб кетган кунларимиз мустамлакачи кўшинлар шарқий чегараларимизга бостириб киришибди. Бу хонавайрон бўлган юртимизга уларнинг учинчи марта уруш очиши. Сардор бирдан қалқиб, ранги ўчиб, тиззалари қалтираб қолди. Аммо мезбонларимиз унга тасалли бердилар: мустақилликнинг уфқларини илған заҳматзада халқингиз, ёшу қари ёппасига бош кўтариб, босқинчиларга ғазаб ва нафрат ўтини сочмоқда, мислсиз қаҳрамонлик кўрсатмоқда. Британия Ҳиндистонида ҳам исёнлар... йўлингизда хотиржам давом этаверинг...

Хотиржам... Айтишга осон. Қари генерал босқинчиларнинг ваҳшийликларини, найранглари яхши билади, энди унинг хотиржам бўлиши мушкул, ватан яна ўт ичида, биз эса ундан узоқлашиб кетяпмиз.

— Йўқ, узоқлашиб кетаётганимиз йўқ, қайтага яқинлашяпмиз... — Сардор шундай деяпти ҳозир. У индамай, кўзини юмиб ўтирибди-ю, лекин шундай деяпти, мен биламан. У ҳамиша шундай, кутилмаган бир доно гап айтади-да, кейин тушунтиради. «Ҳозир, бутун дунёда босқинчи империалистларга қарши ғазаб аланга олаётган пайтда, ҳар қандай ғазаб учқуни қучли гулханга айланаётган пайтда, келгиндилар зулмидан асрлар давомида азоб торт-

ган ҳинд мусулмонлари ҳам бош кўтарган пайтда жим туриш мумкин эмас. Пайтни бой берманг, ерингизни талон-торож қилган асрлик мустабидларни елкангиздан улоқтириб ташланг! Ўз вайронларингизнинг яна ҳам пой мол бўлишига йўл қўйманг. Сиз ўз юртингизнинг хўжайинлари бўлишингиз керак! Ўз ҳаётингизни ўзингиз истган изга солингиз! Сиз бунга ҳақлисиз, тақдирингиз ўз кўлингизда!»

Биз мана шу гапларни айтган буюк инсон ҳузурига кетяпмиз. У маслаҳат беради, у нажот йўлини топади.

Сардор бу гапларни менга Кобулда айтган эди. Ҳозир ҳам у албатта шунини ўйлаяпти. Мен билан шу ҳақда гаплашапти. Ажабо, мен унинг юзига қараб дилидаги ўйларини уқиб олишга ўрганишман. Биз гўё бирга ўйлаймиз, бирга мулоҳаза қиламиз, сўзсиз суҳбатлашамиз...

Қаердадир хуррак эшитилди. Этакда, йўловчилар орасида. Ёпирай, бемалол ухловчилар ҳам бор-а! Қачон келарикин барча одамларнинг кечалари бамайлихотир ухлаб ором оладиган пайтлари?!

Ҳаёл билан бўлиб тонг оттирибмиз. Қурум босган деразаларда туманли эртанинг хира кўрки балкиди, қаердан-дир нон ҳиди, чақалок товуши келди. Сардор ҳам кўзини очган эди, ўтирган жойида «мана, бир кун ўтди», дегандек, менга қараб ҳорғин жилмайиб қўйди.

Мен шу пайт нонушта ҳақидами, бедор ўтган тунимиз ҳақидами, бир нима демокчи бўлиб энди огиз жуфтлаган эдим, бирдан вагон ларзага келиб, тормозларнинг хунук гичирлаши остида юқори токчадаги ёғоч жомадону аллақандай қоплар гурсиллаб ерга тушди, вагонда каттик кий-чув кўтарилди, биз деворларга ёпишиб қолдик. Бошини каттик уриб олган, йиқилиб аллақаерини шикастлаган йўловчилар фарёд кўтарди, менинг ёнимдаги тош фонус полга тушиб чилпарчин бўлди, купени керосин ҳиди тутиб кетди. Йўк, вагон тўхтамаган, фақат ғилдираклар темир изларда ваҳимали гичирлаб судралиб борар эди.

Эшик томонда қандайдир сурон кўтарилди, манглайи-

ни чака қилган соқчи ўша томон отилди, чап томонда эса ўк овози, деразалар чил-чил сина бошлади. Корноил билан биз куролларни қўлга олиб, девор ёнида ўтирган сардорга қарадик, ҳеч қандай буйруқ бўлмади. Сардор ҳали вазиётни англаб етгани йўқ эди шекилли. Йўлакда бекасам тўн кийган нотаниш одамлар кўринди, чапдаги деразаларга ўк отилар, ташқарида қийкирик, от дупури эшитилар эди. Қирганлардан бири — қора соқолли, чакмоқ телпакли, ёш, кўринишидан жасур, чиройли йигит бақариб берди:

— Нима гап?! Тўхтат бемаъни отишмани! Айт каллаварамларга, кимни отишяпти?!

Буйруқни ташқарига етказдилар, ўк овозлари тинди. Йўлакдаги куролли одамлар ҳам, қора соқолли йигит ҳам ўз сўрисида девдай бўлиб ўтирган савлатли Ҳамди Салмонга тикилишган эди. Мен сардорнинг кўз қарашини илғадим: «Қуrolни кўйинг, булар кўп. Мана буни олинг!» у қирганларнинг ўзига эътибор бермаётганидан фойдаланиб, ёнбошидаги кичкина чарм портфелни мен томон сурди. Олиб кўйнимга жойладим, бунда асосий ҳужжат, биз олиб кетаётган тенгсиз бойлик — Ленинга ёзилган мактуб бор эди, энди унинг тақдири, ҳаммамизнинг тақдиримиз менга топширилди — мен буни сўзсиз тушундим. Лекин нима қилиш керак? «Нима қилсанг қил, ҳаётинг эвазига бўлса ҳам буни сақлаб қолишинг керак!» деди сардор. У гапирмаса-да, мен буни ҳам тушундим. Лекин нима қилиш керак? Вагон ҳам судралиб бориб, кимсасиз, офтоб қизитиб қовжираб ётган кўримсиз бир чакалакзорда тўхтади, деразалар синик, аммо уларга яқинлашиш — ўз-ўзини фош қилиш бўларди. Бизни бир-бир текширишса керак — кўп ўтмай ҳамма нарса аниқ бўлади, ҳозирча пешанасини танғиб олган йигитлар қора соқолли ёш бошлиқлари билан бирга илжайишиб, мўйлабига сурма тортган Салмонни гапга солишяпти: элчининг шу эканига шубҳалари йўқ. Салмон эса ким эканлигини айтмаяпти, бухоролик тожикман деб кўрди, босмачилар қаҳ-қаҳ уриб қулишди. Шубҳасиз, улар бизнинг

кимлигимизни яхши билишади, фақат бошқа йўловчилар дан ажратиб олиб кетиш учун суриштиришяпти. Мен эс-хушини йиғолмай турган этакдаги йўловчилар томон ёнламалаб аста силжий бошладим, зора ўшаларга аралашиб, «йўқолиб» кетишнинг иложи топилса. Бу бирдан-бир йўлни сардор ҳам маъқуллаётгандек эди.

Бироқ шу маҳал йўлакдаги босмачилардан кимдир менинг отимни айтиб бакириб қолди:

— Содек!!!

Мен ҳанг-манг бўлдим. Аввал қулоқларимга ишонмадим: Содик деган бошқа бир кимса ҳам бўлиши мумкин-ку... Йўқ, исмим яна янгради:

— Содек! Мен, мен ахир, Жалил Гуфтадўст, танимадингни? — деб суртелпакли бир новча йигит босмачилар орасидан кўлларини силтаб чикиб келарди, елкасида бешотар, кўкси тўла ўқдон, қора мўйлаби қаламда тортилгандек ингичка, кўк кўзларида ола-кула қувонч. Оббо, мана шу етмай турган эди, деди сардорнинг кўзлари ҳам. Менинг иложим йўқ эди, илжайганча танишимга қараб юрдим. Гуфтадўст чиндан ҳам менга ошна, тенгдошим, биз билан Ҳабибияда ўқиган офицер эди. Ҳабибуллохон даврида Саид Олимхоннинг илтимоси билан бир гуруҳ офицерлар қатори «Бухорои шарифни большевиклардан муҳофаза қилгани» юборилган эди. Ҳабибуллохон катл этилгандан сўнг улар Омонуллохондан кўркиб, Афғонистонга қайтиб боролмай, шу ерда қолиб кетишган. Бу гўрсўхта новча дайдиб юриб-юриб, босмачиларга қўшилиб кетган экан-да.

Уни кучоклаб, «Э, жўражон, эсон-омон бормисан, юз кўришар кунлар бор экан-ку!» дея атай сурон солиб кўришар эканман, сардорнинг кўз қарашини ҳам илғадим, маъқуллаяпти. Қувончга берилиб, яна кучоклаша кетдик, атрофдаги йигитлар кулишар эди, жўрам эса роса соғиниб-сарғайиб юрган экан, севинганидан ўзини йўқотиб қўйди, нуқул мени хидлар, хўнграб йиғлар, яна кучоклар эди, атрофдагиларнинг раҳми келиб кетди шекилли, бизга

йўл очиб, кенгрок жойга чикиб гаплашишимизга имкон беришди.

— Буёкка юр, жўра! Вой жўражон-эй, кани, гапир, тўғри Кобулдан келяпсанларми?

— Ҳа-ҳа,— дейман унинг кучоғидан кутулолмай, хаёлим эса бошқа ёкда: йўлакда, яна эшик ёнида иккита соқчимизнинг ўлиги ётибди, ҳатлаб ўтганда тиззаларим калтираб кетди. Бу тўнка, бу жаллод мени ҳамон кучар, ташқарига бошлар эди. Аҳволимдан беҳабар. Мен сардорни биринчи марта ташлаб чиқяпман, унинг, бошқа шерикларимнинг қисмати нима кечади?

— Шундай қилиб, тўғри... о, жўражон-эй, уйимиздагиларни кўриб турасанми, дадам омонмилар, ойим, синглим... — Гуфтадўст суртелпагининг астари билан ёшларини артиб, яна йиғлаб юборди. Мен унинг ота-онасини кўпдан кўрганим йўқ, улар ҳақида ҳеч нима билмайман, бир вақтлар жуда ховликма, шарткесар бўлган бу новчани ҳам унутаёзган эканман, шундай бўлса-да, барча саволларига «ҳа, ҳа» деб туравердим, менга вақтдан ютиш, ўйлаш, тadbир топиш, пайт пойлаш муҳим эди.

Вагондан тушиб кенгрок жойга чикиб олганмиз, атрофда бутун бошли поездни тўхтатиб хўжайинлик қилаётган қуроли тўданинг маст-аласт йигитлари, бакирик-чакирик, қаҳқаҳа, ранг-кути ўчган, пешонаси кашка, кўли синган, қовурғаси майишган ёш-қари, жулдур, башанг йўловчиларнинг ниманидир кутиб аланглаган кўзлари, ваҳимали ивирсишлари... Вагон деразасидан кимдир бакирди, сал нарида паға-паға буғ пуркаб, вишиллаб турган паровоз шовқинида унинг нима деганини мен эшитмадим. Лекин Гуфтадўст эшитди чамаси, йиғламсираб турган жойида дарров ўзгариб, қулоқлари динг бўлди: уни чакиришаётган экан.

— Мен ҳозир, жўра, шу ерда тур! — деди-да, мени қолдириб, вагон зинасига сакради. Босмачи бўлса ҳам бу аҳмоқ жуда жўн экан. Ҳойнаҳой унга мени олиб келишни буюришади, ақли етмади. Мен эса «дам шу дамдир...»

дедим-да, гилдираклар орасидан вагон остига урдим ўзимни. Нариги томонда яна эшелонлар турган экан, эгилганча яна бир неча издан ўтиб, фалокатли жойдан мумкин қадар узоқлашавердим. Бир бочка қўланса сув, кизил пақирлар ёнидан чиқдим, нарироқда қандайдир дўкон, семафор ёнида мазут сурқалган шпаллар, орқасида тўзонли чакалак, чўнқир...

Қаёққа кетаётганимни билмайман, фақат билманки, иложи борича узоқроққа кетиш керак, шунинг учун йикилиб-сурилиб, юз-кўзларим тирналса ҳам, яна туриб югуравердим.

Поезд йўлидаги суронлар орқада қолди, бир эски кўрғон деворлари бўйлаб пастга тушганимда арава йўлига чиқиб қолдим, бундай катта йўллар ҳозир менга вафо қилмаслигини билиб, ташландиқ чорбоғларга қайрилдим, томорқалар, молхоналар, гўнгтепалар...

Туппа-тузук қишлоққа ўхшайди, лекин нега ҳеч ким йўқ, қолдан тойганча юрдим ҳам бир жон эгаси кўринмади. Балки бу ҳам менинг омадимдир, ахир биров учраб, кимсан деса, нима деб жавоб қиламан? Ёнимда-ку ҳужжат йўқ эмас, ўқиса ярим дунё хайратда қоладиган ҳужжатларнинг ҳужжати бор қўйнимда! Лекин уни ҳали сақлаб қолиш керак, ўз ҳаётимдан ҳам кўра ўша муҳим. Тўғрироғи, бир-бирига боғлиқ, бири бўлмаса иккинчиси ҳам бўлмайди. Шунинг учун бу паскам жойдан фойдаланиб, нафас ростлаш, куч йиғиш, режа тузиш керак. Ҳали ҳеч нарса аниқ эмас. Бу жойлар кимга қарайди? Агар юртни ҳалигилар сўраётган бўлса, менинг ахволим мушкул. Портфель менда, сардор ҳам, бошқа шерикларим ҳам гаровда. Улар энди фақат менга ишонадилар. Группамизда энг муҳим одам мен бўлиб қолдим. Уларни қийнашлари мумкин, лекин портфель топилмагунча ўлдирмайдилар, бу аниқ. Хўш... мен-ку ғойибман, борингики, ер қаърига кириб кетдим, дейлик. Кейин-чи, кимни, нимани кутаман? Бирон бахтли тасодифними?

Аслида мен омади келган йигитман, лекин бу ерда ҳеч

қандай омадга кўзим етмаяпти. Куёш найзага келди, чор-девор тагида, чанг босган қовжироқ тиканзорда ҳансираб ўтирибман. Ташналик, чарчок, куёш тигидан бошим ғувиллаб, вужудимни қора тер босади. Юришимни ҳам билмайман, юрмасимни ҳам.

Кимса учрамагани яхши, лекин қаердалигимни кимдан сўраб биламан? Чигал хаёллар мудратмас, аммо толиқтирар эди, ҳолдан тойиб пинакка кетдимми, иссиқдан сал хушим оғдими, қандайдир шитирлашдан хушёр тортиб, ўзимни панарокқа олдим. Бирпасдан кейин:

— Вой ўлай! — деган овоз эшитилди. Беш кадам нарида ранги қув ўчган қизалоқ кўзларини пирпиратиб турарди. У чала қуриб ётган ўрикзор ичидан чиқиб келди. Қизил иштонининг липпасига ғўра терган экан, қистирилган этагини шошиб туширди-ю, нима дейишини, нима қилишини билмай, менга тикилганча узоқ туриб қолди. Қонаб, чанг-лой суркалиб кетган башарам ёки бегона турқим уни чўчитган эди чоғи, паст овозда:

— Ҳай қиз, қишлоқда ким бор, нега одамлар кўринмайди? — деганимча анграйиб қолдим, қизалоқ хуркиган тоғ эчкисидай шаталоқ отиб қочиб қолди, тиканзорлар орасида ёрилиб кетган қора товонлари йилтиллади холос.

Бу эси паст ҳозир бориб қишлоққа ёяди: фалон жойда ғалати одам яшириниб ўтирибди, ундок-мундок...

Энди бу ерда қолиб бўлмайди. Мен зўрға туриб, эрта баҳордаёқ қовжирай бошлаган ўрикзорга кирдим, ариқлар қурук, оёқ остида, сарғайган ўтлар орасида калтақесак шитирлайди. Пастлаб юрган сарим, шом яқинлашдим, ҳавода саринлик сездим, бир қақроқ жойдан ўтгандан кейин кўк ўт, мева туккан дарахтлар ҳам учрай бошлади. Марза четларида сигир-бузук, йирокдан мол қўралари, йўлнинг иссиқ чангида «ювинаётган» товуклар кўринди.

Кечга яқин бир эски бостирма орқасидаги шотут соясида жилдираб оққан ариққа дуч келиб, каппалаб узоқ сув ичдим-да, жойимдан жиллолмай майсада ёнбошлаб қолдим. Қош қорайган эди, кундузи бора-ў жойини билма-

ган одам, қоронғида қаёққа ҳам борар эдим, таваккал, шу ерда терни қотириб сал дармон йиғиб олай-чи.

Оч қоринда ариқ суви ғулдур-ғулдур қилади, тун салкини бир оз элитди. Ажабо, мен қаерларда ётибман, умуман менинг ҳозир ётишга ҳаққим борми? Неча-неча элатлар келажagini, юртимнинг тақдири, узоқ-яқиндаги қирғин урушлар, юз минглаб одамларнинг ҳаёт-мамоти — бари менинг кўйнимдаги қичкина мактубга боғлиқ-ку! Мен ер юзида ўт парчасидай лов-лов ёниб, тинмай кезишим, ўлсам ҳамки бирдан-бир бу нажотни манзилга етказишим керак.

Вужудим кизиб, сапчиб ўрнимдан турган эдим, тушимми-ўнгимми, яна бояги товуш эшитилди:

— Ҳей... ҳей киши, — деди қизалоқ қаёқдандир шивирлаб. Қоронғида мен унинг шарпасини кўриб, негадир севиндим. Бола бўлса ҳам, жон эгаси, ҳозир у менга жуда зарур эди.

— Нима дейсан?

— Бу ердан кетинг, бу ерда ётманг, — деди қиз яна шивирлаб.

— Қаёққа? Менга ҳеч ким йўқ жойни кўрсат.

— Билмасам, қаёққа. Бу ердан кетинг. Қишлоқда босмачилар бор, ҳамма уйига қамалиб олган. Бу ердан кетинг.

Ўзим ҳам тахминан шундайдир деб ўйлаган эдим, лекин ҳозир буни эшитиб таҳликада қолдим: чўғ устида ётган эканман-ку, энди қаёққа юрсамикин?

— Ҳей... — деди қизалоқ яна. У яқинроғимга келиб чўккалаб ўтирган эди, қоронғида ёниб турган катта, қора кўзларини кўрдим. — Сиз тожикмисиз?

— Йўқ, сен тожикмисан?

— Йўқ. Лекин биз тожикчани ҳам биламиз.

— Менга қара, эсли қиз экансан, мен афғонман, биласанми...

— Вой анов ёлғончини! Афғон нима қилади бу ерда... — деди қиз кулимсираб. Қиз дилбар эди, дилкаш эди, кўнгли ҳам яхшига ўхшайди.

- Бошим оғиб келиб қолдим-да.
- Ҳа.. гапиришлари ғалати дедим-а...— Бу очиккўнгил қизча менга ишонди, менинг ҳам унга ишонгим келди.
- Менга қара, яширинадиган бирон жойни кўрсат, мени босмачилар тутиб олса ўлдиради.
- Йў-ўк...— деди қиз.
- Ҳай қиз, бу жудаям зарур...— Ўзга иложим йўқ эди, таваккал қилдим:— сен Ленинни биласанми?
- Вой, билмай-чи!
- Мен Лениннинг олдига кетяпман.
- ...Елғон,— деди қизалоқ, ўрнидан турди. У гапимга ишонмади албатта. Қайтага шубҳаси ортди. Ҳозир жўнаб қолса ёмон бўлади, мен кўрқиб, яна илтимос қилдим:
- Ҳеч ким йўқ жойни кўрсат.
- Йўк... бировни яширгани учун Мукри қишлоғини ёндириб кетишган,— деди қиз,— дадам ўша ерга яқинда келин бўлиб тушган опамнинг жизғанақ жасадини олиб келдилар...—Овозидан йиғи оҳанги эшитилди-ю, шартта бурилиб жўнаб қолди.
- Ана энди пешонангдан кўр, дедим ўзимга ўзим, каллакланган қатор тут оралаб пастлаб кетдим. Тун салқин, пастлаб борган сари муздек шабада эсди. Қорин очлигини айтмасам, дармон кириб анча тетик бўлиб қолдим, тонггача тинмай юришим мумкин, лекин коронғи тун, номаълум йўл ваҳима солар эди. Тўхташ эса мумкин эмас, қизча самимий гапирди: «Бу ердан кетинг», қайси томонга бўлса ҳам узоқлашган маъқул. Лекин мен унча узоққа кетолмадим, марза бошига чиққанимда тутзордан яна овоз эшитилди:
- Ҳей... хей афғон!
- Ўша қизчанинг овози. Изма-из юрибдими нима бало? Лекин севиниб кетдим. Менинг омад қушим шу экан шекилли.
- Нима дейсан?
- Бу томонга юринг! — деди шивирлаб.
- Ўнгга қайрилди. Молхона ҳиди келгани учун мен у

томонга юрмаган эдим. Бу бир нимани биледи чоги, эргашидим. Қизчага бу йўллар ёд экан, худди кундуз кундагидек чакқон бошлаб кетди, унга зўрға етиб юрардим.

— Ленинга кетаётганингиз ростми? — деди кутилмаганда.

— Рост, рост, нон урсин! — дедим хансираб. Нима ҳам дейман, қандай ишонтираман? Ленин номи билан ҳазиллашиб бўладими, ишониш керак ахир. Бу жонсарақ қизчанинг кечаси кўркмай мени топиб келгани ҳам балки шу ном туфайлидир. — Ҳозир қаёққа кетяпмиз?

— Юраверинг, кўркманг. Чори мингбошининг чорбоғидамиз, уникига босмачи келмайди.

— Сен кимнинг қизисан?

— Дадам мингбошининг отбоқари, қишлик йилки кўраларига ўтиб оласиз, у ерда ҳозир ҳеч ким бўлмайди. Қизча бир сакраб тўхтади, ўқарик бор экан, кўлини узатмаганида кўрмай сувга тушиб шалаббо бўлардим. Унинг кичкина қўлчаси иссиқ эди, бу иссиқликдан гўё орамизда яна ҳам яқинлик, самимият туғилди. Энди мен тундан эсон-омон чиқиб олишимга ишонар эдим.

Кўп ўтмай, хувиллаб ётган узун отхонанинг орқасидаги паскам жойга етиб тўхтадик.

— Мана, синчга оёқ кўйиб чиқсангиз, тепаси сомонхона, хавотир олмай кириб ётаверинг. Йилки кўраларининг хўжайини менинг дадам, ҳозир у киши ҳам бу ерга келмайдилар, уюрлар яйловда.

— Сен-чи, сен қандай борасан?

— Менинг ғамимни еманг.

Қизча ғойиб бўлди, афсус, у билан жиндак гаплашгим бор эди, тили ширин, эсли бола экан. Синч деворга суяниб ўтирдим, пастдан муздек шабада келар, нимадир шовуллар эди — боғ бўлса керак, дедим ўзимча. Бу ер чиндан ҳам беҳавотир эди, асабларим дам олди.

Лекин ўн минут ўтмай қиз қайтиб келди.

— Нима гап? — дедим чўчиб.

— Жим. Ҳеч гап йўқ. Нега чиқиб ётмадингиз? — Қиз-

ча этагидаги уч-тўртта хом олма, битта ғудур бодринг билан чавати нон, қўлидаги тут талқон тўла заранг косани олдимга қўйди. Унинг юзини яқиндан энди кўрдим. Қорача пешонасига тер доналари қалққан дилбар киз эди, ўн олтиларга борган бўлса эҳтимол, бўйи чўзилганидан гулличит қўйлаги ўзига калта келиб, тўпикдан бўғилган қизил лозими тиззасигача кўриниб қолибди.

— У ёқда нима шовуллаяпти? — деб сўрадим.

— Қамиш. Қамиш шовуллаяпти,— деди, унинг нафасини яқиндан сезиб, яна кетиб қолишидан хавотир олдим.

— Қанақа қамиш? Дарё борми?

— Вой ўлай, билмайсизми ҳали? Аму оқиб ётибди пастда!

— Аму? Шу ерда-я? Яқинми?

— Мана!

Ажабо! Сехргарми бу киз? Вужудимда куч сездим, гўё ўз уйида ўтиргандек.

— Менга қара, соҳилга бормайми? — дедим ўз дадиллигимга ўзим ҳам ҳайрон бўлиб. Қизча ҳам кулимсираб қараб қолди: ўзи тушиб қолган вазиятни унутди, деб ўйлади шекилли.

— Мен биламан, сиз босмачилар талаган поезддан қочгансиз. Қўркмайсизми?

— Бу жойлар бежавотир деяпсан-ку.

Қизча ғурурланиб кетди: демак, бу мусофир йигит унга таяниб қолган, унга ишонади.

— Юринг,— деди шартта ўрнидан туриб. Биз биттадан олма олиб ғарчча тишладик-да тойлар эгарланадиган тақир майдонни кесиб, югурдик. Майдон четидаги теракзордан чиққач, калин қамишзорларнинг шовуллаши кучайди. Узокдан осмон рангида бўзариб Аму кўринди, унинг таниш сарин нафаси юзга урди.

— Олсга бормаймиз, қирғоқда катта йўл бор, мана шу ерга ўтириб дарёни томоша қилинг,— деди қизча дўнглик панасидаги майсазорни кўрсатиб. Ўзи калта этагини тиззаларига базўр кийгизиб ўтирди. Мени тунги Аму маф-

тун килдими, ажойиб меҳрибон кизча билан дарё соҳилида ўтирганимга ҳали ҳам ишонинқирамай, лол эдим.

— Олманг ширин экан,— дедим бошка гап тополмай.

— Сизлар Ленинни каёқдан биласизлар, унга бориб нима дейсиз? — деб сўраб қолди киз.

Бу мураккаб савол алғов-далғов ҳиссиётларни учуриб, мени илгариги ташвишли ҳолатимга қайтарди.

— Ха... Етиб боролсайдик! Унга айтадиган гапларимиз кўп. Мана шу дарёнинг нариги қирғоғида менинг қадимий заҳматкаш ватаним. Неча юз йиллардан бери уни не-не келгиндилар оёқости қилмади! Шунчаки мустақил яшаш учун неча қонли урушларда хонавайрон бўлдик, лекин бизни ҳеч ким бундай улуғ ҳурмат билан тилга олгани йўқ эди. Ленин бизнинг мустақиллигимизни Россия номидан тан олди. Лениннинг сўзи билан менинг халқим ўз қадрини, ўзига ишончини, эллар аро обрўйини тонди. Ленин бизнинг якка эмаслигимизни жаҳонга эълон қилди. Ҳозир инглизлар бизга қарши яна уруш очган. Қўйнимдаги хат тақдиримизни ҳал қилади. Унга бориб нима дейсизлар, дединг. Биз қайта туғилдик, сиз бизга куч бердингиз, деймиз, у бизга душманни қандай енгил кераклигини ўргатади. Ха... етиб боролсак, айтадиган гапларимиз кўпку-я!

— Етиб борасизлар!— деди киз. Унинг ишончи қулфи дилимни очиб юборди. Мен шерикларимнинг тутқундалигини, хатни асраб қолиш учун қочиб юганимни ҳозирги аҳволим, мутлақо чорасизлигимни ҳикоя қилиб бердим. Қизнинг чиройли кўзлари катта очилдию чорасиз кайфиятимни чил-чил қилиб:

— Мен ҳаммасини билиб бераман, сиз бегона кўздан эҳтиёт бўлиб жим ётсангиз бўлгани!— деди ғайрати тошиб.

Юзига тонг нури тушдими, жасорат аҳди уни шундай лобар қилиб кўрсатдими, биринчи бор кўраётгандай тикилиб қолибман: бола эмас, етук бир гўзал эди бу! Лаблари энди қизарган олчадеккина, узунчок қорача юзида сирли оқида кўзлар... Майда ўрилган сочларидаги хас-хашакни олиб ташлагим келди-ю, ҳаддим сиғмади.

— Сен... Сиз қандай қилиб...

— Тонг отди, жойингизга боринг,— деди у яна учрашамиз дея ваъда бергандай қараб. Кетаркан, жилмайиб қўшиб кўйди.— Ариқда мана бу ерингизни ювиб олинг.— Сабза мўйлабимга бармоғини теккизиб олди.

Ариққа етганда тирналган юзимдаги қон юқи аралаш лойни ювиб ташладим, лекин ўша бармоқ изи, назаримда, ўшанда ҳам, кейин ҳам бир умр кетмади.

Эски бостирманинг тепасидаги сомонхонага чиқиб ётдим-у, на тут талқон ўтади томоқдан, на чавати нон. Сабр-тоқат деган нарса одамга мана шунақа жойда керак бўлар экан, баданларим қизиб, ўт олиб кетишимга сал қолди, бир кун роса йилдай чўзилди назаримда. Кўпроқ унинг ўзини кутармидим, келтирадиган хабариними — билмадим. Булар иккиси бир бутун эди мен учун. Аму ёқасида интизор ўтган ўша азобли куним ҳозир ўйлаб қарасам, ҳаётимнинг энг ноёб дамлари бўлган экан...

Қизалоқ кош қорайгандагина, одатича, «Ҳей...» деб, ердан ўсиб чиққандек бирдан пайдо бўлди. Барини кўриб-билиб келибди. Шерикларим вокзал почтасининг омборхонасида қамокда экан, қизча уларни дераза панжаралари оша кузатибди. Бўйи пастроғи миқ этмай бошини эгиб яшиқ устида ўтирганмиш, соқолига сурма қўйган басавлат одам нуқул бақириб гапирар, «Ҳақкингиз йўқ!» деб қўлларини паҳса қилармиш, солдатга ўхшаганининг жағи қонабди, ўзини босолмай ким биландир муштлашганга ўхшайди. Қизнинг чамасича, босмачилар уларни сўроқ қилавериш зериқишган, фойдаси йўқлигини ҳам билишди, лекин кимдир улардан «урасан, қийнайсан, топтирасан!» деб талаб қилаётган кўринади. Чунки қизча станцияда босмачилардан ташқари, «оқлар»га ўхшаб мовут кийган бегона «начайлик»ларни ҳам кўрибди. Улар жуда такобир эмиш, бири вокзал майдонида Муҳиддин қўрбошининг юзига қамчи тортиб юборса ҳам, йигитлари индаёлмабди.

Қиз бўртиб кетган юзларини кафти билан сидириб,

шивирлаб ҳикоя қилар, мен эса унинг навниҳолдай гавдасидан кўз ололмай, жасур руhini, кўркмас жонини ўйлардим.

— Уйдагилар сени кидириб, хавотир олаётгандир...

— Уйдагиларга кўриндим,— деди у қўлтиғидан латтага ўралган нарсани олиб. Бу иссиқкина зоғора нон эди.— Ҳозир қоронғи тушди, қамишзорга бориб ётасиз. Қишлоқда Муҳиддин кўрбошининг йигитлари юрибди, сизни излашяпти.

Ҳаммани тинчитди бу жонсарак киз, уйдагиларни ҳам, мени ҳам. Станция, қишлоқ, қамишзор... Қачон, қаерда пайдо бўлишини билмайсиз — ҳаммасига улгуради, қай маҳал ухлаб ором олади — номаълум. «Ҳей...» деб азонда қамишзорда пайдо бўлиб, янги хабарларни етказида-да, юзимга тикилиб бирпас ўтиради. «Ленинга ёзилган хат шу чарм бўҳчадами?» дейди портфелга бармоқ учларини теккизиб. Яна менга тикилади. Очиқиб зоғора чайнашимни жилмайиб томоша қилади, гўё мен эмас, ўзи маза қилаётгандай.

Қамишзорда икки кечаю икки кундуз ётдим. Кийим-бошимдан зах ўтиб, соч-соқолим ўсиб, лабларимга учук тошган, тикиладиган жойим йўқ, лекин у ҳар келганда бир мўъжиза кўргандай тикилар, ўзимни қаёққа қўйишни билмасдим.

Учинчи куни кечгача йўқолиб кетди, негадир вужудим қалтирай бошлади, у кетса ўзимни ожиз сезардим, ўзимдан ҳам кўра уни кўпроқ ўйлаётганимни пайқаб қолардим: бир жойда эҳтиётсизлик қилиб қўймадими, кўзга яқин нарса, хирсага тўлган босмачи йигитлар қишлоқда изғиб юрган бўлса... Бу келганида шунга ўхшаш хавотирдан гап очгандим, ҳазилга олди:

— Улар мени эмас, сизни кидиришяпти...

Ўша йўқ бўлиб кетган куни кечкурун янги хабар олиб келди:

— Енган қишлоқдаги тақачи Салим акага... хабар бердим. Нима қилишни ўзи билади.

— Синалган одамми?

Киз чиройли кулди.

— У киши ҳам сизнинг ҳақингизда шундай савол бердилар. «Ҳа» дедим.

Бу киз менга бирдан жуда-жуда кадрдон туюлиб кетди. Унга қандайдир яхши гап айтгим келди. Бирдан эсимга тушдики, ажабо, ҳозиргача исмини сўрамабман, хижолат тортиб, ичимда «тўнғак» деб сўқдим ўзимни.

Энди отини сўрайман деб оғиз жуфтлаган эдим, одатдагидек, лип этиб яна ғойиб бўлди. Аттанг, Салим деганинг кимлигини ҳам суриштирмоқчи эдим. Тақачининг исмини тилга олганида товуши жуда ширали товланди кизи тушмагурнинг... Йўғ-э, ёш бола-ку, мен нималар деяпман.

Тунги қўналғада қушлар безовта, олисларда адашган ёввойи ўрдакнинг қағиллагани эшитилади. Тағимда зах дўнглик, атроф ботқоқ, нарироқдан дарёнинг намчил нафаси эсади. Қамишзорнинг тинмай шовуллаши аллақаяёқдаги ўйларни бошлаб келади.

Шўринг курғур Аму дейман. У ёғида жанг, бу ёғида жанг, ҳусну қудратини самимий ҳайрат билан томоша қиладиган бир жон ҳам йўқ. Бўлмаса, созлиқда қашқирдай писиб ётиш ўрнига, дарё кечалари сарин шабада эсан қирғоқда муҳаббат ҳақида гаплашадиган пайтимиз.

— Исмингиз нимади, ҳай киз?

— ...

— Менинг исмим Содик, офицерман.

— Сизларда ҳамма офицерлар ҳам шунақа чиройли мўйлов кўядими?

— Липпангиздан яна битта олма олиб беринг.

— Олма ҳали аччиғ, пишганда дарёга отаман, нариги қирғоқда тутиб оласиз.

Қаҳқаҳа янграйди, дарё шовуллайди.

Йўқ, бу туш эди, сал мизғиган эканман, отлар дупуридан уйғониб, тўппончага қўл югуртирдим. Қарасам, тонг отиб қолибди, отлиқлар орасида таниш овоз.

— Юсуфзай! — дедим кувончим тошиб. Отлиқлар ўн-тача, улар камишзордан сал нарида тўхтаб, пишқириб, типирчилаб турган отлар устида гурунглашяпти. Улар орасида Юсуфзай товушимни эшитдим, отини тикка мен томон буриб қамчи босди. Югуриб камишзордан чикдим. Отлиқ кизил аскарлар мени қуршаб олишди, бир аҳволда бўлсам керак — анча ачиниб томоша қилишди.

От бердилар, эгарда базўр ўтирибман-у, атрофга қарайман: киз йўқ эди. Буларни ким бошлаб келди?

Энимда пайдо бўлиб, мешчасида сув узатган Юсуфзай қисқача тушунтирди: бу йигитлар кечаси станцияни ҳам, атроф кишлоқларни ҳам босмачилардан тозалаб, катта талафот беришди, бизни қутқазиб учун бўлган жангда командирлари ҳалок бўлди, сардор жуда хижолат...

— Сардор сендан рози, тахминан хабардор эдик.

«Бир кизалоқ орқалими? Қани ўзи?» деб сўрамоқчи эдим, тийилдим. Отлиқлар йўлга тушишди. Юсуфзай билан биз орқаларидан йўртдик. Мен ҳамон кизалоқни ўйлардим, наҳот яна бир кўрмай, хайрлашмай кетиб қолсам?

Тақирдан ўтганимизда теракзор орасида икки отлиқнинг шарпаси кўринди-ю, танимадик, ўтиб кетдик, улар бизни тераклар орасидан кузатиб қолишди.

Менинг жуда мазам қочган, қутулиш, яна эсон-омон йўлга тушиш кувончи янада толиқтирди шекилли, шармандаларча иродасизлик билан нуқул кизни ўйлар эдим: бир кўриб миннатдорчилик билдирмай кетиш одобдан эмас-ку, Юсуфзайга айтсаммикин?..

Хаёл билан орқарокда қолган эканман, «Ҳей...» деган таниш сирли овоз эшитилди. Юрагим шув этиб кетди: қутулганимиз туш бўлиб чиқса-я?! Йўқ, тагимда ботқоқ дўнглиги эмас, расмана эгар, мана жонвор от пишқириб турибди... Қайиш-жабдуқ хиди менга жуда ҳам таниш.

— Ҳей...

Эгардан беихтиёр сапчиб тушдим. Қарасам, киз қўлларини ёйиб, қоқина-сурина қувиб келяпти. Мен ҳам истикболига интилдим. У етиб келдию бўйнимга осилиб,

юзимдан ўпиб олди. У ёнар, хансирар, мен эса кўзларимга нишонмай, шошиб қолган эдим. Орик елкаларидан ушлаб ўзимга тортибман, киз эса бу сафар лабларини мўйлабимга текизди-да, қўлимдан чиқиб кочди. Орқасига қараб югурди. Эсимга келганини қаранг:

— Хой киз, исминг нимади? — деб қичқирибман миннатдорлик билдириш ўрнига.

— Отим Сумбул! — деди қўл силкиб чопаркан.

Нарирокда унинг оти, яна бир отлик кутиб турарди. Халиги теракзордаги шарпалар хаёлимга келди: Салим тақачи ўша бўлса эҳтимол...

Эгарга сакраб, Юсуфзайга етиб олдим, кулоғимда кизнинг товуши янграр эди: «Отим Сумбул...», «Сумбул...»

Бу ҳикояни аслида мана шу исм туфайли эсладим. Бошқа ҳамма нарса тарихдан маълум: мактубни Тошкентгача яна кўп қийинчиликлар, қутилмаган саргузаштлар билан, ардоқлаб олиб борганимиз; Туркистон қамалда, Оренбургда йўл бекинг бўлгани учун хатнинг мазмунини Москвага радиотелеграф орқали етказганимиз — барини биласиз, аммо ўша жонсарақ кизнинг Сумбул Садриева деган оламга машҳур олим бўлиб етишганини ҳамма ҳам билавермаса керак. Бунини мен ҳам бугунгача билмас эдим. Сиз менинг қалтироқ қўлларим билан мана бу қировдек оқ мўйловни силайверганимга хайрон бўлманг. Бу ўша мўйлов. Ўша эзгу илк бўсадан кейин мўйловимни олдирган эмасман...

Қидирув партиясининг базасида бу маҳал ҳеч ким бўлмайти. Бош гидрогеологнинг палатасида ҳамма нарса муҳайё: мешда булоқ суви, ерга кўмилган хумда қўй сугидан сузилган пишлок, тўшак остида икки қават кигиз, пашшахона... Лекин Собир Тўхтабоевнинг ҳамон мазаси йўк: болдири моматалоқ бўлиб, шишиб, кўкариб кетган, яраси газак олиб ётибди, бўғинларига дармон кирмаётибди. Ташналик қийнайди, Гождўхта деган қора табиб, кўп сув ичиш маъқул эмас, деб кетди. Фуломалининг ўзи эса

йўқ. Олти кундан бери йўқ, палатаси офтобда куйиб, хувиллаб ётибди. Қаёқда юрибди экан, бирон нишона топдим?

Чорданахрнинг ўн тўрт ўзанидан энди олтитаси тахминан аниқланди. Ғуломали ваъда қилганини топиб келса, еттита бўлади. Емон эмас. Лекин вақт тез ўтиб кетяпти. Хукуматнинг «Катта Аму лойиҳаси»ни қабул қилиш хавфи тобора яқинлашмоқда. Емоннинг касофати деб шуни айтади — доктор Сухайл ўз юртига сотқинлик қилиб қаёқларгадир кочмаганида вақтдан камида беш ой ютилган бўлар эди. Ҳали бу ўзанларни ўрганиш, ўзан воҳаларидаги қабилаларга гап тушунтириш учун ҳам кўп фурсат керак бўлади, шекилли. Булар ҳам ғалати, ўз манфаатини англайвермайдиган, жуда хилма-хил халқ бўлар экан. Сув келади, десанг, уйингга ўт кетди, деб тушунадиганлари ҳам бор.

Собиржон ўтган ҳафта ўзи аниқлаган иккинчи «нахр»ни ўрганаркан, ўзан этагида яшовчи кўчманчи қабиланинг бошлиғи билан танишди. Бошлиқ кекса бўлса ҳам, бақувват, мош-гуруч соқоли қуюқ тўлқинланиб, кўзлари ялтиллаб турадиган, ола саллали, елкасидан сочиқ тушмайдиган, кенгқовул пийрону тумбон кийган чайир одам эди. У пастаккина отидан чакқон тушиб, меҳмон билан қуюқ кўришди-да, очик жойда, кунтиғига дастурхон ёздирди. Хушров бобо дер эканлар, атрофида доим тўрт-бешта йигит, ўзи ҳам муғамбирроқ кўринарди.

— Сув келади денг?..— деганча, бу хабарга талай вақт ўз муносабатини билдирмай, бошқа ишлар билан шуғулланди, таом буюрди, оқсоқоллардан кимларнидир йўқлади. Эчки сутидан қурутий, кичир, йилки гўшtidан чойнаки шўрва, яна аллақандай нотаниш таомларнинг тотли хиди анқирди, кўп ўтмай қир шабадаси ҳам юрди, олисда подалар кўзғалиб, уфқда чанг булутлари кўринди.

— Бу муждангиз бизга маъқул эмас, меҳмон,— деди Хушров бобо ниҳоят.

Буларни хушхабар билан ғоят хушнуду миннатдор қилдим, деб ўтирган Собиржон ханг-манг бўлиб қолди, ё

гапимни тушунтиролмадимми, деди ичида. Караса, оксоқолларнинг ҳам қовоғи солиқ, булар уни шумқадам деб ўйлашяпти чамаси, дастурхон устида ўтирган чақирилмаган меҳмондай, жуда ноқулай сезди ўзини.

— Нечук ундай, сардор? — деди кўзлари пирпираб.

Қабила бошлиғининг товуши ҳам ўзгарган эди, у ғудраниб тушунтирди:

— Бу ерларда бизнинг тирикчилигимиз нахрдан сув қайтиб ботқоқлар қуригандан кейин бошланган, меҳмон. Биз кўчиб юрадиган мана бу ҳадсиз яйловлар бундан икки юз йил муқаддам пайдо бўлган экан. Сиз бўлсангиз бизга яна ботқоқлар олиб келмоқчисиз...

Оксоқоллар унинг гапини маъқуллаб, бир жонланиб, ўзаро ғўнғиллаша бошладилар, лекин бошлиқ бир имо билан бу норози овозанинг олдини олди.

Собиржонга бор гап тушунарли эди. Бир неча аср аввал анҳор этаклари чексиз созликларга айланган. Ерли қабилалар, мўл-қўл сувдан фойдаланишга уқуви ҳам, кучи ҳам етмай, ерни ботқоқлар ихтиёрига ташлаб кетишга мажбур бўлганлар. Чорданахр қуриганда бу воҳада табиий яйловлар пайдо бўлиб, уни кўчманчилар келиб эгаллаган. Улар энди ўз ҳаётларини ўзгача тасаввур этолмайдилар, бу фақир яйловлар улар учун она-Ер.

Шундай бўлса ҳам, Собиржон тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Энди ботқоқ бўлмайди, ҳурматли оксоқоллар. Сувни инсон ўзи бошқаради. Яйловларни суғориш билан бирга, экин-тикин, боғ-роғ дегандай... Воҳа обод бўлиши керак. Умуман, ҳаётни бир оз ўзгартириш пайти етди. Қачонгача кўчманчилик, ахир ҳозир жаҳонда...

У эҳтиётсиз, ножўя гапириб қўйганини дарров пайқайди. Оксоқолларнинг юзларига бегоналик соя ташлади. Фақат муғамбир Хушров бобо сир бой бермай, кулимсираб ўтирарди.

— Сиз билмайсиз, меҳмон, Афғонистонни мана шу кўчийлар боқади,— деди у салмоқ билан, тўлқинли соқо-

лини силаб.— Шимолнинг кўчийлари бўлмаса мамлакат бозорларида на гўшт, на сут-қатик, на юнг, на тери... Бизнинг халқимиз учун буларнинг нима эканини ҳукуматимиз ҳам биледи.

Бу кейинги гапда жиндек таҳдид оҳанги ҳам бор. Собиржон хато қилганини тушунди-ю, бунинг нақадар хунук оқибатлари бўлишини ҳали билмас эди. Бу ерларда янги гап газета ёки радио орқали эмас, оғзаки, демак турли-туман рангу муболағаларда, қўшилиб-чатилиб, тез тарқалади. Кейин бу стихияни ҳеч ким тўхтатолмайди.

Собир Тўхтабоев офтоб тифида бўлган суҳбатнинг кечкурун қабила аъзолари орасида ваҳима кўзгаганини пайқаб, ўзининг ношудлигидан нафратланди, эртасига эса мулзам бир ҳолатда бошқа воҳага ўтиб кетди.

Қўшни ўзан воҳаси отда бир кунлик йўл эди. Шу бир кун давомида Собиржон нукул кўчманчилар ҳақида ўйлади. Кўчманчи деганда у бутунлай бошқача халқни, ерга меҳри йўк, бир жойни киртишлаб, кўч-кўронини кўтарганча бошқа жойга ўтиб кетаверадиган, фақат ўз тирикчилини ўйлайдиган ярим ёввойи, сарсари қабилаларни тушунар эди. Йўк, булар мамлакатда ўз ўрнини яхши англайдиган, ернинг қадрига етадиган, иззат-нафсини обдон биладиган халқ бўлар экан. Ўша суҳбатдан кейинги кеча ўтовларда, от-улов ва оилавий ўчоқлар атрофида Собиржон бу мағрур одамларнинг совуқрок муносабатини, ҳатто ёв қарашларини ҳам сезди.

Лекин қўшни воҳага етганда дастлабки пайтлардаёқ у ўша кўнгилсизликларни паккос эсдан чиқариб юборди. Бу ерда уни хушнуд кутиб олиб, нақ кафтда кўтариб юрдилар. Бу қовжираган, қақрок воҳада пастликдаги катак-катак ерларда эрта баҳор жилдираб келган сувларга жиндак полиз, жиндак сабзавот ундириб, кейин кир этакларига арпа сепиб, худодан ёмғир тилаб омадини кутадиган камбағал, заҳматкаш қавмлар яшар экан. Хар ким ўзининг пешана тери сингган бир парча ориқ ерини авайлайди. Шунинг учун олақуروق экинзорлардан ҳам кўра, тошу

тиканақ билан кўтарилган ихота марзалар кўпроқ кўзга ташланар эди. Зўрға билиниб турган кўҳна ўзаннинг икки ёнида хозирданоқ қовжираб, сарғайиб кетган тошлоқ кенгликлар; рўзғорларда ҳар бир кўшу омовина эмас, ҳар бир таппию чўп ҳам ҳисобда.

Собиржоннинг бу сафар эҳтиёт бўлиб айтган «сув келади»сини даставвал биров ишонмай, биров ҳайрат билан, гўё гайритабий бир мўъжизадек қабул қилди. Кейинчалик, бир оз суҳбатдан сўнг эса, хушхабар барча деҳоту қалъаларга, кишлову қўраларга ёйилиб, туткич бермай учган чиройли кушдай, қувонч таратиб парпираб юрди.

Қабила бошлигининг зиёфати қуюқ бўлмаса ҳам, суҳбат қуюқ, одам кўп эди. Собиржон ҳам очилиб кетиб, Аму сувини қадимий Чорданаҳр ўзанларидан шимол ерларига тараш режасини батафсил гапириб берди. Бу тезда бўлмайти, албатта: режани илмий асослаш зарур, ҳукумат қўллаши, улус ёрдам бериши керак. Лекин бу — порлаб турган эртаги кун!

Келажакка гал келганда Собиржон Ўзбекистон чўлларида яшнаган боғу бадавлат рўзғорлар ҳақида сўзлаб кетди. Шундай сўзладик, ўзигина эмас, йиғиндагилар ҳам қаерда ўтирганликларини унутаёздилар. Буни кўзига ёш олиб ўтирган бир қариягина унутмаган экан шекилли, салмоқ билан сўради:

— Ўғлим, сиз бўладиган гапни гапиринг, бордию сув келса, унинг изми кимнинг қўлида бўлади, мен ўзимга ариқ очсам, кимнинг оёғига бош ураман?

Ҳамма жим бўлди, Собиржон хушёр тортди. Яна қовун тушириб қўймадим, ҳикояси буларга эртақ бўлиб туюлди чамаси. «Бўладиган гапни гапир!» Чиндан ҳам, «бўладигани» нима? Булар шунча меҳнат, шунча азоб, шунча маблағ эвазига келадиган сувни қабул қилиб олишга, истеъфода қилишга тайёр эмаслар-ку! Бу фикр унинг кўнглига неча марта келиб, не қийноқларга солмаган. Шу азобли ўй билан гоҳо қўли ишдан совиб, умидсизликка берилар, бу юришлари, бу ташвишлари тамом фойдасиздай туюлар,

барини ташлаб кетгиси келиб қолар эди. Ўша оғир кайфият яна қамради вужудини. Буни пайқаган қабила бошлиғи,— у бошига қайиш чамбарак кийиб, ўсиқ сочларини елкасига йиғнаган, баланд бўйли, қотма, кекса бўлмаса ҳам ҳамма Қулбобо деб ҳурматлайдиган ёқимтой одам эди,— масалани ўзича тушунтириб йиғинни тинчитган бўлди: сув келаверсин-чи, унга эгалик қиладиган нуфузли, қурбли одамлар топилар, деҳқон халқмиз, иншоолло...

— Ери борга сув керак, Қулбобо, ери йўқ — ўша-ўша да... — деди кимдир.

Қулбобога бу лукма унча ёқмади. «Сув азиз, сув муқаддас, куфур кетмангиз. Шўравий меҳмонга хушхабар учун ташаккур айтайлик! Омин, раббил оламин!» деб, энди учи чиққан катта зиддиятни, билибми-билмайми, хаспўшлади-қўйди. Оминдан кейин Собиржон ҳам ҳеч нарса деёлмай ўрнидан турди.

Унинг кайфияти ўша-ўша эди. Кечки пайт негадир Зулайхонинг чашмадай тиник кўзлари ёдига тушиб кетди. Руҳи сўнган пайтлари ҳамиша шундай бўлар, ягона нажот юлдузидай шу кўзлар хаёлида порлаб, бошқа ҳамма нарсани хиралаштириб қўяр, ҳамма нарсани йиғиштириб Шокалон тоғанинг ўша кўҳна қўрғонига қараб йўл олгиси келаверар эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди-ю, лекин янги хабардан жонланиб қолган одамлар уни ўз оғир хаёллари билан ёлғиз қолишга қўйишмади. Қулбобо ўзи келиб, унга мачит ёнидаги «оташхона»дан жой кўрсатди, бу меҳмонхонадай гап экан, намат устида қалин тўшак, супада енгил дастурхон ёзиғлик, чой-нон, ўчоқда қора қумғон шарақлаб турибди, файзли қўналға. Лекин келди-кетди, синчков ёш-яланг, полизчи, намозхон, даладан қайтган кўшчи, бола-бақра шомгача тинчлик бермади. Булар билан гаплашиш, содда, чигал саволларига жавоб бериш Собиржоннинг ўзига ҳам қизиқ эди, анча ёзилди. Лекин...

Булар билан тил топишдим, деб ўзидан мамнун бўлиб, энди ётишга шайланиб турганида ўнг оёғининг аллақаярига наштар урилгандай жаз этди-ю, оғриқ бутун аъзои ба-

данини зирқиратиб юборди. Сапчиб турай деган эди, гурс этиб жойига йикилди-да, наMATда юмалаб додлай бошлади. Енидагилар ваҳимада ўзларини четга олиб, кўзлари ола-кула бўлганча, аввал ҳеч нарсага тушунмай бақрайиб турдилар. Кейин кексароқ бир дехқон Собиржоннинг тепасига бориб бир нималарни сўради, лекин Собиржон жавоб ўрнига бакириб тўлганар, оёғини кўрсатар эди. Қария ёнидаги ёшларни ёрдамга чақирди, чироқ тутдилар, кимдир Собиржонни юмалагани қўймай босиб турди. Унинг оёғи бирпасда дўмбира бўлиб шишиб кетган эди, этикни икки кишилаб тортиб, ечолмадилар.

— Бир нарса чакдими?

— Билмайман... — деди Собиржон тишини тишига босиб.

— Гожсўхтани топинглар! Гожсўхтани чақиринглар! — деди ваҳимали суронга етиб келган Қулбобо. У Собиржоннинг бошини этагига олиб, унинг бодраб совуқ тер чикқан пешонасини нам пахта билан артиб турди. Қария пичоғини олиб, этик қўнжини тилиб юборди. Собиржоннинг болдири хоодай йўғон тортган, таранг, бўзариб кетган эди.

Тарашадай қотма, ярим яланғоч, ўтда ўртангандай қоп-қора Гожсўхта кириб келди. Бу қабиланинг табиби, фолбини, азайимхони, ринд мўъжизакори экан. Унга йўл бердилар. Гожсўхта кириши билан вазиятни тахминлаб тушунди шекилли, аввал меҳмоннинг пайтавасини гижимлаб бурчакдаги бўш пақирга ташлаб қўйди, кейин Қулбобо қўлидаги пахтани олиб беморнинг болдирини ишкаб артди-да, астойдил тиз чўкиб, шиш жойига оғзи билан шартта ёпишиб сўра бошлади. Собиржон тўлганар, қария бошлиқ ёшлар унинг оёқ-қўлларини босиб туришар, қоп-қора, чайир Гожсўхта эса болдирга канадай ёпишиб, бор кучи билан уқалаб-уқалаб, тишлаб сўрар, дамо-дам сўлагини туфлаб ташлаб, кўкариб кетган болдирга яна тиш солар, ўзига нотаниш одамнинг бўғилиб бакиришига қармай, шафқатсиз сўрар эди. Бўйнида кўк томирлар бўртиб чикди, тупук ўрнига оғзидан қон келганда бундан янада

рағбатлангандай қаттиқроқ ёпишди, Собиржон эса нима бўлаётганини билмас, вужудини ўт чулғагандай тез-тез нафас олар, инграр, моматалоқ бўлиб кетган болдирини ўзи кўролмас эди.

Бу қийноқ ўн беш-йигирма минут давом этди. Кейин табиб шиш жойига ниш уриб қон чиқарди, аллақандай ўт баргини тутатиб куқунини ярага босди. Ҳузум шарбати келтирдилар, Гожсўхта озгинасини ярага тўкиб, қолганини ўзи ичиб юборди-да, бемор ёнига ҳорғин гавдасини чалқанча ташлади. Шундагина бемор ҳам, табиб ҳам шаррос терга ботиб, тинч ётиб қолдилар. Атрофдагилар енгил тортиб, юзлари ёришганча шукрона ўқишди. Ҳузига келган Собиржон уларни кузатарди: бири жулдур, бири художўй, бири ялангоёк, бири астойдил қуюнган, бири шунчаки синчков... Яқинда бўлиб ўтган саросима уларни ажойиб бир тарзда бирлаштирди. Собиржон ўзига нима бўлганини ҳали билмаса ҳам шулар туфайли бир ўлимдан қолганини аңларди, жилмайиб боқди.

Нафасини ростлаган Гожсўхта ўрнидан туриб пақирдан пайтавани олди-да, икки бармоғи билан тутиб силкиди. Чироқ тутдилар: ерда қорақуртнинг ўлиги ётар эди. Катта, эзилиб кетган, жирқанч... Ҳамма оғзини очиб қолди. Ҳатто ҳозиргача бир сўз айтмаган Гожсўхтанинг ўзи ҳам Собиржонга қараб:

— Бале! — деди бўғиқ овозда. «Шу даҳшатли газанда ҳам сени ўлдиролмабди», дегани бўлди шекилли. Атрофдагилар ҳам буни шундай тушуниб, бошларини сарак-сарак қилиб қўйишди.

Гожсўхта, бемор ухлаши керак, деб йигилганларни уй-уйига жўнатди. Унинг гапи гап, эътибори баланд эканлиги кўриниб турар эди. Белига латта-путта ўраган, дарвешнамо, гўё устихонигача ўтда ўртангандай қоп-қора (сўхта деганларича бор!), бесўнақай бу одамга ҳайрат билан тикилиб ётган Собиржон сўради:

— Ҳурматли табиб, сиз ҳаётингизни хавф остига қўйиб, мени қутқаздингиз, қиёматлик қарздор қилдингиз.

Хозир сизга миннатдорлигимни билдириш учун ёнимда ҳеч нарсам йўк, эгарланган отимни берсам хафа бўлмай-сизми?

Гожсўхта Қулбобо билан кўз уриштириб олиб, сал жилмайди-да, меҳмоннинг кўнжи тилинган этигини ердан кўтариб, кўнини укалаб, ҳидлаб, яна жойига қўйди.

— Ҳозир қаердан келяптилар, мусофир соҳиб? — дея сўради жавоб ўрнига.

— Қўшниларингиздан, кўчманчи қабилалардан кел-япман, ҳурматли табиб, нима эди?

Мезбонлар яна кўз уриштиришди. Гожсўхта бошликқа маъноли қараб, беморга икки кунгача кўп сув ичмасликни маслаҳат бериб, саломатлик тилаб чиқиб кетди.

Собиржон ётган ўрнида кучсиз талпинганча «Отни миниб олинг», деб қолди.

— Хафа бўлдими? — деб сўради кейин Қулбободан.

— Йўк, у отингизни минмайди, бемордан суд олишни гуноҳ деб билади, — деди қабилла бошлиғи, — гап бунда эмас. Гожсўхта бошка нарсани шама қияпти. Этигингиз ишланган кўндан экан, бундай этик кўнжига қорақурт яқин йўламайди, ўз оёғи билан келиб ҳеч вақт кирмайди. Биз бу газанданинг одатларини яхши биламиз...

— Нима демоқчисиз?

— Демак, уни пайтавангизга кимдир атай ташлаб қўйган.

— Йўк, йўк, асло! Ундай деб ўйлашга ҳеч қандай асо-сим йўк, ҳурматли Қулбобо!

— Ҳар ҳолда, эсланг-чи... кўчманчилар сизни қандай кутишди?

— Яхши, яхши кутишди. Ҳеч кимдан асло шубҳам йўк, — деди Собиржон шошиб. Бу ўринда баҳона билан икки қабиланинг азалий низолари қалқиб чиқяпти, деб ўйлаб, бундай гапни шу жойдаёқ босди-босди қилмоқчи эди. — Мен мутлақо соғман, тузалиб кетдим... Биз далада ишлайдиган одамлармиз, қорақурт чақади, илон чақади; нималар бўлмайди дейсиз... Ундай шубҳаларни кўнглин-гиздан чиқариб ташланг, сардор.

Бу гапдан кейин Собиржон, хали кўнгли беҳузур бўлиб турган бўлса ҳам, оёғига зўрға босиб, барвактрок базага етиб боришга аҳд қилди.

Азонда уни эгарга ўтказиб, қабиланинг бир неча йигити кузатиб келди. Собиржон базадаги ҳамкасбларига ҳам ортиқча тафсилотни айтмасдан, тўғри Фуломалининг палатасига кирдию ётиб қолди. Бош гидрогеологнинг ўзи йўқ эди.

Ёлғиз қолгач, Собиржон болдирини ўзи биринчи бор очиб кўриб кўриб кетди: тиззагача кўкариб, мўматалоқ бўлиб кетган болдир ҳеч нарсани сезмас, яра газак ола бошлаган эди. Бир тасалли — энди қонда захар юки йўқ, кўнгил айнаш ҳам қамайди. Гождўхта унинг отизотини ҳам суриштирмай фидойилик чўрсатди, бўлмаса бу шаронгта ўлимдан бошқа нима чора бор эди! Эти устихонига ёпишган шу йўқсил одамнинг инсонгарчилиги Собиржонни оёққа турғизди.

Шу беминнат, дили пок, камбағал, захматқаш одамларга умрбодлик бир яхшилик қилишга Собиржоннинг нечанчи бор ич-ичидан аҳд-паймон қилиши! Юраги мана шундай эзгу тилакларга тўлиб-тошганда бутун вужуди ўт олгандай бир ёлқинланади-ю, кўп ўтмай, енгиб бўлмас тўсиқларга яна дуч келиб, оғир қийноқларда қолади. Мана ҳозир ҳам бадандаги дард аримай туриб, дилини қаёқдаги азобли ўйлар қийноққа олди. Фуломали Коргардан дарак йўқ. Доктор Суҳайлнинг китобида қайд қилинган қадимги ўзанлар шу эканига ишонч ҳосил қилиш учун аввал уларнинг роса ўн тўртта эканини аниқлаш керак. Собиржон қисқа йўл деб, қидирув партиясини хатога бошламаган бўлсайди. Қобулда нима гап экан? Рональд Байрсби бошчилигидаги «Жеймс — Морисон»чилар сотқин амалдорларни қўлга олиб, ҳукуматга риёкорлик лойиҳаларини рўпара қилиш учун тинмай изғиб юришибди. «Бизнинг бу ётишларимиз уларга зап қўл келади-да», дея алаҳлагандай ғудраниб, ёнбошига ағдариларкан, Собиржон оёғининг

аллақаеридаги оғриқдан инграб юборди. Шу аҳволда базага қандай етиб келганига ҳайрон...

Ярим кечада уни от дупури уйғотди. Ўрнидан турганида чайла ёнида оёқ шарпаси эшитилди. Дўстини қадамидан таниган Собиржон дарров фонус пилигини кўтариб:

— Фулом! — деди ташқарига қараб. Палос «эшик» ни кўтариб, гўё осмондай кўм-кўк туннинг салқин қўйнидан чиқиб келган Фуломали хуржунини гурс этиб ерга ташларкан, Собиржон унинг нимадандир мамнун кайфиятини сезди. Еки қувончли хабарни жуда ҳам орзиқиб кутганидан шундай туюлдимикин?

— Узоқ қолиб кетдинг, Фуломали, нима гап?

— Термосда кофе борми?

— Кофе йўқ, кечқурун келиб, ўликдай қотиб ухлаб қолибман.

Фуломали унинг овозида қандайдир ўзгариш, хаста заифлик борлигини пайқаб:

— Тўхта, тўхта, менга қара-чи,— дея фонусни унинг юзига тутди.— Нима бўлди сенга?

— Нима бўларди! — деди Собиржон. Билардики, кечаги азоблардан кейин афт-башараси бир ҳолатда бўлса керак, лекин сир бермади.— Айтяпман-ку, итдай чарчаб келдим деб.

Фуломали ишонқирамай турди-ю, примусни ёндириб, кофе қайнатгани жез идишни ўтга қўйди. Унинг ишдан гапирмаётгани Собиржонни шубҳага солар, қийнар эди.

— Хўш, гапирсанг-чи, ахир. Рангимни суриштирасан, кофе дейсан, олти кун йўқолиб кетдинг-ку! Ўзандан бирон нишона топдингми?

— Йўқ,— деди Фуломали қоронғида кофе идишларини тарақлатиб, ниманидир тушириб синдирди ҳам. Унинг оғирлиги, гапни чўзиши Собиржонни бетоқат қиларди.

— Йўқ? Ҳеч нарса-я?

— Топмадим. Тополмадим, нима дейсан! Кофе ичиб олгани қўясанми-йўқми? Кечадан бери туз тотганим йўқ.

— Кечир...— деди Собиржон йўнилмаган тахтадан наридан-бери ясалган столга яқинлашиб.— Мен ҳам очман.

Кичкинагина йиғма курсиларга ўтирдилар.

— Қидирган ўзанимни топмадим,— деди Фуломали бир пиёла кофе ичгандан кейин овози мулойимлашиб.

— Эшитдим,— деди Собиржон норози оҳангда тўн-филлаб.

— Лекин мен бошқа нарса топдим, жўра, бекор юрганам йўк.

— Бошқа нарсанг нимаси, бизга еттинчи ўзан керак!

— Мен... мен доктор Суҳайлнинг ўзини топдим.— У эгилиб, оёқ остидаги хуржунини титкилай бошлади. Собиржон иссиқ кофедан оғзи куйгандек, сапчиб ўрнидан турди.

— Нима дединг? Йўғ-э...

— Мана! — Фуломали кўлда ясалган катта конвертдаги титилиб кетган эски дафтарни столга қўйди.

— Нима бу?

— Доктор Суҳайлни дафн қилган одамлар сақлаб қўйишган экан.

— Дафн қилган?.. Демак у...

— Афсус, тиригини эмас, ўлигини топдим. Тўғри-роғи, кабрини. Лекин топдим! Ўки!

— Қаерда ахир? Кимлар экан улар?

— Тоғда. Тоғлик қабилалар унинг дабдала бўлган жасадини тошлар орасидан топиб, дафн қилишибди. Буни эса қўйнидан олиб, сақлаб қўйишибди. Уни улардан олиш осон бўлгани йўк. Ҳаётлари ярим ёввойи бўлса ҳам, жўмард, соф одамлар экан, лекин бегона кишидан шубҳа, кўрқув... ахири ишончларини қозондим, сувнинг дарагини эшитгач, «мироб, мироб» дейдиган бўлишди. Гапдан гап чиқиб, воқеани ҳикоя қилишди, бу ёзувларни бир сирли тумордай яшириб юришган экан, ҳаммасини кейин айтиб бераман сенга, ҳозир масала бунда эмас. Сен ўқи, ўқи бу ёзувларни! Гап кўп.

— Ажабо! — дея Собиржон чироқни яқинроқ суриб дафтарни очди.

Ўликнинг ёнидан чиққан нарса аввал унга чиркинроқ туюлди шекилли, нон-понни четроққа суриб кўйди, лекин сал ўтмай столга бутун гавдаси билан эгилиб, ёпишиб ўқий кетди: «Мен уларни Мозори Шарифнинг кўримсизгина бир қахвахонасида учратдим... Археология факультетини Сорбоннада... Шундай қилиб, ўйламаган жойда, қари бошим билан қидирув группасига...

Шу кундан бошлаб орада қандайдир ришта узилди... Соҳиб Лаълга бўлган нафратимни енголмас эдим... Унинг учун хавфли одам бўлиб қолдим... Унинг газандалигини фош қилиш учун аввало ўзимни эҳтиёт қилишим керак...»

Собиржон дафтарни охиригача зўрға ўқиб, бўғилаётгандай ўрндан туриб кетди. Тор чайла ичида уёқ-буёққа асабий юраркан, оёғи оғриётганини яшириш ҳам эсидан чиқди. У билан бирга ҳаяжонда қолган дўсти ҳам унинг чўлоқланаётганини пайқамасди.

— Демак, ўзини эҳтиёт қилолмаган... биз уни сотқин деб юрибмиз...

— Худонинг ўзи кечирсин,— деди Фуломали секин, ерга қараб. Собиржон ҳамон асабий юриб туриб гапирар эди:

— Соҳиб Лаъл... Соҳиб Лаъл... геолог ниқобидаги анчайин қотил дегин.

— Мен унинг шундай одам эканини билардим.

— Менга ҳеч гапирмагансан.

— Тахмин эди-да, кўнгил сезгандай бўлар... Исбот эса йўқ.

— Нимасидан тахмин қилардинг?

— Ўта силлиқ одам... Ҳамма жосуслардай, пихини ёрган буқаламун.

— Ажабо! Энди нима қиламиз, жўра?

— Нима қилардик! Мен Кобулга жўнайман. Энди «Катта Аму» деган ифвогарлик лойиҳасининг чуви чиқди деявер! Соҳиб Лаъл ўз бошига етади!

— Шошма, ҳовлиқиш керак эмас,— деди Собиржон,— бу ишонарлими, далил етарлими?

— Ҳужжат ахир бу! Газета учун ёзилган, конвертини кўрдингми?

Собиржон конвертдаги «Қобул таймс» газетаси редакциясининг адресини энди кўрди.

— Ҳа, доктор сўнгги нафасигача курашган...— деди ўзига гапиргандай, секин. Кейин овозини баландлатди:— Барибир, пухта ўйлаш керак,— деди бу ишнинг осон кўчишига кўзи етмай.— Ҳар ҳолда, биз манфаатдор томонмиз. Бордию...

— «Бордию» ни қўй, исбот йўқ эди, мана исбот! Хали ҳам кўп вақтни бой бердик, энди бизнинг кўрқадиган жойимиз йўқ.— Фуломали доктор Суҳайлнинг дафтарини авайлаб конвертга жойлади,— ҳукумат энди бунинг учун «Жеймс-Морисон» нинг бошини силамаса керак, бу тўсиқни дарҳол йўлдан олиб ташлаб, астойдил ишга тушамиз. Мен Қобулга кетаман.

— Қачон?

— Ҳозир, тонг отиши билан!

Собиржон яна асабий уёқ-буёққа юра бошлади.

— Оёғингга нима қилди? — дея сўради дўсти.

— Ҳеч вако бўлгани йўқ... Менга қара, мен бу ерда нима қиламан? Сув борадиган жойларда одамлар билан тил топиш энг чигал масала бўлиб турибди...— Собиржон қабилалар билан гаплашишдаги қийинчиликлар, дастлабки тўрт ўзан воҳасида бошидан ўтган барча саргузаштлар, одамларнинг кайфияти хақида узоқ, батафсил гапирди, қорақурт чаққанини эсламади холос.

Фуломали соқолини қирди, чакмоқ мўйлабига ҳусн берди, янги кўйлагини топиб дазмол босди, этигига мой суриб ялтилатди — у сафарга тайёрланар, аммо Собиржоннинг ташвишли ҳикояларини эътибор билан тинглар эди.

— Биласанми,— деди ивирсишда давом этиб,— қабилалар билан гаплашишда Содик Сардор жонимизга

ора киради. Сен ҳозир тўғри ўша кишининг ҳузурига бор. Барибир доктор Суҳайл ҳақидаги мана бу янгиликни ҳам у кишига тез етказмасак, кейин хафа бўлади. Кўнгли тинчисин.

— Бу гапинг тўғри. Қария эски дўстининг гўрига бекордан-бекор гишт қалаб юрмасин... Ажойиб одамларинг бор, Коргар! Бундай одамлари бўлган юрт жаҳонда тарихий қадрини топади!

Собиржон дафъатан юксак хаёлларга берилиб кетганини пайкаб, шеригига қаради.

— Сардордан ёрдам сўрасак, ноқулай бўлмасмикин, ҳар ҳолда саксон ёш...

— Ҳечкиси йўқ, биз айтмасак ҳам, бобом қабилалар орасида юрибди. Иқболнинг шеърлари билан ҳаммани оғзига қаратиб... Чарчамайди у киши!

Улар кучоклашиб хайрлашдилар.

— Тўғри Аркка борасанми?

— Ҳа.

— Муваффақият!

— Соҳиб Лаълнинг миси чиқади, хотиржам бўл.

Собиржон кўзини очганида атроф хира кўринди, кун иссиқ, ҳаво ҳам, аъзон бадани ҳам лов-лов ёнар эди. У қачон ҳушидан кетганини билмайди, фақат эгарга ўтирганида болдири отнинг когурғасига ишқаланаверганидан оғрий бошлагани эсида. У куни билан йўл юрди, кишлокларда наврўз байрами, гузарлар гавжум, майдонларда кир гули билан безатилган арғимчоқлар тиккайиб турибди, хотинлар ҳамирни тошга ўраб сангдон пиширишарди, яланг оёқ бола-чақа, қий-чув, қамиш найча садоси, лола бозорида отўйин, ялангликда гуди паррон мусобақаси... Фақат Собиржоннинг булардан кўзи қувонмайди. Аввал қаттиқ кўнгли айнаб, боши айланди. Қонида заҳар асаридан жиндак қолган экан-да, эрталаб сувни ҳам кўпроқ ичди, лекин ҳечкиси йўқ...

Эгарнинг қошига маҳкам тармашганини билади. От

жонивор ўрганган йўлидан итоат билан юрар, хўжайининг аҳволини сезгандай сал секинлаган эди холос. Собиржон отасидан қолган эски солдат флягасидан оғзини намлаб олиб, яна бир соатча юрди, кеч киргани, қош қорайгани ҳам ёдида, лекин қачон ҳуши оғди — билмайди...

Атроф хира кўринса ҳам, қулай жойда ётганини, ёнида кимдир борлигини сезарди. Нарироқда от пишқирар, курт-курт қилиб хашак чайнар эди; унинг оти, ўша олиб келган уни бу ерга, жонвор... Лекин қаер бу?

Ёнидаги шарпа шипиллаб у ёнга ўтар, бу ёнга ўтар, пешанасига муздек хўл сочиқ тутар, юзига тикилар эди. Анчадан кейин Собиржоннинг кўзи кенгрок очилиб, атрофни тиникроқ кўра бошлади, тепада соя солиб турган зардоли шохи тебранганда боши айлангандай бўлиб, яна кўзини юмди.

— Ҳей, меҳмон, қалайсиз? Қаерингиз оғрияпти? — деди кимдир.

Собиржон яна кўзини очди, рўпарасидаги чехрани хирагина кўрди-ю, танимади.

— Қаердаман? Кимсиз?

— Хавотир олманг, биз сизни таниймиз... Бу ерга кечаси отингиз олиб келди, мазангиз қочиб, эгарга мункайиб қолган экансиз, энди яхшимисиз?

— Кўнглим беҳузур бўляпти...

— Мана қатик, ичиб олинг.

Собиржон лабида ёғоч қошиқни, оғзида муздек қатик мазасини сезди. Тамшаниб кўзини очса...

Йўғ-э... яна ҳушидан кетаётгани йўқми? Бу қанақаси! Кўзини очса, шундоққина рўпарасида қуюқ қора сочларини оқ рўмол билан танғиган, чўзинчоқ, гўзал оқиш юз, катта-катта кўзлари нимадир ўтингандай, бўртик лаблари сал титраб, йиғламоқдан бери бўлиб турибди.

— Зулайҳо...— деб шивирлади Собиржон. У бунинг туш эканига амин эди. Лекин аниқ, шўх товуш эшитилди.

— Ана, танидингиз, ичинг яна қатикдан. Мен ҳам

сизни дарров танидим, ҳов бирда Гуломали ака билан келган эдингиз.

Собиржон бор кучини йиғиб ўрнидан туришга ҳаракат қилди-ю, дармони етмади, лекин энди бунинг туш эмаслигини англаган эди. Яна талпинди, тушларида кўришни орзу қилган бу тасодифий бахт, бу учрашув унга куч бағишлаган эди, дардини унутди. Ўтирганча пешонасини маҳкам сиқиб, бош айланишидан қутулишга уринди. Қиз нималарнидир гапириб, атрофида ивирсир, унинг овози Собиржонни тетиклаштирар эди.

— Зулайхо...— деб ўзича шивирлади яна.

— Лаббай?

— Тоға... яхшимилар? — деди Собиржон ўзини йўқотиб қўймаслик учун.

— Дадам сизни шу сўрига ётқизиб, нон-чойига қараб тур, деб кетдилар. Сизни офтоб урибди экан, табибни олиб келаман, дедилар.

— Мени офтоб ургани йўқ, тузалиб кетдим, яхшиман... Зулайхо, сизни кўрарман деб ўйламаган эдим, уйдагилар бари саломатми?

— Ҳамма наврўзга кетган...

— Хайриддин бувани ҳам биламан, бир суҳбатлашган эдик. Эсон-омон юрибдиларми?

— Ҳа...

— Уйда ёлғиз экансиз-да?..

— Ҳа...— деб бош эгди қиз.

Собиржон уни яна гапга солгиси, овозини эшитгиси келар эди

— Менга қарайман деб, байрамда ўйнаёлмабсиз ҳам. Овора қилганим учун узр.

— Зарари йўқ, катта байрам кеча эди. Чой ичасизми?

Сўрининг бир четида патнисда чой-нон, қанд-курс турарди. Собиржон бу омадига хали ҳам ишонгиси келмай, юраги уриб, нафаси тезлашиб ўрнидан турди. Пастда этиги ҳам тозаланиб, жуфтлаб қўйилган, шўр босган гимнастёркаси ҳам ювиб, дазмолланган, ёнида

тахлоғлиқ ётарди. Нарирокда сув, сочик тутган Зулайхони кўриб, тиззаларига зўр берди: «гандираклаб кетмасам бўлгани...» Қизнинг дуркун гўзаллиги унинг тасаввуридагидан ҳам афзал эди, атай ясанмадимикин, зуннор ҳам такибди, дея ўйлади хаяжонда.

Ўтган гал кўрганида Зулайхо унга бўйи энди чўзилиб, кўйлаги калта келиб қолган қизалоқдайгина туюлган эди. Энди разм солса, қишлоқча тикилган кенг-ковул чит кўйлаги қаддини яшириб турса-да, ўнг бикинидан пастга осилиброқ тушган кенгбар, ялтироқ атлас белбоғ белини сал қуйидан қисиб, қиз қомати етуқлигини бўрттириб турибди.

Собиржон, касаллик асарими, хаяжонданми, биров ялтиратиб кўйган этигига сув сачратиб, андак хижолатда қолди, буни сезган қиз айбни ўзига олиб, «Кечирасиз» деб кўйди, эътиборини бошка гапга тортган бўлди:

— Бувам мени, сен ўзбексан, дейдилар. Биз қаридик, ота-бобонгнинг юртини унутма, деб ўғитлаганлари ўғитлаган.

— Хайриддин бува ҳали тетиклар...— деди Собиржон гап узилиб қолмасин учунгина. У Зулайхонинг ёшини тахминлаётган эди.— Сиз нечанчини битиргансиз?

— Тўрт синфни битирганча қолдим. Бизнинг қишлоқларда катта мактаб йўқ. Мозори Шарифга катнашга дадам унамадилар... Сизларда ҳар бир қишлоқда катта мактаб бор экан-а?

— Бор, Зулайхо...— Совуқ сувда ювиниб юзини артган Собиржон тетик тортиб, шундоқ рўпарасида турган дилбарнинг маъсум кўзларига қараркан, кўнглига чексиз орзулар тошиб келди: қани энди гунчадай очилаётган шу ташна қизга истаган барча кўнгил бойликларини муҳайё қила олса, уни дунёдаги барча билимларга, барча гўзалликларга, барча маънавий хазиналарга эриштира!..

Собиржон хом хаёлларга берилаётганини сезиб, соатига қаради. У соғлом, дам олиб олди. Унинг муҳим вазифаси бор. Бу ерда нима қилиб турибди?

— Мен боришим керак, Зулайхо, раҳмат сизга,— деди, гапи ўзига ҳам ясамароқ эшитилди. Дилидаги гап эмас эди-да.

— Вой, ҳозир дадам табибни бошлаб келадилар...

— Мен табибга кўринганман, ҳечқиси йўк, соғман, ўзимга келиб олдим, дадангизга қуллук деб кўярсиз, ишим бор.

— Йўк, нонуштасиз кетманг, яхши бўлмайди,— деди қиз астойдил ранжиб.

— Чиндан ҳам юмушим жуда зарур, Зулайхо. Мен муҳим вазифа билан Содик Сардорнинг ҳузурларига кетаётган эдим...— деди Собиржон бу номнинг таъсир қилишини билиб, Чиндан ҳам, қиз бу гапдан кейин меҳмоннинг хуржунига иккита нон солди-да, козиқдаги от томон юрди. Собиржон ҳам хуржунни олиб эгарга ташлагандан сўнг, тизгинни ушлаганча от ёнида, қизнинг рўпарасида тўхтади.

— Нокулай бўлди, сизларни безовта қилдим,— дея ерга қаради. Кейин:— ҳаммасига мана бу айбдор,— деб тўриқнинг бўйнига аста кафти билан уриб жилмайди. Қиз ҳам отнинг сағрисига қўлини қўйиб, унинг титраган пайлари орқали йигитнинг ҳолатини сезгандай, сирли жилмайди.

— Шу жонвор олиб келмаса кирмас эдингиз ҳам. Отингиз яхши экан... ўзингиздан ҳам...

— Ҳа, мен удан миннатдорман...

Собиржон узангига оёқ қўйиши керак, қиз нарироқ кетиши керак, лекин улар бунини унутгандай, от ёнбошида юзма-юз туравердилар. Узоқ турдилар, иссиқ қўллари орасида жонли восита бўлиб ҳар замонда пайларини титратиб, йилтиллаб турган жийрон тўриқдан ҳозир ҳар иккаласи ҳам чиндан миннатдор эди.

Собиржон ахири бор иродасини тўплаб, ўзини мажбур қилиб, узангига оёқ қўйди. Зулайхонинг йиғламоқдан бери бўлиб лов-лов ёнганини кўргач, кўнгли алғов-далғов ҳисларга тўлди.

— Мен кейинроқ сизга Ўзбекистон ҳақида узок гаприб бераман, хўпми? — деди эгардан қиз томон сал энгашиб. Зулайҳонинг кўзларида нимадир йилтиллади. Шу йилтиллаш Собиржоннинг вужудини энтиктириб, бу ҳолат гўё отга ҳам ўтди-да, кўранинг очик дарвоза, сидан чикқач, тўриққа қанот битгандай равон ва тез йўртиб кетди.

Содик Сардорни Собиржон бу гал шомда ёлғиз сайр қилиб юрган пайтида учратди. Отини кўра дарвозаси олдидаги козиққа боғлаб, пасқам бутазордаги ариқ бўйлаб унга пешвоз юрди. Кажава тўқувчи лўлилар сийраклатиб кетган самбиттоллар орасида Сардорнинг тик, баланд бўйи узокдан кўриниб турарди. Улар гули тўкилиб ётган бодом дарахти ёнида учрашдилар. Собиржон яқин келиб, аз тахти дил таъзим қиларкан, Сардор уни худди ўз ўглидай кучиб, бошини бағрига босди.

Дарвозадан айланиб юрмай, яккачўп кўприкдан ўтиб, орқадаги кичкина эшикдан ҳовлига кирдилар, Сардор меҳмонни ўзининг хосхонасига бошлади, китоблар орасидаги ўша таниш креслоларга ўтирдилар. Оминдан кейин, уй эгаси ҳали совумаган чойнакни ёнига тортиб, меҳмонга чанқовбости чой узатгач, шошмай, лекин сал ҳаяжон билан сўради:

— Бугунги безовта ҳолатимни энди тушундим: эрта лабдан бери сизни кутган эканман, қани, нима хабар олиб келдингиз, ўғлим?

Собир қийин аҳволда қолди. Қария албатта кидирув партияси ишларидан янгиликлар кутган. Дабдурустдан ошнасининг ҳалокати ҳақида гап очса, унга қандай таъсир қиларкин?.. Яхшиси, сўзни узокрокдан олиб келиш керак. Собиржон қадимий Чорданахр ўзанларидан фойдаланиш фикрида қатъий тўхтагани, бу йўлда каттагина иш қилинганлиги, назарида, бу топилманинг истиқболи катта эканлиги, ҳозир бошқа ишлар билан бирга, ўзанлар

воҳасидаги қабилалар билан ҳам мулоқотда бўлаётган-ликлари ҳақида гапириб, мавзуни аста доктор Суҳайл масаласига яқинлаштирди. У киши бўлганларида, албатта, иш янада тезроқ ва осонроқ кўчарди, деб туриб:

— Шундай бўлса ҳам,— дея давом этди Собиржон,— доктор мамлакат шимолини мўл-кўл сув билан таъминлашда бебаҳо ва фидокорона илмий-сиёсий хизмат кўрсатиб кетдилар...

— Бебаҳо? Фидокорона?.. Кетдилар, дедингизми? Хўш, қаёққа кетибдилар? — дея кетма-кет савол берди Сардор оппоқ қошлари чимирилиб. Дастёр келтирган дастурхонни олишни ҳам унутиб, ўрнидан кўзғала бошлади. Шунда Собиржон бор гапни очиқ айтиб, топилган дафтар мазмунини батафсил ҳикоя қилди, Фуломалининг қаёққа кетганигача тушунтирди.

Ўрнида беҳол ўтириб қолган Сардор қалтироқ кўли билан бошидаги фасни олди, жиндак куч тўплагандан кейин оёққа туриб, бурчакдаги китоб жавонига юзланди.

— Худо мени кечирар, Суҳайл, сен ҳам зинҳор афв эт...— деди яланг бошига шаррос тер қалқиб, товуши қалтираб. Бу жавонда дўстининг китоблари яширилган бўлса керак, чол ичкарироққа тикилган баъзиларини олиб, кўли билан чангини артар, тартиб билан қайта териб кўяркан, ўзича ҳамон гапирар эди.— Сени нафратлаган тилим кесилсин, Суҳайл. Авлодимизнинг ватан деб фидо бўлган юзлаб асл кишилари қатори сен ҳам кетдинг... Лаънат ўша икки исми, икки юзли жаллоду жосусларга! Улар юз йиллардан бери бизни кийратарди. Сўнгги оғир дамларингда ёнингда бўлолмадим, гафлатда шаънингга нобоп сўзлар айтдим...

Қариянинг мазаси қочди, ёрдамга келган Собиржон уни суяб, ўрнига ўтқазгач, дарров иссиқ чой куйиб олдига кўйди. Гавдаси букчайиброқ қолган чол ҳам ўз аҳволини англади шекилли:

— Ўғлим... сен кетма, ёлғизликда мен бу изтироб билан...— деди.

— Йўк, йўк, Сардор, менинг ҳали сизда ишларим бор... Очиғи, шошмай бежавотир ишлаш пайти энди келяпти. Фуломали кайтсин-чи... Чойдан иссиқ-иссиқ ичинг, ҳасратингизга биз ҳам шерикмиз, сизга тасалли бериш бизга жоиз эмас, лекин ортиқча куйманг, хурматли Сардор. Неварангиз авлодлари доктор Сухайл-дек одамларга хайкал кўяди!

Сардор аста-секин ўзига келиб, чой хўплагандан кейин юзига ранг югурди.

— Иқболда бундай байт бор,— деди манглайини жи-йириб эсларкан:

Тутса ҳам оламини тун, зулмат ёруғдан кўркадур,
Яхшидан кун йўк ёмонга хох ўлик, хохи тирик.

— Ҳа, худди раҳматли дўстингиз ҳақида айтилибди,— деди Собиржон, сўнгра мавзуни чалғитиш учун баҳона топиб, давом этди:— афсус, Иқболни мен яхши билмас эканман, унинг орзулари нимадир, Сардор?

Содиқ Сардор бутунлай ўзига келиб, яйраброқ жилмайди.

— У сиздай кишиларни орзу қилган, меҳмон ўғлим...

— Мендай?.. Мен нима... Мендайлар кўп. Урушда ўлиб кетган оддий бир кетмончининг ўғлиман.

Ҳа, деди Сардор ичида, Сумбул аянг ҳам бир замонлар кашшоқ бир отбоқарнинг кизи эди... У кейинги вақтда академик Сумбул Садриеванинг асарлари билан кизиқиб, кекса дўстлари орқали анчагинасини топди ҳам. Рўпарасида ўтирган бу йигит ўтган гал неварасининг бир ҳамроҳи эди холос, энди у ўша гўзал Сумбулдан дарс олган, у билан неча бор суҳбатлашган, қўл ушлашиб кўришган жонли гувоҳ, қариликдаги бирдан-бир ширин хаёлларининг бебаҳо бўлаги.

— Катта миқёсли ишлар одамни ўзгартиради,— дея давом этди у ўз хаёлларини бўлиб.— Мана, сиз устозингиз билан чўлларга неча минг чакиримлик

каналлар тортибсиз, денгизлар яратибсиз. Шу ишлар пайтида нима қилаётганингизни ўйлайсиз-ку, демак, ўйларингиз ҳам катта, узоқни кўрасиз, бутун халқ билан биргасиз. Қилган катта ишларингиз таржимаи ҳолингизнинг бир бўлаги бўлиб қолади... Йўқ, сизлар оддий кишилар эмассиз.

— Ҳозир улусдаги гурунгларингиз нима хусусда, Сардор?

— Бизда оддий кишиларнинг манфаатлари оила, жамоа, қабила доирасида чегараланиб, биқсиб қолган. Шундай ижтимоий фаолиятсизлик шароитида Иқболнинг инсон ҳақидаги орзулари биз учун жуда муҳим, қудратли куч деб ўйлайман. «Асрори ҳуди», «Румузи беҳуди» ни ҳар бир мусулмон билиши керак. Бу нафис дostonларда мусулмон ахлоқи фаол ижтимоий фаолият билан қаттиқ боғланади. Биз узоқ тўхтаб қолганмиз. Иқбол бундай дейди: «Ҳастам агар меравам, гар наравам — нестам!» Инсон шахси, унинг ҳаёти мазмуни ҳаракату муборизада, жамоат ишида, халқ хизматида намоён бўлади. Инсон камолоти эл-юрт олдидаги бурчни ўташ, доимий безовталиқ, дунёни, турмуш шароитини ўзгартириш, яхшилашга қаратилган саъй-ҳаракат билан боғлиқ, деб таълим беради Иқбол.

— Бундай таълимотни тарғиб қилиш ҳозир айни муддао-ку!

— Бале, устоз Иқбол айтибдиларким:

Эр йигит эрсанг агар, бўлгил мулозим халқингга,
Сенда нечоғ иқтидор, халқ қориди бўлгай қушод.

Собиржон ич-ичидан севиниб, кучга тўлиб, завқланиб ўтирарди. У Ғулomalининг сўзларини эслади, ҳақиқатан ҳам, бу Иқбол, бу Сардор уларнинг эл аро обрўси — бебаҳо хазина; ҳозир қабилаларда буларсиз иш битириш маҳол. Собиржон шу кунлари қабила жиргаларида Сардорнинг икки оғиз ваъзи жуда қўл келишини, Иқбол шеърлари ҳам айни муддао эканини айтиб, шу

кечаю кундуздаги режа ва сафарлари хакида гапирди. Сардор ҳам бу режаларни жуда маъқуллади-ю, ҳозир у анча чарчаб қолган эди. Собиржон уни ярим тунгача олиб ўтириб фаросатсизлик қилганини тушунди, қариянинг кун тартиби бузилиб, ётар вақти ҳам аллақачон ўтиб кетганини пайқагач, шоша-пиша узр сўраб, уй эгасига тинч уйку тилади. Жойлар солинган эди, Сардор ўз ётоғига кирди, Собиржон ҳам айвонда этигини ечиб, ёнбошлади.

Савр кечаси, юлдузли кеча. Қаердандир юлқиниб келган ел дарахтларнинг гулини дув тўкади-да, яна тинади. Ўтли из қолдириб юлдузлар учади...

Юлдуз учса кимнингдир жони узилгани эмиш. Болаликдаги шу чўпчакка Собиржон ҳали ҳам ишонади. Тўла ишонмайди-ю, шу ёпишқоқ фикрни кўнглидан батамом қуволмайди. Юлдуз учганини кўрса, уйку ололмай безовталаниб ётади.

Тонг олдидан кимдир кудукдан сув тортди. Ёғоч сатилни бошига кўтариб узоқ сув ичди. Кейин даҳлизда нимадир тарақлади. Ичкаридан фонус тутиб, оқ кўйлак, оқ лозимда Сардор чикди.

— Фонусни кўйинг, бува...

Даҳлизнинг деворига суянганча оёқларини кериб ўтирган Ғуломали чимирилган кўзларини кафти билан тўсиб, ҳансирар эди. Силласи куриган, кўйлаги хўл.

— Ғуломали? Нима гап? — деди Собиржон ҳам сапчиб туриб. — Пиёда келдингми нима бало?

Ғуломали этигини ечди, оёқларини бўшатди, рўпарасига чўккалаган бувасига тикилди.

— Нима бўлди? Дафтарни нима килдинг? — деди яна Собир.

— Одамларнинг кўнглига дафтар сиғадими шу топда! — деди Ғуломали, тагин чўзилиб заранг косада хумдан сув олиб ичди. — Аркка яқинлашолганим йўқ. Бува...

Сардор кимнидир уйғотиб иш буюрди, сочик олиб келди.

— Тур-чи,— деди Гуломалига,— аввал муздек сувга юзингни чайиб ол. Бошингдан қуй, бошингдан.

Собиржон офтобада ўртоғининг бошидан совуқ сув қуйди. Гуломали артингач, нафас ростлаб яна ҳалиги жойга гурс этиб ўтирди, хизматкор иссиқ чой билан нон келтирди.

— Бува, Кобулда қиёмат, ич-ичидан қайнаб ётибди шаҳар. Осмонда самолётлар тинмай айланади, шаҳар зилзила вақтидагидай нотинч. Дўконлар така-тақ берк. Аркни ҳарбийлар қуршаган. Кобулсой ёқаларида отишма, амалдорлар уй-уйида қамалиб ётибди, ким кимдан кўрқади — билиб бўлмайти, саросима...

— Шундай бўлса ҳам дафтарни...— деди Собиржон бетокат, лекин Сардорнинг жиддий чехрасига кўзи тушиб, тўхтаб қолди.

— Дафтар, дафтар дейсан, дафтаринг бир пул у ерда... Бир-иккита амалдорга йўл топиб, лойиҳамиздан гап очиб кўрдим, мийиғида кулади, нима кўтариб юрибсан шу пайтда, дегандек. Кўпларда жон қайғуси ҳозир.

— Бўлмаса шу вақтгача нима қилиб юрибсан, от қани?

Гуломали жавоб бермади.

— Ҳарбийлар нима деяпти? — деб сўради Сардор.

— Енига йўлатмайди.

— Ҳар холда, кайфият, гап-сўз...

— Хамманинг тилида Абдул Қодир... генерал Абдул Қодир.

— Абдул Қодир? — Содиқ Сардор, қанот чиқаргандай, ўрнидан дик этиб турди. Унинг баланд, оппоқ гавдаси ўтирганлар устида тоғдек юксалган эди.

— Ҳа, ўша шогирдингиз...

— Шогирд эмас, у катта сардор! — деди бува гурур билан.— Унинг нияти ёмон бўлмас, алҳамдилллоҳ.

— От эса — ўзимизникиларда, гап ема,— деди Гуломали Собиржонга қараб. Бир оз нафас ростлаганидан кейин у ҳам анча жонланди. Патнисдаги иккита нонни секин олиб белбоғига қистирди.— Бува...

Улар негадир қоронғи даҳлизга ўтиб, бир нималарни узундан-узоқ шивирлашди. Ғуломали, кейин чолни бу ерда ушлаб қолиб бўлмайди, деб, буvasига ҳамма гапни айтмаяпти шекилли. Баҳс, асабий юриш тонггача давом этди.

Эрталаб туриб қараса, Ғуломали яна йўк, Собиржоннинг отини ҳам миниб кетиб қолибди. Сардор негадир азонда ясаниб олган, бошида шерози қулоҳ, қомати генераллардек тик, ховлида оксоқланиб уёк-буёққа юриб турар эди.

— Афғонистонимизнинг баҳордан омади бор... Зора яхшиликка бўлса. Хов ўшанда ҳам савр энди кирган эди...— дея ўзича гапирарди. Кейин ёнида Собиржонни кўргач,— сиз, ишни ташлаб кетди, деб ўртоғингиздан хафа бўлманг,— деди,— унинг йигитлик бурчлари бор, нима қилсин, долзарб пайтда сафдошлари билан бирга бўлиши керак. Мана, менга ҳам ҳамма гапни айтмай жўнаб қолди. Лекин мен ҳамма нарсани сезиб, билиб турибман... Савр. Бизга ҳам қутлуғ кунлар келади, меҳмон ўғлим.

Нимага умид боғлаб, нимага ишонишяпти булар — Собир буни билмайди-ю, лекин ўз ўйларида катъий: нима воқеа юз берса ҳам, нақадар кескин ўзгаришлар бўлса ҳам, ҳатто Ғуломали бошқа ташвишлар билан бўлиб, уни ташлаб кетса ҳамки, Чорданаҳр ўзанларидан фойдаланиш ғоясидан вақтинча бўлса-да кечадиган, ёки жиндак бўлса-да четланадиган тентак йўк! Собиржоннинг фикрича, бу чексиз ташна вилоятларга энг арзон сув берадиган, яқин келажакда халқ хўжалиги учун катта хазиналар очадиган энг қулай сув манбалари яратишга имкон берувчи мисли кўрилмаган ноёб кашфиёт эди. Буни у бошқаларга гапириш у ёқда турсин, ўзи учун эътироф этишга ҳам ботинолмай юрар, аввал зимдан, шошмай, мумкин қадар мустаҳкамрок ва ҳар тарафлама асослашга аҳд қилган эди. Ҳозир дўстининг дафъатан ғалати хатти-ҳаракатини кў-

риб, кандайдир хавф сезгандай, ўз ғоясига маҳкамроқ ёпишди, уни ўзича яна бир баҳолаб, салмоқлаб, батафсил қайта таҳлил қилди, истиқболини тахминлади.

Сардор билан кечаги сийрак самбитоллар орасида айланар экан, иккаласи ҳам ўз ўйи билан бўлиб, кун тиккага келганини ҳам пайқамади. Тушликдан кейин Собиржон базага жўнади. Олти ўзанининг батафсил гидрогеологик, топографик тавсифини академик Сумбул Садриевага юбориш керак, балки аввалги хатига жавоб ҳам келгандир. Ғулomalининг бу «дайдишлари» оқибатида группаларнинг хулосаларини тўплаш, умумлаштириш ишлари ҳам ўлда-жўлда. «Ўлда-жўлда» ни ўзи ҳам тўғрилайдику-я, лекин Ғулomalисиз қилиб бўлмайдиган ишлар бор. Қачон келишини ҳам айтмай жўнаб қолди...

Базага етиб борганида ишлар ўзи ўйлаганидан ҳам баттар эканлиги маълум бўлди. Партиядаги ёрдамчи ишчилар, баъзи лаборантлар ҳам жўнаб қолишибди, қолганларининг қўли ишга бормаи, на кетишни, на қолишни билмай ўтирган экан: жавоб сўрай деса бошликлар йўк. Чодирларда кечаю кундуз мунозара, тортишув, кўпларнинг овози ўчиб, баъзилар жанжаллашиб, топограф билан бош геодезист эса бир-бирларига мушт кўтаришгача боришибди. Собиржон етиб келганда группадаги бирдан-бир мотоциклнинг эгаси, иккинчи геодезист энди Қобулдан қайтган экан. Бу бақалок, оғиргина йигит, бирдан ўзгариб, ваҳимачи бўлиб қолгандай кўринди, у лабини ялаб, ҳовлиққанча бетиним гапирар, жаҳаннамдан чиқиб келгандай сув ичар, яна гапирар, ёнидагилар ҳамма ҳикоясига ишониб ўтирган бўлса ҳам нукул имон келтирар эди:

— Мана, тепада худо, ўлай агар, бунақанги қиёматқойимни биринчи кўришим, икки кунда қулоғим битиб кетди, кўчада ҳам, майдонда ҳам ҳар ким билганини бақирар эди, биров: «Яшасин инқилоб!» деб қичқирса,

биров: «Мусулмонлар, гуноҳдан кўрк!» деб жар солар, осмонда эса хелкўптарлар гувиллаб гир айланар, Арк томондан тўп овозлари чанг-тўзон билан бирга фалакка кўтарилиб, тоғлардан акс садо қайтарар, бутун сурон яна икки баробар ошиб шаҳарни зириллатар эди. Кечга яқин ваҳима яна ошди: «Садри аъзам қатл этилибди!», «Аркда ҳукумат тўнтарилибди!» Биров оёғи куйгандай типирчиласа, биров телбадай кувонарди. «А? Ким? Наҳотки? Энди нима бўлади?» Атрофдан ёғилаётган бу саволлар менинг ҳам бошимни ғовлатди, ўзимни қаёққа уришни билмай тентираб кетаётсам, Афгон радиоси биноси олдида ўзимизнинг Ғулумали турибди! Ёпирай! Енгида қизил алвон, «Рафик Қоргар, рафик Қоргар!» дейишади, қарасам эътибори баланд, кўзларимга ишонмай анқайиб қолибман. Чақирди. Югуриб бордим. «Энди нима бўлади?» дебман саломлашиш ўрнига. «Э, эсипаст,— деди илжайиб,— нима бўларди, инкилоб бу! Халқ ҳукумати! Бошингни кўтар, каллаварам! Боғи Умум майдонига югур, ҳозир жами дурбор ўша ерда, катта улус жиргаси бўлади, нима бўлишини билиб оласан!»

— Қачон келарканлар рафик Қоргар? — деди Собиржон.— Бизнинг ишимиз нима бўлади, сўрамадингизми?

— Э, қаёқда! Оғзи қулоғида у кишининг, оломонни хай-хайлаб юрибди, бизни тамом унутганга ўхшайди! — Бакалоқ геодезист йўл юриб, гапириб чарчаган эди, яна сув ичди, шериклари яна ўртага олдилар:

— Хўш, Боғи Умумга бордингми ахир, у ерда нима бўлди?

— Боғи Умумга яқинлашолмадим мана бу фалокат билан,— деб, чанг босиб кетган эски мотоциклни кўрсатди геодезист,— ундан кейин, шошдим: бу ерда сизлар, уйда бола-чака — қаёққа чопишни билмай, ахири шу ерга ҳайдадим, нима қиламиз-а, биродарлар? Уйда чолу кампирлар бор ахир, отишма бўлиб кетса...

Сизлар Кобул кўчаларини кўрмабсизлар, сизлар бунинг нима эканини тасаввур қилолмаяпсизлар, нима қиламиз?

«Нима қиламиз?» Бу савол гўё ҳамманинг устидан оғир босиб тушди. Бу ерда кўпроқ ёшлар колган эди, ўн етти киши, ҳаммаси ҳар хил жойдан. Узокрокдан келган бири: «Бизнинг шаҳар тинчдир», деб ўзига тасалли берса, бошқа баъзилари уни талаб ташлашди: «Сенга тинч бўлса! Яна ўша эскича биксиб-сасиб яшайвермоқчимисан?» Бундай деганлар ўзлари ўша «ғалаён» лардан узокда — далада қолиб кетишганига алам қилиб ўтирганлар эди. Хуллас, ҳаловат йўқолди, иш ҳақидаги гаплар кўнгилларига сиғмай, саросимада қолдилар. Бунинг устига, кечга яқин ёмғир қуйиб берди, ҳамма тўпланган катта чайла — Қоргарнинг оқ чодири қиярокда эди, наमतлар тагига сув кетди, ён-веридан лойка жилғалар оқиб ўтабошлади, латта эшик ҳўл, шамолда шалоп-шалоп этиб брезентга урилар эди. Гаплар, бахслар ҳам чарчатди, тепадан намлигу ҳалиги савол босиб туради: «Нима қиламиз?» Ўртадаги тош-фонусдан намикқан брезент деворларда титрок соялар ўйнар, Собиржон ўйчан, ёш-ялангнинг юз ифодаларини кузатар эди: улар тақдир ҳақида ўйлашяпти, ўз тақдирлари, бола-чақа, ота-она тақдири, юрт тақдири... Бу «инкилоб» деган портлагувчи сўз баъзиларини чўчитди ҳам шекилли. Собиржон уларнинг ҳаяжонларига тушунади, Собиржон уларга дилдан хайрихоҳ. Улар тарихий онларда, катта воқеалар олдида турибдилар. Уларнинг табний безовталиклари Собиржоннинг ўзига ҳам «юқди», чиндан, нима бўлади? Наҳотки унинг астойдил кўнгил берган Чорданаҳр ғояси энди иккинчи, учинчи даражали иш бўлиб колса, унутилса? Наҳотки ҳаммасини йиғиштириб, қайтиб кетишга тўғри келса? Бўлиши мумкин ахир, мана ҳозирдан ҳамманинг хаёлини бутунлай бошқа нарсалар чулғаб олди. Тоғ-тош кезиб, эски ўзанларни қидириш кимнинг юрагига сиғади? Ҳатто Собиржоннинг ўзи ҳам...

У бу ерда кўп ажойиб одамлар билан танишган эди, энди ҳаммасининг фикри-зикри, ташвишу қисмати ўзгариб кетди. Гуломали, катта уруғи, бобоси, тоғаси, Хайриддин чол, Зулайхо... Улар қандай қабул қилади бу каттакон воқеаларни?

Ёмғир ҳамон шиваларди. Савр ёмғирлари, одатда апрель охирида ёғадиган бу ёмғирлар узок, зерикарли бўлса ҳам, оламни янгиловчи барака ёмғири ҳисобланади. Абринайсон — дил ризки, савр ёмғири — йил ризки, дейишадн шимол қабилалари. У кунлар кизиганда бошланадиган бир неча ҳафталик «афғоний» шамолининг ҳам олдини олади, унинг теракдек-теракдек қуюнларининг томирини қирқади.

Ёмғир эртасига ҳам тинмади, индинига ҳам. Қиймлар намиқиб, чодир биқиб кетди, бетоқат бўлиб ташқарига чиққанлар чоригида бир ботмон лой билан қайтиб кирар эди. Тўртинчи куни ҳам ёмғир тинмади, шундай бўлса ҳам, яна уч киши кетиб қолди, колганлари осмонга тикилиб ўтирарди, хаёли уйда, шахру кишлоғида, қариндош-уруғларида...

Ахири, Собиржон хўжалик мудирн ва битта юкчи билан ўзи қолди. Ёмғир тинган эди. Юкчи, букрирокдан келган ўрта яшар сўққабош одам, оти Бобошоҳ, Собиржонни юпатмокчи бўлиб, нукул унинг атрофида айланади: «Сувсиз яшаганмиз, энди бундан кейин ҳам, худо хофиз, яшайверамамиз-у, ишқилиб, юрт тинч бўлсин...»

Қизикки, ишнинг барбод бўлганига Собиржоннинг ўзи ҳам амин эди. Бутунлай барбод бўлмаса ҳам, кўп йиллар оркага сурилди, тамом, деди у ўзича. Бундан буёғи нима бўлади — қоронғи.

Ёмғирдан кейин лаш-лушни арқонга ёйиб, ташлаб кетилган сандиқ-сандиқ асбоб, тупроқ намуналари, хужжату материалларни тартибга соламан деб юрганида узокдан отлиқ кўринди. Собиржон дўстини шарпасидан таниб, ғалати карама-қарши ҳислар, айни пайтда ҳаяжон билан юраги уриб пешвоз чиқди. Гуломали

етақлаб келаётган отининг тизгинини эгар қошига илиб, чакқон сакраб ерга тушди. Собиржон қовоқ солишни, зардаю гинани эплолмади: дўсти жуда бошқача эди — енгил, юриб эмас, учиб келаётгандай туюлди, соқоли ўсиқ бўлса ҳам, гўё яшариб кетган, белини энли камар сиқиб турибди, ҳорғин кўзлари ич-ичидан нурланган, юзи жиддий, лекин чакмоқ мўйлаб тагида очилишга ҳозир турган енгил табасум...

Кучоқлашдилар.

— Ҳамма гапдан хабардормиз, рафиқ Қоргар! Табриклайман!

Улар яна кучоқлашиб, шу ҳолатда узоқ турдилар.

— Қалай? — деди Собиржон.

— Яхши. Кейин гапириб бераман. Бу ерда нима гап?

Бу савол Собиржонни эски ҳолатга келтирди, у тумтайиб олди.

— Мана, кўриб турибсан, ўртоқ бош гидрогеолог!

У ўртоғидан каттик гина қилмоқчи бўлди-ю, уdda қилолмади, дўстига ҳаваси ҳам келар, ишнинг бу аҳволда қолганига унга бир захрини ҳам сочмоқчи бўлар, хуллас, қарама-қарши ҳислар шундай ажойиб маҳалда уни бўшаштириб қўйган эди.

«Ўртоқ бош гидрогеолог» дегандаги кесатик оҳангини тушунган Ғуломали индамай хўжаликни айланди-да, қуритгани қўйилган эгар устига келиб ўтирди. Дўстига илтижо билан бокди.

— Ўзинг айтган эдинг-ку: сув масаласи аввал ижтимоий жиҳатдан ҳал қилиниши керак, деб!

— Мен эмас, буни Ленин айтган,— деди Собиржон ҳам зах тошга келиб ўтириб. Улар узоқ жим қолдилар. Ёмғирдан кейин яшнаган хушбўй қирларга тикилдилар. Дала гулларига ранг-баранг капалаклар келиб қўнар эди. Тўрт кечаю кундуз шивалаб ёккан ёмғир ерга синдикетди, лекин табиат эрта кўкламдагидай майин, мусаффо. Эрта-индин биринчи Май, қаердадир тантаналар, баҳор

байрамининг қутлуғ нафаси, буюк кувонч... Собиржоннинг эса кўнгли ёришмаяпти.

— Энди нима қиламиз, иш тўхтаб қолганига анча бўлди, одамлар таркаб кетди, мен сизларнинг ишларингизга аралашолмайман, ортиқча бўлиб қолдим...

Суронлардан толиқиб қайтган Ғуломали тинч далалар шукуҳига беихтиёр берилиб кетган экан, ўрнидан кескин турди.

— Йўқ, биродар, иш энди бошланади! Одамларни эса, сен ҳам ема, топиб келамиз. Эртага хел жиргасини чақирганмиз, Шокалон тоғанинг қишлоғи ўша Пайкида.

— Хел жиргаси?

— Ҳа, унга қишлоқларнинг ҳам, қабилаларнинг ҳам вакиллари қатнашади.

— Сув масаласидами?

— ...Ҳа. Илгари мен бу ишда бир мутахассис сифатидагина ишлаётган бўлсам, энди бунга хизбий созмонимиз олдида жавобгарман. Бизнинг ишимиз ҳукумат иши бўлиб қолди, тушуняпсанми? У шунчаки суғориш масаласи эмас, инқилобнинг ўзига, ислохотларга, одамлар турмушидаги кўп янгиликларга боғланиб кетади, энди улус билан кенгрок мавзуларда гаплашишимиз керак.

— Менга қара, қурилишни халқ кўлласа, энг арзон лойиҳа тақдим этамиз!

— Бу ҳам бор. Умуман, муаммо кўп.

— Шокалон тоғанинг қишлоғида дедингми? Мен ҳам бораман-а? — деди Собиржон негадир бирдан кувончга тўлиб. Дўстидаги қандайдир таниш бир ёркин рух, катта ишлар дарди унга ҳам юққан эди. Ишнинг катта микёсларда юришиб кетиши учун истикбол очилапти. Сиқилиб турган кўнгли дафъатан очилиб, юраги талпиниб тепа бошлади. Бунинг устига, Пайки қишлоғи, у ерда балки Зулайҳони ҳам яна бир кўрар...

Унинг ҳолатини англаган Ғуломали дўстининг елкасига қўлини ташлади:

— Энди ҳамини бирга бўламиз.

Ғуломали Қорғар қандайдир салобатлироқ бўлиб қолган эди. Қорайган юзидаги, кўз ёнларидаги майда ажини, чаккасидаги бир-иккита оқ толани Собиржон энди пайқади. Муҳими — қалбида, кўз қарашларида чуқур, беҳаловат, шошқин ташвишлар яшар эди. Унга Собиржоннинг ихлоси яна ҳам ортди.

Ўша куни кечкурун улар лагерни хўжалик мудури билан букри хомболга топшириб, йўлга отландилар.

— Сенга энди ҳаммасини очиқ айтсам бўлади,— деб гап бошлади Ғуломали отда ёнма-ён кетар эканлар.— Биз «Парчамийлар» пинҳонадан чиқдик, подполье дейди сизларда, шундайми?

— Ҳа... Табриқлайман, Ғуломали,— деди Собиржон дўстини энди кўраётгандай тикилиб.— «Парчамий?» Нимади бу?

— Талабалигимизда сиёсий тўғарақда «Парчам» деган жариди чиқарардик. Унда мамлакатда биринчи марта Лениннинг сурати босилган. Кейинроқ «Ленинга дуруд айтган кофирлар» дея бизни таъқиб қила бошладилар. Ўзга иложи қолмагач, пинҳона ишга ўтган эдик. Ҳозир эса бизнинг хизбимиз...

Собиржон тингларкан, дўсти ҳақида ўйлар эди. Унинг иш вақтида кўпинча ғойиб бўлиб кетишларидан илғари ҳам ниманидир тахминлар эди-ю, бунчалигини билмаган экан. Ҳозир у билан ёнма-ён кетаётганидан ўзида янги куч сезди.

Икки от қўшилган эски фозтон Пайкига кечки салқин тушганда кириб борди. Одатдагидек, мачит ёнбошидаги оташхона майдонига тўпланаётган одамлар аввал фозтонга ҳадиксираб, бегона кўз билан қараб турдилар-у, кейин, меҳмонлар орасида баланд бўйли қария — Содик Сардор кўрингач, орада мамнун жонланиш бошланди, қувноқ шовқин билан омонлашиб, тўрга йўл очдилар.

Қишлоқ аҳли жиргадан хабардор, шошиб-пишиб кун-

далик ишларини саранжомлашга уринарди. Майдон четидаги ховлида чолу кампир бултурги пахтани чигирикдан чиқариб, охириги коп чигитни пастиликдаги жувозга элтиб ташлашди. Жувозхона бадбўй Унинг эгаси канорни жувоз кундасига суяб кўйди-да, чигит эвазига кампирга олти ғирвак зиғир ёғи ўлчаб бериб, меҳмонлар билан кўришгани шошилди. Бу ёнқўшни ўтинчи экан, чол той-той қилиб боғланган куруқ шохшаббани келини тарозида тортиб, тахлаб турибди.

Оташхона томида жирга ноғоралари янграганда, майдоннинг узок четида козиқларга боғланган отлар хуркиб, бир ўйноклаб кўйишди. Ҳаммани майдон чорларди, йўлларга сув сепаб юрган дарвешсифат фаррош энди ўртадаги гулханга кадидан чимдим-чимдим чарви мойи пуркаб турибди.

Оташхонада паштунвалай ваъзлари, жангномахонликлар тугаган, энди бу ерда кишлок оксоқоллари, хели-малик, канди-малик, муширу муёнлар, қабила сардорлари тўпланган эди. Бир-бирларига унча дўст бўлмаган, муриду фукарога ўз ҳукми билан мағрур бу казо-казолар мулозимат удумини жойига кўйиб, таъзимкорлик билан омонлашишар эди. Кейинги янгиликлар кўпларини гангитган, кўзларида ташвиш, фозтонда келганларга ер тагидан караб, хавотирда ниманидир кутар эдилар. Ҳаммасининг гапи ичида, бошқаларнинг оғзини пойлашади: кани, бу нима дер экан...

Шиқашим қавмининг канди-малиги кирганда ҳамма ўрнидан турди. Асли Воҳан дараларидан бўлган бу асабий одам жангарилиги, қабила анъаналарига эътиқоди, ўчу низода шафқатсизлиги билан машхур эди. Бекорга ҳам ханжар-килич такиб, қаерга борса беш-олти навкарини эргаштириб, қора от миниб юради. Исми Екубхон оталиқ. Ўзи кўримсизгина, чувак жусса, эғнида олача жевак; асабини босиш учун одам билан ерга караб гаплашади, ёнида эчки соқолли мавлавий. У кириши билан Шокалон тоға дастурхон кўтариб келди.

— Оби ангурдан май солганмиз, хурматли Екубхон,— деди, ўртага пиния пайраҳасидан шам ёқиб, оркасига тисарилди. Оталиқ ҳам, бошқалар ҳам на дастурхонга, на майга қарадилар, фақат Содик Сардорнинг ёнида ўтирган қизил юзли, семиз заминдор, Маҳбубшоҳ деган беғам киши илжайиб, лабларини катта рўмол билан артиб-артиб, май шимирди.

Ташқарида ноғора садоси тинган, гулхан чирсиллаб ёнар эди, аёну муёнлар ичкаридан чиққанда майдонни қуршаб ўтирган оломон нафаси ичига тушгандай, жим бўлиб қолди. Илдизи сой тоши билан қуршалган дарахтлар орасида лой тепаётган болаларнинг, ялангоёқ кўчманчилар миниб келган хачиру эшакларнинг ҳам овози ўчди.

Тўрдаги гилам устига чиқиб ўтирган ҳазо-казолар ичидан Гуломали оёққа турди. Бу хушмўйлов йигит асли шу ерлик бўлса ҳам, умри Қобулда ўтган, кўпчилик танимас эди, ҳайрон бўлиб қараб туришди: оксоқоллар қолиб, бу ўрнидан турди, янги ҳукуматнинг тартиби шундай бўлса керак-да?.. Гуломали кўзлардаги бу саволни тушуниб турар эди.

— Жамоат! — деди у.— Янги ҳукумат мени вакил қилган эмас. Лекин маълумки, Савр Инқилоби мен аъзо бўлган Халқ хизби раҳнамолигида ғалаба қилди. Шунинг учун мен ўз хизбим номидан сизларга мурожаат қиламан: хел жиргаси бугун Марказий халқ ҳукуматини қўллаймиз деб баённома қабул қилиши керак!

Оломон орасида аста, лекин кучли гувиллаган овоз тўлкини югуриб ўтди. Гиламда ўтирганлар, гапнинг нима ҳақда бўлишини илгаридан билган бўлсалар ҳам, тушунмагандай бир-бирларига қараб олдилар: уларни ноқулай бир ҳайратга солган нарса шу эдики, нотик аввал уларга эмас, анов чўккан подадай бўлиб ўтирган, ҳеч нарсани ҳал қилмайдиган, юпун, ялангоёқ, қаланғи-қасанғи оломонга мурожаат қилди.

— Иноға! Муҳокама қилиб кўрайлик, сизлар нима десанглар — шу! — деди Гуломали Коргар.

Майдон жим эди. Собиржон ҳам ўз ўрнида эмас-лигини сезгандай, безовталаниб кўйди: дўсти катта сиёсий масалани кўтаряпти-ку, Чорданахр муаммолари эсидан чикиб кетганга ўхшайди...

— Ҳали билмаймиз-ку, жиян, бу янги ҳукумат бизларга нима каромат кўрсатади,— деди Шокалон тоға ўрнидан турмай.— Кейинроқ, бундоқ ишимизга қор келганида қўллармиз ахир!

Гидамдагиларнинг, пастдагиларнинг ҳам баъзилари бу гапни қувватлашди. Тоға зимдан Еқубхонга кўз ташлаб қўйди. Қанди-малик, ерга қараб ўтирар эди.

— Тўғри, айтинг-да бундай, рафик, янги ҳукумат нима қилиб беради бизга? — деди пастда, ўзи ёш бўлса ҳам, бир тўп ўпоқ-сўпоқ болалари билан чуғурлашиб ўтирган зиёлинамо серажин киши.

— Халқ ҳукуматининг режалари катта,— деди нотик. У оломонни бир сўзи билан бошлаб кетиши мумкин бўлган нуфузли, ҳукмдор одамлар орасида ўзини дадил, салобатли тутар, буни кузатиб ўтирган Собиржон бу ўзгаришдан хайратда, мағрур эди.— Бу ерда ўтирган деҳқону чорвадор улусга аввало шуни айтишим керакки, ҳукумат ҳаммага ер беради, бу — хизбимизнинг рўзномасида бирламчи масала бўлиб турибди. Иккинчидан, биз деҳқонга шунчаки ер эмас, сувли ер бермоқчимиз. Мана бу ерда менинг ошнам, шўравий мутахассис, машхур мироб Собиржон Тўхтабоев ўтирибди. У шимол ерларига Аму сувини бошлаб келмоқчи. Лекин гап шундаки, ҳукуматимиз янги, ҳали маблағ кам, биз сув келтиришнинг энг арзон лойиҳасини тақдим қилишимиз шарт: бу тадбирларни деҳқонлар қай даражада қўллай олади, биз сизларнинг қандай ёрдамларингизга таянишимиз мумкин, аминмизки, юртнинг бирдамлик ҳашарлари лойиҳани икки баробар арзонлаштиришга имкон беради. Мана шунинг учун биз сизга мурожаат қиляпмиз, янги ҳукуматни қўллаш — ўзимизни қўллаш деган сўз. Уни Халқ ҳукумати деб бежиз айтмаган...

Анча жимликдан кейин ҳассасига таяниб бир чол ўрнидан турди. Катта салласи унинг орик, букчайган гавдаси учун оғирлик қилаётгандек эди. У носини туфлаб, томоқ қирди-да, тўрт томонга таъзим қилгач, деди:

— Ўғлим, айтинг-чи, бу... бизларга ерни қаердан олиб берасизлар?

— Бизнинг...— деди саволнинг соддалигига жилмайиб Ғуломали,— кўп ортиқча ерларни эгаллаб ётган заминдорларимиз бор, отахон. Катта ер эгалари, ҳукуматнинг кўрсатмасига кўра, ортиқча мулкларини меҳнаткаш деҳқонлар билан ўртоқлашадилар, биз ерни ҳаммага тенг бўламиз. Қим ишласа, ер ўшаники, адолат шуни тақозо этади. Адолатли Халқ ҳукуматининг рўзномаси шундай, Халқ Инқилобининг шиори шундай.

Пастда яна жонланиш бир тўлқиндай каторлардан югуриб ўтди. Лекин бу сафар унда қандайдир саросима, ҳадик бор эди. Халқни эътибор билан кузатиб ўтирган тўрдагилар ҳам буни сезишди.

— Ўғлим, айбга буюрмайсиз,— деб чол яна ўрнидан турди,— сиз ўзингиз ҳам ер оласизми?

— Йўқ, падари гулун, мен деҳқон эмас, муҳандисман...

— Ха-а...— деб бобой, буёғини айтмай, инқиллаб этагини қокди-да, четга чиқа бошлади.— Ўзингиз олмай-сиз, фақат бошқаларга: олинглар, бировнинг ерини тортиб олинглар, деб бизни бир-биримизга тезлайсиз-у, қирпиқок бўлишимизни томоша қилиб турасиз. Омон бўлинг, болам, биз бу ишдан кўлни ювиб кўлтиққа урдик.

Чол чўккалаб-тиззалаб ўтирганларни оралаб четга чиқаркан, юзини қоп-қора соқол босган бир йигит ўрнидан турди:

— Бобо ҳақ гапни айтди, биродар, биз бировнинг хасмини ола билмаймиз, бу гуноҳ!

— Бу макрух! — деди нарирокда яна кимдир.

— Сиз кетасиз, биз қоламиз, ука!

— Қабиламиз анъаналарига тўғри келмайди! Ҳар кимга нима берса, худонинг ўзи берган!

Шовқин-сурондан, кутилмаган бу қаршилиқдан шошиброқ қолган Ғуломали оркага, гиламда ўтирганларга қайрилиб қаради. У ерда кимдир хайрихоҳ, кимдир елка қисарди, кимдир: ёрдам керак бўлиб қолди-ми, дегандай таънали назар билан заҳарханда қилар эди. Майдонни ташлаб чиқиб кетаётганлар кўпайди. «Ажабо,— деди Собиржон ичида, чиқиб кетаётган ҳалиги чолга қараб,— мутелик ҳам одамнинг суяк-суягига шунчалик сингиб кетар экан... ўзининг ҳоли бу-ку, бир умр қонини сўрган заминдорнинг «хасми» ни довлаб ўтирибди».

Шу вақт ҳалиги барвақт қариган зиёлинамо, болажон одам, бу — қишлоқнинг муаллими Нурмухаммад Пайкий деган киши эди,— гўдагини кўксига босганча ўрнидан туриб, кўлини силтаб кичқирди:

— Тўхта, ҳей, сенга ер бераман деган одил ҳукуматга қуллуқ қил, нонкўрлик бўлади! Сен олмасанг, мана, биз оламиз, экин экиш қачон гуноҳ бўлибди?!

— Заминдор ерини бериб кўяр эканми?!

— Бировникини олиш шариатга ҳилоф, мусулмонлар!

— Макруҳ, гуноҳи азим!

— Одил ҳукумат эмас, талончи ҳукумат экан!

— Низолар шундоқ ҳам кўп!

— Қон тўкилади!

— Бизга ер керак, яшасин Инқилоб!

— Гуноҳ! Саййиди муён гапирсин!

Бу суронни энди ҳеч ким тўхтатолмайдигандек эди. Бирок тўрда Содиқ Сардорнинг оқ кийимдаги барваста бўйи тиккайиб кўринганда майдон сув сепгандай жим бўлиб қолди. «Содиқ Сардор!», «Содиқ Сардор!» деган шивир-шивир ҳам тингандан кейин, ўртадаги гулханнынг сирли шитирлаши жўрлигида шеър янгради. Содиқ Сардорнинг қироати сеҳрли эди, турганлар ҳам жойига чўккалади.

Мерасад марде, ки занжири ғуломон бишканад,
Дидаам аз равзани девори зиндони шумо!
Халка гирди ман занед, эй пайкарони обу гил,
Оташе дар сина дорам аз ниёғони шумо!

— Иқбол! Офарин устоди Иқбол! — деб кичкиришарди пастда.

— Бая! Мавлоно Муҳаммад Иқбол шундай демишлар. Мана, сиз, жамоат орасидан этак кокиб чикиб кетаётган отахон қария, исмингиз Низомиддин-а? Мен сизнинг отангизни ҳам, ҳурматли бобонгизни ҳам билгувчи эдим. Улар ҳам худди сиздек, заминдорнинг ерида бир умр захмат чекиб, букчайиб ўтиб кетдилар.

Хануз андар жаҳон одам ғулом аст,
Низомаш хому қораш ноғамом аст.
Ғуломи фақри он гетипаноҳам,
Ки дар динаш мулукият ҳаром аст.

«Ер бировники, ҳадди йўқ, гуноҳ бўлади» дедингиз. Қани, ҳазрат мавлавий,— Сардор Ёқубхон оталиқнинг пинжида ўтирган эчки соқолли жиккак одамга мурожаат қилди,— қани, Қуръони шарифнинг Бақра сурасини бирров ёдимизга солинг-чи.

Мавлавий мудраб ўтирган эканми, сесканиб, бир Сардорга, бир Ёқубхонга аланглади. Ерга тикилган оталиқ юзидан ҳеч нарса англамагач, пичирлаб калима келтирдида, қиблага қайрилиб, ингичка товуш билан куйлади.

— Сураи ал-бақра. Бисмилло-ҳу... Ёсулунака маза юнфиқуна қул ал-афва...

— Бас.— Сардор сурани куюқ, ширали кироат билан ўзи ҳам бошқатдан баландроқ такрорлади-да, авом тилига ағдарди:— «Ва улар сендан сўрагайлар: нимани харж қилайлик? Сен дегил: ортиқчасини». Мавлоно Муҳаммад Иқбол «Иштирокиёт» назмида бу сурани шарҳлаб бундай демишлар: «Замонамизнинг ҳаққи-ҳақиқати ушбу муборак калимададур: ортиқчасини муҳтож-

ларга улаш!» Жамоат, кўриб турибсизки, ерни ерсизларга бўлишиб бериш Куръонга хилоф эмас, билъакс, курумсоқлик билан ортиқча ерларни ўз кўлида саклаб ўтириш гуноҳи азимдур! Бизнинг ҳурматли заминдорларимиз аллақачон гуноҳга ботиб қолганлар, ана энди ҳукумат уларга ҳам гуноҳларини ювиш учун имкон яратмоқда!

Оломон енгил тортгандай тамом тинчиди, гулхан ёруғида умидвор нурланган юзлар кўринар, тун кўйнидаги алангада нимадир туғилаётгандек, ҳаммаёк жимжит эди. Шокалон тоғанинг бесаранжом овози эшитилди.

— Кимники ортиқча — буни фақат худо билади, ҳурматли Сардор...

— Йўк, ҳукумат ҳам билади, тоға, — деди Ғуломали ўтирган жойидан жавоб бериб. — Ислоҳот режасига биноан жон бошига олти жариб ер тегиш, бинобарин, сизнинг тўрт жонингизга йигирма тўрт жариб... Сиз эса ҳозир тўрт юз жариб ерни эгаллаб ётибсиз.

— Азалдан ўз ерларим! Кимнинг ерини олибман, жиян? — Шокалон ўрнидан туриб кетди. — Қачон олибман? Биз бировникини олмаймиз, бировники бизга ҳаром, мана сизлар ҳаромга чанг солмоқчисиз!

— Булар олмайди, Шокалон, ҳукумат ҳалол қилиб ўзи олади, — деди ҳали ҳам тикка турган Сардор.

— Биз бермаймиз, тамом!

— Бермасангиз тортиб олади, камбағалларга, ерда тер тўкиб ишлаганларга адолат билан бўлиб беради.

— Бу — ҳалокат, Сардор, қон тўкилади!

Содиқ Сардор ғазабини босиш учун бўлса керак, бир нафас жим қолиб, кейин жавоб берди:

— Сиз... афғон фуқароси эмас экансиз, Шокалон, Халқ ҳукуматига шундай таҳдид солмоқчи бўлсангиз... Мен ҳарбий одамман. Яхши биламанки, собиқ мустабидларимиз худди шу гапингизни кутиб туришибди. Ҳа, улар ҳали ниятидан қайтган эмас, мен узоқ умр тажрибамдан буни яхши биламан.

— Йўқ, ҳукуматга ер керак бўлса берамиз, олсин! — деган йўғон, сал ширакайф овоз янгради. Қип-қизил юзли, беғамроқ кўринган семиз замиңдор Маҳбубшоҳ ўрнидан турган эди. Лекин у маст эмас, товуши ўзи шунақа.— Менда ер кўп, олаверсин, биз еримизни берсак ҳам элимизни бермаймиз; Шокалон агар ҳаммамизнинг номимиздан гапиряпман деб ўйласа, номаъқул ўйлабди, Сардор; биз сизни ҳурмат қиламиз.

Бу пайт майдонда аввал бир нечалар, кейин эса деярли ҳамма ўрнидан туриб кетган эди. Шундай вазиятда ўтиравериш нокулай, тўрдагилар ҳам аста кўзгалди. У ерда Екубхон, яна унинг ёнидаги бир неча кишигина гиламга чўкканча қолган эди. Оёқ остида кўринмай қолганидан алам қилибми, Екубхон оталиқ ҳам қилич-ханжарларини шалдиратиб бирдан сакраб турди. Ёнида турганлар, Сардордан бўлак ҳамма бир кадам чекинди, Сардор билан кандималик юзма-юз қолди.

— Ҳукумат...— деди камгап Екубхон паст овоз билан,— ундай нияти бор экан, оладиганлар билан эмас, берадиганлар билан гаплашсин. Гадо ҳамма вақт оламан, дейди...

— Бу ерда ҳам нуқул... ўшанакалар жағига зўр беряпти,— дея четрокдан кистирди тоға.

— Бизни гадо дедингиз, Екубхон. Улус жиргасида ҳақоратомуз гап анъанамизда йўқ эди,— деди Содик Сардор.

— Ҳақорат эмас, ҳақ гап бу, Сардор,— деди кандималик олдида баланд юксалиб турган Содик Сардор томон бир кадам ташлаб, уни менсимагандай бармоғи билан туртиб кўрсатаркан...— мана, сиз... шу ёшга кириб, олти жариб ерга эга бўлолмаган экансиз, бунга ким айбдор?..

Сардор газабини яна босди:

— Менинг ерим бўлмаса ҳам, эътиқодим бор, Екубхон.

— Эътиқод... ҳамма касофатни эътиқодлилар бошлайди. Эътиқодини бошқаларга тикиштирмоқчи бўлади-да,

юктиролмаса фитна кўзгайди... Менда ҳам бор эътикод Парвардигоримизга эътикод!

Шу ўринда мавлавий «Алҳамдиллилоҳ» ни баландроқ айтиб пичирлай кетди, Ёқубхон давом этди:

— Эътикод дегани у дунё-бу дунёлик, катта нарса. Ҳар бир майда-чуйдага, бир камбағалнинг қорнини тўйғазишу ариқ қазишгача ўз эътиқодини пеш қилавермайди инсон деган. Беш афғонийга нос олганда ҳар сафар юзталиқни чиқаравериш на хожат? Эътиқодни худди ҳамёндай ичкарироқда яшириб юринг, қариб қолибсиз.

— Йўқ, мен йирик-йирик чиқариб ўрганганман, малик. Таваккал: ё ҳаммаси, ё ҳеч нарса! Сизнинг эътиқодингиз эса — ёвузлик, Ёқубхон,— деди Сардор бу сафар ўзини босолмай.

— Оғзингизга қараб гапиринг, алжиб қолган ваъзхон!

— Сизу сизга ўхшаганлар қабилаларимиз орасида кўзгаб юрган низолар, хунрезликлар халқимизни юз йиллаб орқага силтади. Ана энди ўша халқ, ҳукумат ер-сув бераман деса, бу — гуноҳ, деб, қўл силтаб ўтирибди!

— Унақа ҳукумат йўқ, мен тан олмайман,— деб бақирди асаби кўзиган Ёқубхон.— Сиз эса... мана бу талончиларга суяк ташлаяпсиз!

— Ўз халқингни ҳақорат қилма, қарғишига қоласан.

Сардорнинг сансираганими, жавобига гап тополмаганими, асабини оловлантириб юборди, кўзига қон келиб, қалтираган қўлларини қилич дастасига узатганча Сардор томон шахд билан қадам қўйди. Оломон ичида бир зум ҳайрат, «уввв...» деган машъум ғулув сезилди. Сардор, қўллари ҳарбийча ёнида, юзида осойиш, гавдаси тик, қилич яланғочлаган чуваккина бу ёвуз одам томон юрди. Шунданми, халқ ичидаги «уввв...» деган кўрқинчли товушданми, Ёқубхон бўшашиб, қиличини туширди. Бирпас тикилишиб тургандан кейин Сардор ҳансираган маликнинг қиличига қўл узатди. Ёқубхон оталиқ жаҳолатдан ортиқча қизишиб хато кетганини англади-ю, энди кеч эди. Қилич кекса Сардор қўлига кирди.

— Мен каллакесар Бачасақонинг қонли қиличини ҳам мана шундай қилиб...— У ялтиллаб турган дамашқий қилични бир қўли билан дастасидан, бир қўли билан учидан ушлаб, ёйдек эга бошлади.— Мана бундай қилиб синдириб, қўлига берганман.— Қилич ярим доира шаклига келгач, ўртасидан қарс этиб синди. Сардор икки бўлак қилични жаранглашиб оёқ остига улоқтириб, қўлларини этагига артди.

Оломон ўрнидан кўзгалган эди. Еқубхон оталиқ пастки лабини тишлаб, кичик гавдаси ўт олгандай, орқага шартта қайрилди-да, тўрдагилар орасида йўқ бўлди. Бир неча дақиқадан кейин бир тўда отлиқнинг асабий дупури эшитилиб, майдон устини чанг булути қоплади.

Гидамда одам сийраклашган эди, пастда ҳам ким кетди, ким қолди. Қетганлар ичида эхтиёткор қўрқоқлар бўлганидек, қолганлар ичида ҳам «энди нима бўларкин, кўрайлик-чи» дейдиган шунчаки томошаталаб синчковлар йўқ эмас эди. Ишқилиб, ўчаётган тунги гулхан атрофида юз-юз элликтача одам билан Гуломали яна узоқ гаплашиб, жирганинг баённомасини маъқуллашиб олди.

Содиқ Сардор олдида хижолат тортган Шокалон тоға ҳам, Махбубшоҳ ҳам, йўл узоқ, кеч бўлди, ётиб қолинлар, дея шунча кистасалар-да, Сардор унамади. Ярим кечада учовлон фозгонда йўлга чиқдилар.

Тун қоронғи. Фозгон фонусининг шуъласидан чўчиган тунги қушлар йўл четидаги буталардан патирлаб учар, отлар ҳам ҳар бир кўланқадан ҳуркиб, қулоқларини диққайтирар эди. Бундай гулувли воқеадан кейин янада сирли, хатарли кўринган қоронғи тун ёшлар кўнглига ваҳима солар, айниқса Собиржон орқада судралиб келаётган қоп-қора чанг булути ичидан ҳар зум бир фалокат кутгандай ўтирар эди.

— Энди бу Еқубхон ҳеч нарсадан қайтмайди,— деди Гуломали отларни чуқлаб.

Содик Сардор индамади. У соябон остида, бир оёғини чўзиб, бурчакка мункайиб ўтириб олган, эҳтимол нотекис йўлда тебранавериб, чарчоққа, тўлғин кексалик уйқусига таслим бўлгандир...

Бу фикр йигитларнинг руҳини туширди. Улар бу хатарли тунги сафарда ҳам Сардорга ишониб қолган эдилар чоғи — гапиреди, вазиятни муҳокама қилади, тушунтиради, маслаҳат ва тасалли беради, йўл кўрсатади деб. Чол эса...

Йигитларнинг боши эгилиб қолди, фикр қарахт, отлар чарчаган, тун борган сари қоронгилашиб, ёлғизлик ваҳимаси ортар, йўл ҳали узок эди.

Бироқ қария бедор экан. Анчадан кейин унинг тетик товуши эшитилди:

— Ҳа, мунча хомушсанлар?

Бу товушдан икки оғайнигина эмас, отлар ҳам хушёр тортиб, таниш бир меҳр сезгандек дадилрок юра бошлади.

— Биламан нимани ўйлаётганларингни, — деди Сардор. — Юрт алғов-далғов, кимнинг дилида нима бор — билиб бўлмайди, туннинг нафаси совук, ҳар нима бўлиши мумкин...

Қизик, бу одам таҳликали гап гапиряпти-ю, йигитларнинг кўкси исиди.

— Аммо мен мана шу зим-зиё тунда бир ёруғлик кўряпман, — деб давом этди Сардор. — Эл-юрт билан бирга узок йўл босдим, бундай паллаларни яхши биламан: халқнинг қисматида тарихий кунлар бошланмоқда.

— Вой, бува-эй! — деди Ғуломали отларга қамчи босиб. — Ҳозир орқамиздан Ёқубхон йигитлари билан етиб келиб, ҳаммамизни чавақлаб кетса, сиз билан биз учун на ёруғлик бўлади, на тарихий кунлар.

— Ҳикмат шунда-да, бола. Душман талвасага тушдими, билгинки, олға юришнинг айни пайти! Дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема. Бир лаҳза ҳам тинчлик

бермаслик керак, токи нафасини ростлаб ололмасин, оёғининг остида замин ёняпти! Генерал Муҳаммад Валихон жангларда бизга шундай дер эди.

Одатда мажлислардан кейин улуғ ўйлар билан уйга қайтадиган Собиржон учун ҳам бу кайфият унча тушунарли эмас эди. Одамларнинг янги Хукумат тадбирларини тушуниши ҳалиги... Нимага ишонапти бу кекса одам? Бунинг устига, Собиржоннинг орзу-хаёли, ўз касб-кори, севган машғулотлари қаёқда қолди, ўзига мутлақо алоқасиз бегона ташвишларга аралашиб юрибди-ку?

— Сизнинг ҳам нега бош эгиб қолганингнизи билман, меҳмон ўғлим,— деди Сардор.— Энди менинг ишларим буларнинг кўнглига сиғадими, бу ерда ортиқча бўлиб қолдим, деб ўйлаяпсиз. Хато қиласиз. Ахир Инкилобнинг ўзи — дехқонга ер-сув беришдан иборат эмасми? Аксинча, янги Хукуматнинг ҳамма вазоратларида энди сиз энг азиз, ҳурматли одам бўласиз! Ҳар хил жосусу кўпоровчиларнинг қалбаки лойиҳалари йўлингизни тўсмайди. Ортиқча олишувларга куч сарф қилмай, бемалол ўз ишингизни қиласиз.

Ғулумали ичидан қувониб, ўзича жилмайдию кечаги Кобулни кўз олдига келтирди. Ҳа, хали кўп сабр-тоқат керак, ҳозирча шаҳарда ҳатто чироқ ҳам йўқ, одамлар ваҳимадан қутулмаган, дўкону қаҳвахоналар така-так берк, маҳаллалар қабристондай жимжит, зим-зиё...

Бу маҳал узокда нимадир гувлаб эшитилди. Ғулумали тепага қаради, осмон булутли, қоронғи эди, лекин момақалди роқ эмас, гувлаган — олислардаги шалолога ўхшайди, атроф эса текис дашт... Кўп ўтмай, гувлаш кучайиб, аллакандай маромли дупурга айланди.

— Отлиқлар! — деди Сардор ёшлигидан ошно бу садони таниб. Собиржон фозтонда тикка туриб орқага қаради, отлар секинлагани учун чанг булути устларига қопланган эди. «Ортиқча курашларга куч сарф қилмай, бемалол...» дея Сардорнинг бояги гапини эслади Собиржон. От дупури қуюндай яқинлашиб келмоқда эди.

— Нима қиламиз? — деб Сардорга қаради Фуломали.

— Отларни саваб қийнаманг, ўғримидикки, қочсақ; барибир қувиб ётишгади, тез келишяпти...— деди Содик Сардор. Фуломалининг қамчи кўтарган кўли аста пастга тушди, отлар секинлаб, ўз билгиларича йўл топиб юришар, гоҳ бир нимани сезгандай сағрилари диркиллаб, пишқириб кўяр эдилар.— Екубхон ўзи бўлса мен билан гаплашади, гаплашмай иложи йўқ, аммо бордию бетамиз йигит-ялангини юборган бўлса...

Водариг, кимсасиз тун. Бу яланғоч даштда номнишонун биронта из қолдирмай йўқ қилиб юборишлари ҳеч гап эмас... Учаласининг ҳам ўйига келган бу фикр негадир даҳшатли туюлмади: бу ер — афгон ери, булар — қароқчилар эмас, қуролсиз фуқаро; келаётганлар эса, ким бўлса ҳам, афгонлардир ахир...

Отлиқлар етиб келишди, толиққан отларнинг пишқириши, баъзи товушлар ҳам эшитилиб қолди. Сардорнинг чамасича, улар унча кўпчилик эмас, фақат дупури сокин кечада ваҳимали эшитиляпти.

Отлиқларнинг бир қисми фозтоннинг чап томонидан, яна бир қисми ўнг ёнламалаб ўтиб, илгарилай бошлашди, куюқ чанг, эгар-жабдуқ ҳиди димокка урди, лекин одамларни таниб бўлмасди. Орқада тўзон ичида ҳам бир нечалари изма-из келишяпти, қуршаб олиб, кейин тўхтатишмоқчи шекилли.

— Хей, жонларинг омонми! — деган товуш эшитилди ўнгдан. Ажабо, бу таниш овоз эди! Фозтондагилар бирдан тикка туришди.— Ухлаб кетяпсизларми нима бало? Беғамлик шунчалик бўлади-да!

Бу, ҳеч шубҳасиз, Хайридин буванинг товуши эди, учаласи ҳам таниб, қувониб кетишди, фозтон секинлади.

— Ҳой, ҳурматли Сардор! — Энди чапдан овоз чиқди.— Ёмон қалтис ишни-ку қилдингиз, энди бу қалтис йўлга чиққанингиз нимаси, биродар?

Бу овозни ҳам танишди: Маҳбубшоҳ! Унинг эгар устида тоғдай тиккайиб, от белини букиб келаётган гавдаси ҳам энди аниқ кўринди. Отликлар фозтон маромига тушиб, уни куршаб секин кетишаётгани учун чанг босилган, эгар устидагиларни таниб бўлмаса ҳам, санаш мумкин эди. Булар Сардор ва шериклари ҳаётдан хавотир олиб, кечикиброқ бўлса ҳам орқаларидан йўлга чиққан Хайриддин бува билан Маҳбубшоҳ ҳам унинг бир неча навқари эканлиги энди маълум бўлди.

— Худо ҳофиз, ҳурматли Маҳбубшоҳ,— деди Сардор соябон тагида ўтирганча.— Раҳмат сизга, лекин бекорга овора бўлибсиз, ўз еримда жонимни ховучлаб соқчи билан юраманми энди...

— Бардаммисиз, Хайриддин бува! — деди жони исиб қолган Собиржон ўзбекчалаб. Истараси иссиқ бу чолнинг кулгилироқ киёфасини эсларкан, унга бир илиқ сўз айтгиси келди.— Жиргага борган экансиз-да?

— Бордик, жигар. Ахвол мана шунақа бизда, сиз ҳам кўрдингиз. Аммо-лекин сизларни топиб келгунча ҳам хавотир олиб жонимиз ҳалқумимизга келди.

— Екубхонни билмас экансиз, Сардор,— чапдан Маҳбубшоҳ баланд овоз билан давом этарди.— Ҳали ҳам ҳайтовур ўзини босди, бўлмаса эл олдида бу ҳолидан ўлгани яхши эди. Энди у кутурди деяверинг! Ҳозирданок эшитдик: йигит тўплаб тоққа кетаман, деганмиш...

— Еввойи бўлмоқчими? Ҳозирги туришидан ортик бўлолмайди,— деди Гуломали.

— Ундай деманг, жигар, бизнинг ёшлигимизда Сурхонда ҳам босмачилар мана шундай пайдо бўлган эди, бу жуда хатарли,— деди ўнгдан Хайриддин бува,— юрт иккига бўлиниб, қон тўкилади.

— Юрт аллақачон иккига бўлинган. Ё мана сиз Екубхонлар билан ҳамдардмидингиз, Хайриддин бува?

— Тоғангизга буюрсин унақанги ҳамдард. Шокалонга ўхшаганлар оилани ҳам иккига бўлиб, қирпичоқ бўлишга тайёр!

Бу гапдан Собиржон сесканиб тушди. Нахотки бу шафкатсиз воқеаларнинг бир учи бориб Зулайхонинг тақдирига ҳам санчилса? Астойдил ўйлаб қараса, чиндан, узок қишлоқдаги бир оилада яшириниб ётган бу мўъжиза ҳам дахлсиз эмас...

От устида лорсиллаб келаётган Маҳбубшоҳнинг йўғон овози янада яқинроқдан эшитилди:

— Сардор, сиз энди қабилама-қабила, кандмаканд юравермай, кўпроқ уйда ўтирганингиз маъкул...

Содик Сардор кулди.

— Менинг деҳқонларга бўлиб берадиган ерим йўқ, Маҳбубшоҳ. Сиз ўша Ёқубхонларга мендан кўра хавфлироқсиз, ўзингиз уйда ўтиринг хонанишин келинчакдай.

Орқада келаётган йигитлар ҳам кулиб юборишди. Маҳбубшоҳ камчинини жаҳл билан ҳавода чирсиллатиб, уларни тинчитди.

— Мени биласиз, ҳурматли Сардор, ер талашадиганлардан эмасман, аммо афғон деган номим, кадрим учун Ёқубхонга ўхшаш юзта ватанфурушнинг яланғоч қиличига қарши бораман.

— Ҳа, кимки юртидан кеча олса, ундан кўрқулик, — деди Сардор ўзича. — Ватан шундай нарсаки, уни йўқотган кимсанинг бошқа йўқотадиган нарсаси бўлмайди... — Кейин Маҳбубшоҳга қаради. — Мана бу фирқа неварам эртага Қуйиқала қишлоғида яна жиласа чақириб қўйибди, мен билан бирга борасизми?

— Сиз ваъз айтасиз жиласага, мен нима қиламан?

— Гавдангизни кўрсатасиз! — деди Сардор, орқада йигитлар яна «пик» этиб кулишди.

— Кечаги гапингизни айтасиз, Маҳбубшоҳ. — Баланд, кувноқ овоз билан гапга қўшилди Ғулумали. — «Ерни берсак ҳам, элни бермаймиз!» дейсиз, шу гапингизнинг ўзи кифоя. Шу гапингиз ўлдириворади Ёқубхонларни!

— Ана! Сиз ўлдирасизу улар қараб ўтирадимиз? — деди яна кулиб Сардор.

— Бўпти, эртагами, карнай-сурнайга етиб борамиз! — деди Маҳбубшоҳ жиддий.

— Энди-чи, «эртага» эмас, бугун денг. Тун ярмидан оғди,— деди Хайриддин бува,— шунинг учун, биродарлар, ҳозир бизникига қайриламиз. Отларга дам бериш керак.

Бу фикр ҳаммага маъқул тушди. Хайриддин бува-ники яқин, эрталабгача нафас ростлаб, шундоққина Қуйикала қишлоғи жиргасига чиқиб бориш ҳам қулай эди. Келишиб, йигитларга жавоб беришди-да, сувсиз анҳор кўпригидан ўтгандан кейин, этагида тераклар шовуллаб турган эски кўра томон бурилишди. Хайриддин буванинг ҳовлиси эски кўранинг шундоқ ёнбошида, пахса девор билан ўралган, бир-бирига чаплашиб ётган беш-олтита япаски томли сомоншувоқ ҳужралардан иборат эди. Ўчоқбошидаги чироқнинг нури дарвозагача йўлкани ёритиб турибди. Кираверишда иккита шафтоли ҳозирдан сувсаб, деворга чирмашган тоқларга кул тушиб ётибди. Хайриддин бува шошиб қолган кампирини аввало кўра этагидаги кудукқа сувга югуртирди, ўзи супага бўйра, намаг ташлаб бемаҳал хазон тўккан шафтоли тагини наридан-бери супуриб ўтди-да, Сардор билан Маҳбубшоҳни «қани-қани» қилиб ичкарига бошлади. Собиржон билан Ғуломали отларни совутиб, суғориб, ем бергачгина, шошилмай орқадан кириб келди.

— Хайриддин, бемаҳалда кампирни уринтирманг, ҳозир таом увол бўлади,— деди Сардор супага ўтириб «Омин!» қилишгандан кейин.— Эчки сути билан оби нон беринг, вассалом.

— Хўп бўлади,— деди Хайриддин бува. Ўчоқбошидан кампирини чақирди. Меҳмонлар кўлига сув қуйди. Бир пиёладан эчки сути билан оби нонни еб олгандан кейин, кексалар меҳмонхонада, ёшлар супада ётиб, айни тонголди, уйку элитадиган пайт эди, ухлаб қолдилар.

Шундай сарин тонгда факат Собиржон ҳадеганда уйку ололмай, хаёлига аллақаякдаги ўйлар келиб, бегона жойда безовта бўлиб ётарди. Унга узокдаги тераклар-

нинг шовуллаши, ўт-ўлан орасидаги чигиртка шитирлаши, яна нима балолар халақит берар эди. Девор тагидан кимдир супани айланиб ўтди, шарпа нақ тепасида тўхтаб қолгандай туюлди, яна бир неча кадам товуши эшитилиб, жимжит бўлиб қолди. Лекин ёнгинасида кимнингдир нафаси сезиларди. Кўз очиб қараса, Хайридин бува супанинг ёнида ерга чўкка тушиб, Собиржоннинг юзига тикилиб ўтирибди.

— Бува...

— Мен, мен, жигар, уйқунгизни қочириб юбормадимми...

— Ухлаётганим йўқ,— деди Собиржон у томон ёнбошлаб.— Сиз нима қилиб ўтирибсиз?

— Айбга буюрманг, жигар, сизга икки оғиз розим бор, эрталаб яна кетиб қоласиз деб...

Чол шивирлаб гапираркан, супа ёнбошига суялиб, тиззаларини кучоқлаб ўтириб олди.

— Гапиравринг, бува, кулоғим сизда.

— Бу, энди, жигар, ғалати гап... айбга буюрманг. Неварам тўғрисида...

— Зулайхоми? — Собиржон сапчиб туриб ўтирди.— Нима бўлди унга?

— Унга ҳеч нима бўлгани йўқ, худога шукр... Лекин мен энди уни қандай авайлайман, ожиз қолдим, болам. Қиз шўрликнинг қисмати нима бўлади?

— Нега сиз? Ахир унинг ота-онаси...

— Улар... Улар ҳеч нимани билмайди. У берахмларнинг иши буюриш, қиз бечоранинг кўнгли билан иши йўқ. Шокалон нима қиларини билмай изғиб юрибди, кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Янги ҳукумат еримизни олса, қурол кўтарамиз, деяпти, ҳали Ёқубхон тўдасига кўшилиб кетадими, худо биледи.

Собиржон ҳеч нарса деёлмай қолди.

— Ўзингиз... ўзингиз нима қилмоқчисиз? — деди кейин суҳбатни улаш учунгина...

— Билмайман. Зулайхо бизнинг бирдан-бир зурриё-

тимиз, жигар, бир умидимиз шунда эди. Энди чолу кампир кон йиглаб ўтирибмиз, нахотки дунёда биздан ном-нишон қолмаса?

— Нега... ном-нишон қолмайди, нима гап ўзи? — тушунмай сўради Собиржон. Чол эса жавоб ўрнига кўзига ёш олди.

— Нуридийдам бир хил бўлиб юрибди, паришон, дунё кўзига тор... Ота-онасидан яширади, кампир билан биз биламиз холос.

— Нимани?

— Сизнинг йўлингизга тикилади бола шўрлик...

Собиржон оёғини пастга олиб ўтирдию карахт бўлиб қолди. Бадани бир қизиб, кейин совуқ терга ботди.

— Юринг-чи,— деди шошиб этигини кияркан. Чолни етаклаб дарвозадан ташқарига, сувсиз анҳор бўйига олиб борди. Қари тут тагида тўхтаб, чўкка тушдилар. Овозни баралла қўйиб гаплаша бошладилар, бу ерда уларнинг суҳбати ҳеч кимнинг уйқусига халақит бермас эди.

— Яна бир марта баландроқ қилиб айтинг-чи, бува, нима деди... Зулайҳо?.

— Ҳеч нима демади, жигар, лекин биз биламиз. Йўлингизга тикилгани тикилган. Чўп бўлиб кетди...

Собиржон ўзини тиёлмади, чолнинг ушокқина гавдасини қучоқлаб бағрига босди.

— Мен ҳам билардим, бува. Билардим...

Тонг ёруғида Хайридин бува йигитнинг нурланган юзини кўрди-ю, тасалли топмади.

— Бир ҳасратим икки бўладиганга ўхшайди,— деди у бирдан Собиржонни сенлашга ўтиб.— Сен тагин нимага қувоняпсан, жигар? Сен қаёкдаю у қаёкда! Фожиа-ку бу!

— Нимага қувонмай, ота! Қанака фожиа? Муҳаббат денг! Дунёда муҳаббат бор! Мана, сиз ҳам уни тушуниб турибсиз. Зулайҳодай дилбар мени кўнглига солибди... Нега энди қувонмай?

— Булар ҳаммаси ҳавойи гап, жигар. Буёғини

ўйласанг-чи. Сен Амуниг нарёгида. Қиз тушмагур нима бўлади, hozирдан ўзини еб кўйяпти.

— Менингда, ота, ҳаммаси жойида бўлади. Юртингиз да яхши янгилар. Кишлоқларингизга сув олиб кела миз. Аму эса... Ундан кўрқманг, у кардошлигимиз дарёсига айланади.

— Тилингда шакар! Илоё топганинг тўйингда буюрсин, болам. Лекин бу Еқубхону Шокалонларга бизнинг кучимиз етармикин...

— У киши сизга бир нима дедими?

— Еқубхон таҳдид қилаётганмиш. Шокалон мениг ҳам кўнглимга қўл солиб кўрди. Янги ҳукуматга ён бериб, биз билан кетмаганлар тириклай ёндирилади, кули кўкка созурилади, деди титраб-қақшаб. Мен яна қаёққа бораман, жигар? Она юртнинг юзига бир марта оёқ кўйиб, ватангадоликнинг қаро қисмати бутун умримга татиди-ку! Мен бу ерда ошиён топдим, болаларим шу ерда туғилиб ўсди. Ери ҳам, эли ҳам кўнглимга ўтирган. Энди қариганда иккинчи ватанимнинг ҳам юзига оёқ кўяманми!..— Чол хўнграб йиғлаб юборди. «Ҳеч қаёққа бормайман, шу ерда ўламан!» дея, ўтирган жойида ерни муштраб, ўзига ярашмаган йнғи товуши билан нола қилди. Собиржон тушундики, у Шокалон тоға билан гаплашганда ҳам шундай қилган. Аммо бу гал унинг сўзлари қасамдай қатъий эди: «Ҳеч қаерга кетмайман, шу ерда ўламан!» деди, яна такрор-такрор тупроқни муштради. Ахири толиқди, қатъиятли товуши ўқисқ ёлворишга айланди.

— Дардимни сенга айтяпман, жигар. Нуридидамни олиб кетса, нима қиламан?..

Тонг ёришган эди. Собиржон ожиз қариянинг кизариб кетган нурсиз кўзларини кўрди. Нажот тилар эди бу аянчли кўзлар...

Очиғини айтсам, ёшлигимда хўп эсипаст, довдир бўлган эканман. Эсипаст бўлмасам, Хожикул понсодга

ичкуёв тушаманми! Қуёв бўлганда ҳам, сон кирмаган, еттинчи куёв! Понсод олти кизини жойи растон қилиб, энг кенжа, эркасини ёнидан кетказишга кўзи қиймай юрганида мен сабил оёғининг тагидан чиқиб қолганман. Куёв эмас, батрак керак эди унга, ха. «Ўғлим, ўғлим» қилиб сувдай эритворган-да каминани, ялтоқининг найрангини қаёқдан билай, ақл ўргатадиган отам ёки акам бўлмаса.

Бу гапларни энди гапиряпман-ку. У пайтлар, нима, йигитчилик-да. Уйланиш ўзи бўлармиди у замонларда. Бўйдоқ ўтган қиличдай йигитлар сон-мингта эди. Буёқда бизга бўлса — текин тўй, текин хотин. Ҳар қандай дономан деган мағрур йигит ҳам лакқа тушиши ҳеч гап эмас. Менга ҳам «Етимчага ана омаду мана омад!» деб ҳасад қилганлар озмунча бўлмаган.

Хатча ҳам лахча чўғ эди-да ўзи. Чимилдикда биринчи кўришишимиз-у, бир умрга чиппа ёпишдик-қолдик бир-биримизга. Ҳозир, у, маймоқ супурғига ўхшайди бизнинг кампир; у маҳаллар, жуссаси кичиклигини айтмасангиз, мана шу Зулайхонинг қуйиб қўйган нусхаси эди, мен сизга айтсам! Отаси «Олақўз!» деб жеркарди жаҳли чиққанда. «Ола» эмиш, қуралай дейдилар бунақанги кўзни, жигар!

Хизматкорлар қаторида кўп юрмадим. Бир йил деганда кўчқордай ўғил туғиб берди қуралай кўзим. Азалдан қизлар бозори бўлиб кетган понсод хонадониди бу — мисли кўрилмаган воқеа эди. Қариб қолган Ҳожиқул ягона меросхўр неварасининг бошидан сув ўгириб ичмас эди, холос. Ўғилча туфайли бизнинг ҳам обрўйимиз ошиб, «бўтам-бўтам» бўлиб қолдик. Мундай мавке, мундай муомала бизга ҳам хуш ёқиб, етимчалигу ичкуёвлик эсдан чиқиб кетди. Хонадонда «қадрдон» лигимизга ўзимиз ҳам ишониб кетиб, чўпон-чўлиққа гоҳо буйруқ берадиган бўлдик, «кичкина хўжайин» дейишарди хизматкорлар.

Қайнатамиз оқ яхтақ, оқ лозим, умуман ҳамиша

оппок кийиб юрадиган халтасокол, биткўз, пакана, ичидан пишган, фитнарок одам эди раҳматлик. Понсод деган лақаби отасидан қолган, ўзи шунчаки бой, олтами-етти сурув кўйи ёзин-қишин Шеробод чўлларида ёйилиб юрар, бор бойлиги ҳам шу эди чамамда.

Кўп ўтмай, жажжи меросхўрнинг қувончлари ҳам татимай қолди Ҳожикул понсодга. Бир минг тўққиз юз йигирма еттинчи йил эди-да. Унга ўхшаганларнинг пайтавасига қурт тушган пайт. Бизнинг қайната ҳам ҳаловатини йўқотиб, камгап бўлиб қолган, кечалари туриб қаёққадир кетар, ташвишдан чарчаб, кўзлари ичига тушиб қайтиб келар, намоз ўрнига чўт қоқиб алланималарнинг ҳисобини қилар, мен билан ҳам илгаригадай очилиб гаплашмас эди.

Ажабо, одамни мол-дунё ер экан. Кўзидан уйку қочиб, бемаҳал мункайиб қолди Ҳожи. Раҳмим келганидан, нима деса шуни қиладиган бўлдим. бир куни ярим кечаси ётоғимга кириб, «Кетамиз, ўғлим», деса, «Хўп бўлади», депман. У чўп бўлиб қолган, хансирар, орик юзида соқоли селкиллар эди. Охирги чорага аҳд қилганлиги билиниб турар эди.

— Қаёққа, дада? — деди кўркиб кетган қизи менинг ўрнимга, кўрпанинг тагидан.

— Афғонга... — деди понсод сирли қилиб. У вақтлар «Афғон» дейиладиган жой ҳақиқатан унинг ўзи учун ҳам сирли, бировлардан эшитиб билинган номаълум бир юрт эди.

— Нима учун, дада? У қанака жой? — деди хотиним уялишни ҳам унутиб, кўрпани очиб ташларкан.

— Жим ёт, сенинг аклинг етадиган гап эмас, дориломон жой, мусулмонобод! — дея жеркиб берди қайнатам. Ўзим ҳам ханг-манг бўлиб қолибман, лекин қарши гап айтолмадим.

Саҳарлаб хонадонда хотин-халаж, бола-чақа орасида йиғи-сиғи бошланди. Табиийки, мен, йигит киши, улар томонда бўлмай, ота ёнига кириб, жиддий тус олишим

керак. Дўк килдик, овута бошладик, гоҳо шафқатсиз бақириб-жеркидик, ишқилиб, оилани аста-секин сафарга тайёрлар эдик.

Мен нима қилаётганимни ҳам билмайман, муте, понсод қўлида гўё бир ўйинчок... Эсипастлигим мана шу ерда яна бир марга билинди. Ахир сўрамайманми: қаёққа? Нега? Мен нима қиламан у бегона юртда? Болам бор, хотиним бор, туғилиб ўсган жойим бор, ота-боболаримнинг тупроғини ташлаб қаёққа бораман? Мени биров кет деяптими? Сизга ўхшаб, куядиган мол-дунёим бўлмаса? Сизнинг ҳам... белингиз оғриб-дими бу мол-дунёга! Золим отангиздан қолган мерос-да. Шамолдан келган шамолга кетса кетибди, садқаисар. Эл-юрт ахир битта бўлади. Ватангадоликнинг нони қаттиқ дейдилар, кейинги пушаймон ўлдиради одамни. У ерларга беҳатар етиб бориш ҳам ўзи бўлмайди, ўша мусулмонободда ҳам сизга бировнинг кўзи учиб турган бўлмаса керак...

Бу гапларни энди айтяпман-ку. У маҳалда эса... Мен аҳмоқ безабон йиғи-сиғи, дод-вой ичида қайнатамнинг буйруғини ерига етказардим. Чолнинг талвасали бераҳмлиги менга ҳам ўтди, Хатча шўрлик ҳам мендан безиллаб қолди, гўдагини кўксига босганча, қилган ишларимга тушунмай йиғидан кизарган кўзлари билан тикилиб тургани-турган эди бояқиш.

Биз бир ҳафта деганда тугадиганимизни тугдик, йўқотадиганимизни йўқотдик. Камбағал бўлсанг, кўчиб бок дейди. Шошилишда қанча буюм сочилиб қолиб кетди, эсизгина осойишта тирикчилик, ўрганилган файзли хонадон энди алғов-далғов, фариштаси қочган, ҳаммаёқ хонавайрон, ўлик чиққандай совук, хувиллаб ётар эди.

Хожиқул понсод кимларнидир ёллади, кимларнидир сотиб олди, ўзи иккита хотини, бир-иккита хизматкори, қимматбаҳо буюмлари билан олдинроқ жўнайдиган бўлди. Гулмат кимор деган чўпони бор эди, ўша билан биз

кўйларни ҳайдаб, тайинланган жойга кейинрок етиб борар эканмиз. Менга сал жон кирди: Гулматга ишонса бўлади — иккита бўри билан якка ўзи олишиб тирик қолган! Ўзи юпунгина кўринса-да, ман-ман деган қиморбоз бойваччалар уни кўрганда зириллаб туради. Унча ҳалол бўлмаса ҳам, тегирмондан бутун чиқадиган таваккалчи. Понсодга кўлбола паром ўтадиган пасқам жойни ўша топиб берибди. Миш-мишларга қараганда, Қаршининг қайси бир бойини ҳам ўша кечикдан ўтказиб юборган экан.

Уйда ҳамма иш менга қолди. Хотин-халажнинг оғзини тийиш, йиғи-сигини босиш... Понсод қочган кечаси Хатча шўрликни боласи билан чиркиратиб дўппослабман. Умримда хотинимга кўл кўтарган одам эмасдим. Менга бир қор-қол бўлди, қандайдир қиммат-баҳо бир нарсамни йўқотдим, шафқатсиз, асабий, бемехр бўлиб қолдим. Нимагадир, кимдандир ўч олишим керакдай, ковоғимдан қор ёғиб, қалтираб юардим, кечалари шаррос тер босганча тўсатдан ўрнимдан туриб совук сув ичаман, бунинг устига Гулмат қимор мени «Бой ота, бой ота» деб калака қилади, барига чидадим-да, қаранг.

Кўйларни ҳайдаб йўлга чиққанимизда менинг аҳволим бундан ҳам баттар бўлди. Гулматга нима, унинг ишлари «гарткам!» Қалтис ишларга суяги йўқ, сўққабош беғам. Менинг эса хотиним, болам ёнимда. Сурув кетида юрган иккита чўлиқ билан битта кемшик чўпонни ҳам қайнатамдан олган пулларга Гулмат ёллаган, ўзининг юриш-туриши тараллабедод. Ташвишу азоблар менинг бошимда. Мени «Бой ота, бой ота» дейди-ю, ўзи хўжайин, хотинимга ҳам буйруқ беради: ўчоққа ўт қала, шўрвани ос... Хатча бояқиш куни билан от устида йўл юриб, кечалари кўй соғади, пишлоқ солади, бола боқади... Хайриятки, гўдаги тетик, мени кўрса тугмадеккина бурнини жийириб илжайгани илжайган, кўзлари чарос, йўл азобини тортиб оёқдан қолганда бирдан-бир қувончимиз шу. Хатчани аяйман, бир-биримизга тикили-

шамизу кўзларимиздан орзу-умидларимизни ўқиймиз: бу укубатлар ҳам ўтар-кетар, каерда бўлса ҳам манзил топиб, шу чакалогимизнинг йнгит ёшини кўрсак, армон ушалар, бу кунимиздан баттар бўлмасмиз ахир...

Гулмат бўза ачитиб ичади, саксовул соясида ётиб мўйлабини қайчилайди. Бу чўли маликда билмадим кимга зарур экан Гулмат киморнинг пардоз-андози. Қирғоққа етганимизда бир кеча йўқ бўлиб кетди. Кейин итдек тилини осилтириб қайтиб келдию иккинчи кечаси кўйларни яна пастга қараб ҳайдадик. Азонда куюқ камишзорга келиб тагин тўхтадик, Гулмат яна йўқолиб кетди.

У ёллаган, сотиб олган одамларини топиб, ишни пишитиб келгач, роса ётиб бўза ичди-да, чўликларга топшириклар берди. Аму бу ерда саёз оқар, ясси қирғоқ шовуллаб ётган чексиз камишзорларга туташиб кетган эди. Қош қорайганда шу камишзорларни оралаб, айланма субр йўллардан кўйларни ҳайдаб дарёга чиксак, шундок юриб ўтса ҳам бўладиган саёзлик, сув ойдинда жимирлаб бехатар оқиб ётибди, нариги қирғоқнинг камишзорлари қорайиб кўриниб турибди! Мен аввал ҳайрон бўлдим: наҳотки шунақа осон бўлса кечув?

Жиним севмай қолган Гулматга муносабатим ўзгарди. Мен унинг билағонлигига, тадбиркорлигига қойил эдим. Ойдин сувга чиқишимиз билан сурувларни иккига бўлди-да, бир бўлагини чўликларга топширгандан кейин, бир бўлагининг ҳаракатини тўхтатмай, шошилишч буйруқларини эълон қилди; олдинда оқ серка билан кетаётган чўтир чўликка «дадил бўл!» дея бўза ичирди, ярим товушда «куррей-куррей!» қилиб, қарвонни сувга солди. Биз отга юкланган бешигу қора қумғон, яна аллақанча лаш-луш билан орқада эдик. Қўй жонивор кечаси маърамас экан, бир-бирининг ҳидини олиб жипс юради, поданинг кучли вишиллаган манқа нафаси эшитилади холос. Қоронғи туннинг чексизлигидан бу

овоза ҳам камишзорлар шовуллашига кўшилиб йўқ бўлиб кетди. Сув совуқ бўлса ҳам, ҳаяжондан қизиган баданларимизга қор қилмади, оқим кучли эмас, баъзан тиззадан, баъзан белдан, таги қумлоғу тошлок, сурув гоҳ юриб, гоҳ сузиб нариги қирғоққа булутдай силжий бошлади. Кечув салкам бир чақиримча экан, ярим кечага бормай оёғимиз қаттиқ ерга тегиб қушдай енгил тортдик. Лекин мен ич-ичимдан бунга негадир ҳали ҳам ишонқирамас эдим, мудҳиш бир хавотир ичимни таталайверди.

Чиккан жойимиз ҳам ғовлаб ётган камишзор эди, оёқ ости негадир юмшоқ, зах, созликми нима бало... Субр йўллардан яна анча юрдик, кўйларнинг туёғи ботиб, кетидан силкиб сув чиқар эди, силжиш жуда секинлашди, пода изидан ҳалқоб қалқиб, биз камишзорни ёриб юришга, бошқа йўл солишга мажбур бўлдик. Бу азоб эди, юзларимиз дитилиб, ёқаю кўйинларимизга ёпишқоқ «султон» уруғию тунги қурт-хашарот тўлиб кетди. Болани чакмонга ўраб олганман, чорик тўла сув, баданим қичийди, орқада от етаклаган Хатча хансирайди, йиқилади, қўлтиғидан кўтараман, «Чида! Чида!» дейман ичимда унга ҳам, ўзимга ҳам. Бироқ бирпасдан кейин маълум бўлдики, бу азоблар ҳали ҳолва экан.

Ишонқирамаганим, ичимни таталаган ҳалиги хавотир асосли бўлиб чикди. Бир вақт тонг бўзара бошлаган томон қарасам, не кўз билан кўрайки, нариги қирғоқ ўрнида дарёнинг ўзи хира ойдинда қўнғир тусга кириб даҳшат билан тўлғаниб оқиб ётибди. Миямга санчилган фикр шу бўлди: биз ҳали дарёни кечиб ўтмаган эканмиз, унинг асосий чуқур жойи олдинда, биз турган ер эса ўртадаги камишзор орол экан. Гулматнинг айтишича, бу орол ҳамма вақт ҳам бундай юзага қалқиб турмайди, кўпинча сув остида ётади. Ҳозир эса бирдан-бир қулай пайт: дарёнинг деярли ярмини пиёда ўтдик, ярми эса — энг чуқур, хатарли жойи анча тор. Уни махсус одамлар ясаган кўлбола паромда кечиб ўтилади.

Хакикатан ҳам турган жойимиз омонат эди, оролниг чет-четида гоҳ сув кўпайиб, камишларни тўлқин ювиб турибди. Оёқ босган еримиз асли тупроқ эмас, чир-машиб кетган илдизлар чириндисидан иборат бўлиб, кучлироқ тўлқин келганда оқим маромида қалқиб-қалқиб кўяди. Мен бўшашиб кетдим. Пароми ишончли бўлсин-да ишқилиб, бу ер кил кўприкнинг ўзгинаси экан-ку! Орқага қайтиш йўқ, узоқ қолиб ҳам бўлмайди, худо, ўзинг асра, Гулмат киморнинг қалтис тавакқалчилигидан жоним безиллаб қолди.

Рўпарада хакикий Аму, сернайранг, мудҳиш дарё. Бу ерда унинг эни икки юз қадамгина бўлса ҳам, чуқур, зим-зиё қаъридан чиққан совуқ нафас гўё ўпкондай ўзига тортиб туради. Оқим тез эмас, лекин салмоқли, теран. Унинг кулоққа машъум эшитиладиган бетиним шовуллаши нариги номаълум, қоронғи қирғоқдан акс садо беради. Баданим жунжикиб, жимирлаб кетди.

Паром эллик кадам пастрокда, камишзор панасида экан, уни Гулмат билан бориб кўрдик, текширдик. Дарё ёқасида яшовчилар орасида махсус «солтерақ» ўстириб сотадиганлар бўлади. Улар йўнилмаган ходаларни бир-бирига пишиқ арқон билан боғлаб сол созлайдилар. Икки эски, бир янги солни бир-бирига тиркаб катта паром ясалган эди. Йўғон ходаларга миҳланган тахта бесўнакай лапанглаб, шалоп-шалоп тебранади. Менинг дарров бошим айланиб, кўнглим беҳузур бўлди. Лекин паром катта, пишиқ, тевараги гир айлана тахта тўсик. Намхуш пайраха хидидан кўнглим бир оз жойига тушди. Нариги соҳилга тортилган салки арқонлар дарё ўртасида гирдобли тўлқинларга урилиб солланиб ётар эди.

Гулмат болта тутган, юзларини соқол босган иккита ярим яланғоч одам билан нарироқда узоқ сирлашиб, ниманидир ҳал қилди-да, чўликларга буюрди:

— Бошланглар!

Бурни иягига тегай деб турган кемшик чўпон «ҳайт!»

деб, бўрибосарни гир айлантириб югуртирганда қамишзорни пайҳон қилиб ғужанак бўлиб ётган сурув бетоқат кўзгалди. Чўтир чўлик, суяги бузук, бақувват ўсмир бола оқ серкани шохидан судраб тахта тўсикнинг дарвозадек очик жойидан ичкарига киргизган эди, кетидан кўйлар тўхтовсиз, лойка анҳордай оқиб кираверди. Жонворлар туёк остида тақир-тукур қилиб нотаниш янграган товушдан ҳурка-писа, бир-бирига тигиз биқиниб, айлана тўсикка тумшуклари билан тақалганча, майдонни бирпасда тўлдиришди. Менинг чамамда, уч юзга яқин кўй тамом сиғиб кетди, эшик ёнида от билан юқларга, яна ўзимизга ҳам супадеккина жой қолди.

Тўлгандан кейин паром сал чўкиброқ салмоқ билан лапанглади. Тонг билан бирга бўзариб, кўнғир тусга кирган қудратли дарё омонат оролни бутун сирли ташвишлари билан бирга ютиб юборгудай, тахдид соларди. Менинг юрагимга ғулув тушди: ҳозир хайрлашамиз, бу тупроқда бизни сўнги марта кўрган одамлар билан ҳам ажрашамиз, манави жонининг кадрига етмаган Ғулмат, манави кемшик чўпону чўтир ўсмир, ҳатто болта тутган сирли, серсоқол одамлар кўнглимга кадрдон туюлиб кетди. Ота-боболар хоки поки, кечир бизни, гуноҳимиздан ўт...

— Ўлигимиз бегона ерларда қолиб кетадиган бўлди-и-и...— деб хўнграб юборди Хатча, бу худди менинг ҳам кўксимдан чиққан нола эди, кўзёшимни зўрға тийдим.

Паром яна бир лапанглади. Тўлқин! Сув кўтариляпти чамаси, оқим кучайяпти. Биз ҳали тахта майдонга чиқмаган ҳам эдик, Хатча қаёқдадир боласи билан овора, Ғулмат вақтни бой бермай, ўзининг одамлари билан арконга ёпишди...

Худди шу маҳал... Шу зум ёдимда қолган, бошқасини эс-эс биламан-у, шу зум худди кечагидай ёдимда: олдинда, паромнинг тумшук томонида бир нарса қаттиқ қарсиллаб, нимадир «шалоп» этиб сувга тушди. Қимдир

жон-жаҳди билан бакира бошлади. Ўсмир чўлик эди шекилли. Кейин берирокда кемшик чўпоннинг хунук товуши эшитилди. Гулмат ҳам ўша томон отилди, мен орқасидан югурдим. Паромга чиқиш билан пайкадикки, олдинги томондан тахта тўсиқнинг бир жойи кўйларнинг силжишиданми, нимадандир синиб, тасодифан ўша жойга тўғри келиб қолган оқ серка сурилиб сувга тушиб кетибди. Биз яқинлашганда серка орқасидан кўйлар битта-битта ўзини дарёга ташлаётган экан. Кемшик томоғи йиртилгудай бўлиб чўлиққа бакирар, бола эса фалокат жойига яқин турган бўлса ҳам, кўйлар орасидан ўтиб боролмас, кўлларини ёйиб, ожизлигини тушунтирмакчи бўлар эди. Кўйлар биқинма-биқин уймалашган, чўлиқ уларнинг сиртидан ҳам босиб ўтишга уринди, лекин йиқилиб кўйлар оёғи остидан туролмай қолди. Сурув ҳамон сурилар, дарёга энди битталаб эмас, бешталаб-ўнталаб ташлар эди, орқадагилар тирбанд эргашиб, сурилиб, ўша томонга тигиз оқиб борар эди. Тўхтатишнинг ҳеч қандай иложи йўқ. Биз уёқ-буёққа югурдик, лекин на бу талвасадан, на бакирик-чакирикдан бирон фойда чикди, узок анқайиб қотиб қолдик. Енимда Хатча ўкириб йиғлар, Гулмат сўкинар эди, миямга ҳеч бир фикр келмади. Чўкиб кетган серка кетидан бутун сурув ўзини сувга ташлаяпти, биз ожиз, эс-хушимиз оғиб, қараб турибмиз. Дарё юзи қорайиб қолди, онда-сонда кўйларнинг сузиб бораётган бошлари кўринади, лекин оз, улар ҳам нарирокка бориб кўринмай кетаётир, гирдоб ютапти сурувни! Тўсиқнинг синган жойидан қора оқим ҳамон дарёга оқмоқда, энди майдон очилиб, у ерга яқинлашиш ҳам мумкин бўлиб қолди, аммо ҳеч ким бормади. Фойдаси йўқ, бу оқимни тўхтатишга уриниш беҳуда, ўзингни суриб олиб тушиб кетиши мумкин. Бир қарашда бу — тенгсиз фидокорлик манзарасига ўхшайди, кўйлар не учундир ўзларини қурбон қилишяпти. Аслида эса бу — шу қадар маънисиз... Бу қўй дегандан ҳам аҳмоқроқ жонвор йўқ экан, ёпирай!!!

— Чўкиб қетишяпти! — деб ингичка йиғи товуш билан кичкирди кемшик чўпон.

Инсоннинг ожизлигини қаранг. Салмоқ билан келган совук, қорамтир тўлкинларда пода-пода қўйнинг фарк бўлишини томоша қилдик. Жонворлар жон асраш учун охирги нафасгача уриниб, жон талвасасида кучсиз маъраб чўкишяпти, бақувват кўчкорларнинг яккам-дуккам қора қаллалари ҳам кучли окимда узок-узокларгача бориб, кўзга кўринмай кетарди. Манзаранинг дахшатлилигидан ўзимиз рухан ҳориб, тиззаларимиз қалтираб, қарахт бўлиб қолган эдик. Воқеани баҳолаш, бунинг учун кимнидир айблашга уриниш, мунозара, жанжал бошланиши керак эди, йўқ, бир-биримизнинг кўзимизга тикилганча, айтгани гап тополмай туравердик, узок турдик. Хувиллаб қолган паромда қўй қийи аралаш зардобдай сарғиш сув қалқиб, ҳар жой-ҳар жойда ҳалқоб-ҳалқоб бўлиб ётарди.

Кимнинг бошида нима хаёл — билмадим, мен бирданнига гадо бўлиб қолган қари Хожикул понсонди ўйлар эдим. Энди унинг Гулмат билан муомалалари қандай бўлади?.. Айтгандай, Гулмат... у ҳозир ўзининг болта тутган сирдошлари билан ҳисоб-китоб қилиши керак. Қўлида қурол бор. Яна бир фожиани кўзгаб юрмасайди бу киморбоз...

Шу пайт орқамизда Хатчанинг ноҳуш, ваҳшиёна чинқириғи эшитилди. Бу шундай овоз эдики, баримиз ҳамма нарсани бирдан унутиб, орқага қайрилдик, юрагим шув этди-ю, беихтиёр ўша томонга интилдим. Енгил туман турган зах қирғоқда тонг ёришган эди, йиқила-сурила етиб борсам, Хатча телбадай қўлларини ёйиб, уёқ-буёққа югургилаб юрибди.

— Войдод! Шўрим қуриб қолди-и-и!

— Хатча!

— Шу ерда эди! Бешиқ шу ерда эди! Болагинам шу ерда эди-и-и! — Унинг бир оёғида лой маҳси, сочлари тўзғиб кетган, қўлида йиртиқ рўмоли ҳилпирайди,

соҳил бўйлаб қоқина-сурила югурадию яна орқасига қайтади, бақиравериб томоғи қирилиб кетган.

Хамма шу ерга тўпланди. Хамма қудратли тўлқинларини зимдан юмалатаётган сокин дарё юзига, унинг қора-қўнғир тусдаги узоқликларига кўз ташлади. Хатча бўлса, бежо кўзлари билан менга бир бокди-да, тикка дарёга қараб чопди. Сувга энди тиззадан кирганида қаёқдандир пайдо бўлган Гулмат уни камзулидан ушлаб қолиб:

— Қаёққа! Эсипаст хотин! — дея қирғоқ томон силтаб ташлади.

Балчикқа юзтубан тушган Хатча жон-жаҳди билан ўрнидан туриб, парвонадай яна ўзини дарёга урди. Бу сафар унинг йўлида мен пайдо бўлган эдим, қулочкаш-лаб юз-кўзи аралаш солган эканман, хотин бечора ҳов нарига бориб узала тушди.

— Бола қани, манжалақи?!

Жаҳолатда ақл қочади, одамлар бўлмаганда шўрликни тепкилаб ўлдириб қўйишим ҳеч гап эмас экан. Фожиа устига юз берган бу янги фожиа ҳатто бегона одамларни ҳам қарахт қилиб қўйди.

— Қаерда эди? — деди Гулмат.

Хатча қонга, лойга беланган юзини аранг кўтариб, қирғоқдаги кичик ялангликда боланинг ювиб қамишга ёйилган йўрғақларини имлаб кўрсатди. Демак, бешик шу ерда бўлган, Хатча болани белаётганида паромдаги ваҳимали суронга қараб югурган-у, қўйлар воқеаси билан алахсиб, она шўрлик бешикни бир зумгина ёдидан қочирган. Бу вақт ичида суви ошиб келаётган дарёнинг бебош тўлқини тебраниб турган соҳилдан бола билан бешикни шундоққина «ювиб» олиб кетган. Таҳмин шундай, бу эндиликда ҳаммага аён эди. Шундай бўлса ҳам, яна ҳамма, ўлганнинг устига тепган қилиб, қарийб хушсиз ётган онага тикилар, «Болани ҳам қолдириб кетадими!» дея ғазабланар эди.

Қимдир белдан сувга қириб, соҳилга яқин жойларни

айланиб ҳам чикди, бири негадир узоқларга бориб кайтди, юғуриб қамишзорни кезди.

Ҳамма бугунги ҳалокатли воқеалардан толиккан, касофатли тонгнинг нохуш асорати юзларни сўлғин, заъфарон қилиб кўрсатар, ҳеч кимнинг ҳеч нарсага ҳафсаласи қолмаган эди. Биринчи бўлиб мен эс-хушимни йиғдим. Хотинимни урган қўлимни қаёққа яширишни билмай, Хатчага яқинлашдим. У зах қирғоқда юзини кумга босиб ётар, ҳолсизликдан товуши тинган, фақат вужуди қалтираб, чуқур ўксинишдан кўкси қалқиб-қалқиб тушар эди. Бўлар иш бўлди, аламимни енгиб, чўккалаб, хотиннинг бошини тиззамга кўтардим. Унинг қарашида маъно йўқ, кўзлари очик бўлса ҳам ҳеч нимани кўрмаётгандай атрофдаги одамларга телбанамо тикилди.

— Боламини бешикка белаган эдим...— «Одамлар, менга ишонинглар», деб ялинаётгандай аста гапирди у. Кейин яна бирдан хунук чинқириб юборди:— Боламини бешикка белаган эди-и-им!..

Мен энди астойдил даҳшатга тушдим. Телба бўлиб қолса нима қиламан... Қўйлар кетди, бола кетди... Энди хотиндан ҳам ажрасам...

— Хатча... Хатча! Эсингни йиғ, Хатча! Кечир мени, сен айбдор эмассан, Хатча...

Бу меҳрли сўзлардан жиндақ дармонга кирган Хатча яна дод сола бошлади, дарёни қарғади, йўлга чикқан кунимизни қарғади, бу хосиятсиз тонгни қарғади, меҳр сочиб турадиган, ўйноқи шуъладайгина кулгичли жувон юзи хунук бўлиб кетди. Туриб яна дарёга талпинди, базўр ушлаб қолдик.

— Энди мен бу ёруғ дунёда нима қиламан, дадаси!..— Унинг сувга ташлаш нияти астойдиллигини сезиб икки қўлидан маҳкам тутдим, қаёққа боришни билмай, паром томон судрадим. Бошқалар ҳам буни табиий деб билиб, ўша томон силжишди, чойгум, кийим-бош, тугунларимизни ёнимизга олиб келиб бердилар. Тахта

тўсиққа суяниб ўтирдик, шу ер курукроқ эди. Менинг фикри-зикрим Хатчада. Жинни бўлиб қолмаса эди...

У яна дармонини йўқотди, йиғлагани кўзида ёш ҳам йўқ эди, бошини этагимга олиб, титроқ вужудини чопонимга буркаб ўтирдим. Шунда ҳамма воқеалар, коптокдеккина, чарос кўзли ўғилчам бирдан кўз ўнгимга келиб, ўзимни тутолмай йиглаб юбордим, кўзимга ҳеч нарса кўринмас, хаёлимда бирон фикр йўқ эди...

Бир вақт қарасам, паром силжиб кетяпти, дарёнинг ўртасига бориб қолибмиз. Гўрга! Қаёққа борамиз, қаёқда қоламиз, энди менга барибир. Бағримда иссиқ жон, Хатча шўрликкинам омон бўлса бас. Қисмат деган шу экан, уни ўзгартириб бўлмайди, деганлари рост. Атрофда Гулмат йўқ эди, хайрлашмади ҳам, бало-қазодан нари секин кочиб қолди шекилли. Майли, у ҳам пешанасидагини кўрар.

Қирғоқда бизни понсоннинг одамлари кутиб олишди. Менинг Хатчадан бўлак қайғум йўқ эди, пиёда аллақайқларга олиб кетишди, паскам йўллардан узоқ айлан-тиришиб, кечкурун юқларимизни туяга ортишди. Кейин отда, эртасига аравада, ишқилиб, мана шу Қуйиқала қишлоғига етиб келдик.

Хатча энди қайнатамдан кўрқар эди. Ота-бола учрашганда, хотинимга қарасам, ёраб... ўн тўққиз яшар хотинимнинг сочларида оқ толалар!.. Шумхабар Хожиқул понсонди ҳам тамом қилди. Қалтираб, қизини қалтаклай олмади ҳам. Мен шу кундан бошлаб унга тамом бегона бўлиб қолдим.

Дориломон мусулмонободга кўп азоб ва кўп умидлар билан етишган чол биз келгандан кейин узоқ яшамади. Ундан кейин қайноналарим ҳам бирин-кетин оламдан ўтишди.

Ёш эканмиз, куч кўп эди, дехқончилик қилдик, бу ерда ҳам яхши одамлар топилди, кўни-кўшни орттирдик, бегоналигимиз билинмади, бола кўрдик, фарзанд доғи ҳам унут бўлди.

Бегоналигимиз сезилмади-ю, эсипастлигим яна панд берди. Хусникамоли билан чор атрофни ўзига қаратган Ойпарчамни мана шу доғули Шокалонга узатдим-у, омадим ҳам кетди. Худо қарғади мени. Ватангадо-лигим энди астойдил билиняпти. Мол-дунёга учган-нинг жазоси шу эканини ўз кўзи билан кўрган одамман-а! Нима ҳам дейсиз, эсипастлик-да... Мана энди ягона жигарбандим Зулайходан ҳам ажраладиган бўлиб турибман. У орқали балки ота-оналарим тупроғига яна боғланарман, деган илинжим бор эди. Томирим киркилаётир, азизлар, беному нишон ўтиб кетаман шекилли ёруғ дунёдан...

Собиржоннинг дўстидан гиналари кўп-у, очик-ойдин айтолмайди. Бир чеккаси, унинг ахволини тушунгандай ҳам бўлади: мамлакатда ахвол кескин, четда туриш қийин. Лекин Фуломали кидирув группасининг ишини тамом йиғиштириб қўйди деса ҳам бўлади. Гўё булар қилаётган ишнинг инкилобга дахли йўқдай... Қиш ойлари деярли кўринмади, ҳисоб-китоб чалкашиб ётган энг қийин, энг долзарб пайтларда, аччиқ шамол, қора совуқларда ҳафталаб йўқолиб кетади. Ўзи юпун-у, ўлгудай мажлисбоз, нотик... Ахир, сен аввало гидрогеологсан, дейдиган киши йўқ. Шунча азоблардан кейин энди охири кўриниб қолган амалий ишни ярим йўлда ташлаб кетиш керакми?

Тўғри, Фуломали уч ой юриб, оёқдан қолиб бўлса ҳам (ҳозир у оқсоқланиб, тиззасига баргизуб боғлаб юрибди), қарийб тарқаб кетган группани ҳар қалай қайта тиклади. Илгаригидай тўла бўлмаса-да, ҳозир группани ҳам, мутахассисларни ҳам бор деса бўлади. Ўзининг ота қишлоғидан мана бу уч хонали хужрани ҳам у топиб берди. Охирги ҳисоб-китоб ишлари учун қулай, тинч жой. Бу палла қишлоқда деярли одам йўқ, ҳамма бола-чақаси билан далада, яйловда. Одамлар марказдаги воқеалар, ҳар хил ваҳимали хабару миш-миш-

лардан бесаранжом бўлсалар ҳам, деҳқончилик экан, экин-тикиннинг, кишининг гами ҳамон биринчи ўринда.

Кишлоқ четидаги хужранинг хоналари катак-катак, геологик кидирув группасининг бошлиқлари, мутахассислари бурчак-бурчакка жойлашиб кетди. Бошқа ходимлар, ёлланган юкчилар эса ҳар жой-ҳар жойда ижара туришибди. Собиржон билан Ғуломали ўз хоналарига озик-овқатдан, ускуналардан бўшаган яшиқлардан чалакамчатти стол, курси, жавон ҳам ясаб олдилар. Тўғри, хали иссиқлар тугагани йўқ, окшомлари пашша, чивин безор қилади. Унинг устига қандайдир молхона хиди, уй орқаси пастлик, ундаги лойка анҳорда сиртини йилтиллашиб бўйни йўғон қўтослар чўмилади, улар дам олганда катта, ярим ойдек шохларига зағчалар қўнади. Зағчаларнинг қўтослар сиртида сакраб-сакраб, дағал терисидаги канаю куртларни чўкилаши хуш ёқади шекилли, жонворлар кўзларини юмганча тиззадан лой ичида соатлаб жим туришади.

Ғуломали:

— Тфу! Алмисокдан қолган бу идиллияни йўқотиш керак, яқинда йўқотамиз! — деб уйга кириб кетади-ю, лекин Собиржонга бу манзара ёқади. Ундан нари яланғоч кирлар. Лойиҳада белгиланадиган асосий канал трассасига пиёда чиқиб борса бўлади. Улар у ерга гоҳо кунига икки мартадан чиқиб, майда-чуйда гумонларини аниқлаб қайтишади, яна кечалари билан шам ёқиб лойиҳа материаллари устида ўтиришади.

Хуллас, бу хужранинг топилгани айни муддао бўлди. Фақат ораларидаги муносабатнинг сал таранглиги халақит беряпти. Ғуломали кейинги вақтда, лойиҳа материаллари устидаги ишнинг ҳал қилувчи пайтларида, ўзи унга қўл урмай қўйган бўлса ҳам, ҳар келганида шошмашошарликка бошламоқчи бўлади. Унинг фикрича, материаллар тайёр, тезроқ тақдим қилиш керак. Собиржон бунга қўнмай, икки ҳафтадан бери ораларида гап қочиб юрибди.

— Менга кара,— деди бугун яна Ғуломали дўстининг хонасига кириб,— сен, шўравий, наҳотки тушунмасанг, бу лойиҳа эмас ҳозир, бу ҳозир катта, кудратли инкилобий омил! Бундай лойиҳанинг янги ҳукумат томонидан қабул қилиниши минг-минглаб деҳқонларнинг инкилоб томонига ўтишига сабаб бўлади!

— Мен сенинг инкилобингни ҳурмат қиламан, хайри-хоҳман, ўтир, бўйнинг кийшайиб қолади,— деди Собиржон. Хужранинг шифти паст, новча Ғуломали тикка турганда букчайиб, ёки бошини бир ёнга эгиб туришга мажбур эди. У стол ёнидаги яшикка ўтирди. Собиржон пешанасини артиб, бирпасдан кейин давом этди:— Мен тушуняпман, лекин сен ҳозир гидрогеолог сифатида эмас, фирка фаоли сифатидагина гапиряпсан.

— Хўп, гидрогеолог сифатида ҳам гапиришим мумкин,— деди сал хафа бўлган Қорғар.— Энг қиска трасса аниқландими? Аниқланди. Аму йилига икки марта тошади, ана шу пайтлардаги ортиқча сув канал орқали бизнинг Сангкосага йиғилади. Демак, биз дарё сувини олаётганимиз йўқ, ортиқча сувни оляпмиз, ўзингнинг бошданок муддаонг шу эди. Хўш, Сангкосадан воҳага сув тараш эса қарийб текинга тушяпти. Қадимий Чорданахрнинг ўзанларидан фойдаланиш ўзингнинг кашфиётинг, фахрлансанг арзийди. Ўн тўрт ўзандан ўн биттаси бизнинг назаримиздан ўтди. Ер ислоҳоти ҳақида фармон тайёрланяпти ахир, хумпар, шунга тўғрилаб лойиҳани ҳам эълон қилсак, биласанми бунинг таъсири қанақа бўлади! Нонга ёғ суриб бергандай...

— Тўхта, тўхта! Яна сиёсатга буриб кетяпсан. Мен сиёсатни тушунаман, тарғиботнинг керак эмас. Очигини айтсам, шошқалоклик ҳозир сиёсий жихатдан айниқса хатарли. Еш ҳукуматнингизга бир хато билан панд бериб қўйсак, унда нима бўлади? Бу аниқ фан ахир, техника, пул, маблағ ва ниҳоят бу — янги ҳукуматнинг мавқеи, обрўи масаласи. Шошиб бўладими! Ишимизни шу қадар ишонч, ҳурмат билан қабул қиладиган ҳукумат

олдида бизнинг ҳам ўзимизга комил ишончимиз бўлиши керак. Сен баландпарвоз гапларни сўкиб, ташлаяпсан: Сангкоса, кашфийёт... Биз — георазведкачилармиз! Разведка сал хато маълумот берса, армия ҳалок бўлади, биласанми? Маъна, сен жуда шоирона от кўйган Сангкосани олайлик. У ерда тошга айланган қадимий кум қатламлари бор. Ўшаларни кўпориб ташланса, тўғри тоғ этагида бутун чанқоқ воҳага лиммо-лим зилол сув тутадиган ажойиб тош коса пайдо бўлади. Лекин ўша қатламларни кўпорадиган маълум йўналишли портлатувларни «Союзвзрывпром» нинг маслаҳатсиз лойиҳага киритиб бўлмайди! Биздаги ўша «Союзвзрывпром» дунёда бундай қудратли ноёб портлатувлар билан шугулланадиган ягона ташкилот. Бизнинг ҳозирги ахволимизда у билан келишмаслик — авантюра бўларди. Ундан кейин, Чорданаҳр ўзанлари... тўғри, агар бунинг илмий-техник асоси мустаҳкам бўлса, дунёда энг арзон лойиҳа бизники бўлади. Аммо буни лойиҳалаштириб ҳукуматга тақдим қилиш учун мен Сумбул аянинг олдида ўтишим керак. Биласан, мен у кишига хат ёзганман, лекин бу одатдаги салом хат эди. Чунки бундай масалани мактуб орқали ҳал қилиб бўлмайди.

— Хуллас, сенинг кетгинг келяпти...— деди Фуломали бўйра тўшалган полга тикилиб, хазинрок товуш билан.

— Йўқ, гап унда эмас,— деди Собиржон ҳам ўша оҳангда.

— Ахир, вазият, вақт шунақаки... Сен кетсанг қачон қайтиб келасан ўзи? Ҳозир бир кун ҳам ганимат. Бизга ишляптими, душманга ишляптими ўша кун? Гап мана шунда.

— Мен лойиҳа материалларини ҳозир тақдим этолмайман.

— Сен уйингга шошяпсан...

Очиғи, бу ҳам рост... ўртоғидан яшириб юрган ягона сири — тушлари эди, буни ҳам билар экан шекилли. Икки соат... Атиги икки соатли йўл ахир. Самолётда

икки соат учса, Амунинг у ёғида бир ярим йилдан буён хадеб тушларига кириб юрган ўша боғлар ичида чарақлаб ётувчи ўзининг яп-янги оппоқ совхоз шаҳарчасида, деразаси сув омборига қараган икки қаватли ёруғ уйида, куюнчак онасининг бағрида бўлади! Сув омборида айни шўх-шўх яйраб чўмиладиган фасл; тиник қор сувларнинг сокин, зангори тўлқинларини кўз ўнгига келтириб, ёқимли салқинини бутун вужуди билан сезади. Сочикни елкага ташлаганча, қулупнайзор оралаб, орқа эшикдан трусикчан кириб келганида оқ халат кийган бақалоқ онаси боғчадан қайтиб, унга чой қуяр экан, аллақачон мактабга кетган синглисини ўрناق килиб кўрсатади.

— Боғча опагинам-эй! — дейди Собиржон оқ халатда доим ёш кўринадиган ойисини ўпиб, шу билан уни юпатган бўлади. У боғчада ойисининг мураббийлигида ўсгани учун, катта бўлганида ҳам ҳазиллашиб уни «Боғча она» деб атар эди...

Қани энди ўша «жавраш» ларини яна бир эшитса. Бу чайлаю капалардаги кўчманчи ҳаётнинг ҳам охири бўлиши керак ахир. У кирланиб кетган пашшахонани йиғиштириб, бузилгандан кейин ташлаб юборилган фотокамера ғилофидаги дала дурбинини, отасидан қолган эски флягани, батареялари аллақачон тугаган «Россия» радиоприёмнигини рюкзагига жойлаб ҳам қўйган эди. Дўсти бунни ҳам пайкаганга ўхшайди.

— Тўғри-да, — деди Ғуломали ўша тушкун оҳангда, — бизнинг ташвишларимиз билан сенинг нима ишинг бор...

Собиржон хафа бўлмади. Чунки иккаласи ҳам биладики, аслида ундай эмас. Ғуломали жаҳл устида, била туриб ноҳақ гапиряпти. Собиржон индамади.

Ташқарида кимдир қудукдан сув оляпти. Топографлар тоғ-тошдан қайтиб келишди чоғи, ҳозир қоронғида чанг-чунг коржомаларини ечишиб, бир-бирларининг устларидан пақирлаб сув қуйишади. Хар куни хуфтонда

шу ахвол, бу уларнинг бирдан-бир шўхлик соатлари...

Узоқдан азон товуши эшитилгандагина тинчишади, ёш бўлсалар ҳам, кўплари намозхон.

— Майли, эрталаб яна гаплашармиз,— деб Ғулумали эгилганча ўз хужрасига чиқиб кетди.

Полнинг гиштлари кўчган, эшик ўрнига эски палос осиглик, лекин бу хужранинг шифти баландроқ эди, шунинг учун Ғулумали уни ўзи танлаган; шам ёқиб, тўнтарилган сопол косанинг устига ўрнатди-да, Аму тарихини ўрганган эски географ ва сайёҳларнинг китобларини олдига сурди. Бу китобларни унга Собиржон такдим этган, бўш вақтларида ҳар сафар қўлга олади-ю, ўқигани калласига кирмай, хаёли аллақаяёқларга кетиб қолади. Ғалаёнли Кобул кўчаларида, Мозори Шарифдаги серташвиш сафдошлари орасида кўради ўзини. Унинг бу Собиржон айтган иккинчи хаёти энди бутун фикризирини, барча ҳис-туйғуларини камраб олган эди. Иккинчи эмас, биринчи! Аслида мана бу лойиҳа ҳам, группанинг азобли, бардошли ишлари ҳам, Ғулумали, унинг сафдошлари, ҳамкасблари, бутун авлоди ҳам ана шу янги таҳликали ҳаётга дахлдор бўлиб қолди. Собиржон эса буларни бир-биридан ажратиб ташлаяпти...

Ғулумали китобни очган ҳолда хаёлининг узоқ, мураккаб йўлларини айланиб-айланиб, яна Собиржонга дуч келади. Тиззасида оғриқ сезиб, беихтиёр бир этигини ечиб ташлайди, қийшайиб қолган шамни ўрнатгач, яна хаёлга ботади. «Йўқ, уни бекорга хафа қилдим... У бу ерда фақат мутахассис ахир».

Шу маҳал эшикдаги эски палос кўтарилди. Кимдир кирди. «Собиржоннинг ўзи келди,— деди ичида Ғулумали,— у ҳам мени ўйлаётган экан-да. Тун ярим бўляпти-ю, ухламай, менга ўхшаб, у ҳам хаёлга чўмиб ўтирган. Мана энди тоқати тугаб, ёнимга кириб келяпти». Ғулумали қайрилиб қарагани йўқ, лекин бу Собиржоннинг шарпаси эканига амин эди.

— Қимирлама! — пастгина эшитилган бу таҳдидли овоз бегона эди. Ғуломали бунни тез пайкадию бадани жимирлаб кетди.

— Қўлингни кўтар!

Йўқ, ҳазилга ўхшамайди. Ғуломали кўлини аста кўтариб ўрнидан турароқ орқасига қайриларкан, аввало тикка кўксига қаратилган тўппончанинг қора, йилтироқ оғзини кўрди. Остонада ўзига ярашмаган катта, кўпол ботинка, ҳарбий шим ва эғнига негадир оддий қора кўйлак кийган, сочлари ўсиб елкасига тушган, сокол-мўйи энди сабза урган қорача йигит турарди. Қалин қош остида йилтиллаган кўзлари бежо, кўллари сал қалтираса ҳам, афтидан, тап тортмай отадиган... Ғуломали, аслида унча-мунчадан кўркмайди-ган одам баданида совуқ тер сезди, қаёқдаги қишлоқнинг бир чеккаси, ярим тун ахир, тамом ёлғиз.. Наҳотки шундай бемаъни ўлим топса...

Бу вақт даҳлизда нимадир шитирлаб, қаёқдадир эшик ғичирлади. Тунги «меҳмон» шарпадан хавотирланиб бир зумгина бошини ёнга бурган эди, Ғуломали пайтдан фойдаланиб, бир зарб билан кўлидан тўппончани учуриб юборди. Буёғи осон кўчди, бирпаслик олишувдан кейин Ғуломали йигитчанинг кўлини орқасига қайириб, хонанинг ўртасига, чироққа яқинроқ жойга кўккайтириб тинчитди. Оғрикдан букчайиб қолган «меҳмон» хансирар, тук босган юзидан совуқ тер оқар эди.

Бу маҳал Собиржон кирди. Афтидан, ҳалиги шарпа уники эди.

— Ха, нима гап, бу ким? — деди у ҳеч нарсадан беҳабар, бамайлихотир.

— Шундоқ; жиндай гаплашиб олдик...— деди Ғуломали.

Собиржон ерда ётган тўппончани кўрдию уларнинг оқариб, ҳовур қалкиб турган юзларига қараб, вазиятни тахминан тушунди. Тўппончани олиб, кўлида салмоқлагач, столга ташлади.

— Қани,— деди у ўтиришга курсини мўлжаллаб,— кўйинг энди уни, иккита кап-катта одам ёш боланинг кўлини қайриб ўтирсак ярашмас...— Ўзи ўтириб, Фуломалига жой кўрсатди.

Фуломали ўтириш ўрнига столдаги шамни берирок суриб, даҳлизга ҳам қараб кўйди.

— Сен кимсан, отинг нима? — деди қайтиб келиб.

Йигит бошини эгиб, шам нуридан юзини олиб қочди.

— Нима қилсанглар, қилинглар, биласизлар-ку, кўр-қадиган бўлсам бу ерга келмасдим...— деди ўжарлик билан.

— Билдик, довурак экансан. Лекин аҳволинг мана бу, энди ким эканлигингни айтишга тўғри келади.

Йигит индамади.

— Битта ўзингмисан ё орқангда писиб ётган кўрқоқ шерикларинг ҳам борми?

— Битта ўзимман. Ишонмасангиз ўзингизга тан,— деди йигит. Ўйлаб туриб ўзича кўшиб кўйди:— Менга гувоҳлар керак эмас.

— Э-ҳа... Якка террорчиман дегин? Ростдан ҳам мени ўлдиргани келганмидинг? Нега ахир, сенга нима ёмонлик қилувдим?

— Сизни эмас, мана буни! — деди йигит Собиржонни ияги билан кўрсатиб.— Зулайҳони тинч кўйсин!

Собиржон дўсти билан кўз уриштириб олди.

— Бундоқ демайсанми...— Фуломали масалага бир оз тушунгандай бўлиб, курсига ўтирди. Лекин юзидан кўриниб турардики, масала унга ҳали мутлақо ойдин эмас, чигалнинг учи энди кўриняпти.

— Менга қара...— деди у йигитга яна тикилиб қараб, — сен... сен доктор Суҳайлнинг ўғлисан-а, шундайми?

Собиржон дўстига ялт этиб қаради.

— Ҳа, у менинг... собиқ отам эди,— деди йигит.

— Э-э, собиқ дегин? Қани, мундай ўтир-чи, гаплашиб кўрайлик, балки тил топишармиз.

— Терговни нима қиласиз, отинг-ташланг. Мен тақдирга тан бераман...

— Билдик, билдик кўркмаслигингизни, шундай бўлса ҳам, ҳар ҳолда, айт-чи, нега энди собик?

— У одамнинг отини тилга олманг менинг олдимда, у кўрқок ўз ватанини ташлаб қочган. Менинг ундай отам йўк. Менинг тутинган отам ҳақиқий мард, довиорақ офицер! Мени ҳам ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, шиддаткор бўлишга ўргатган.

— Бу ерга ўша юборганми?

— Йўк. Лекин у мени энг хатарли вазифаларга юбориш мумкин деб ҳисоблайди. У мени яхши кўради. Мен у билан фахрланаман!

— Менга қара, ҳозиргина тўппончангнинг оғзи менинг юрагимга қадалиб турган эди...

— Мен сизни отгани келган эмасман.

— Хўп, дейлик, мана бу менинг дўстимни ўлдиргани келган экансан. Кейин мени ҳам кўярмидинг, ахир гувоҳлар керак эмас деясан-ку?

— Ҳай, сизнингча бўлсин.

— Хўш... Шундай қилиб, ҳозиргина тўппончанг менинг юрагимга қадалиб турган эди, энди, аксинча, мен сенинг юрагингга қўл солмоқчиман.— Фуломали йигитчанинг кўзидан таниш белгилар қидиргандай унга узоқ тикилиб турди.— Сенинг отанг доктор Сухайл буюк олим, ҳурматли одам... У сотқин эмас. Сенга айтишимиз керак, у киши ҳозир ҳаёт эмас. Уни ўлдирганлар. Сен ўтир, қани, мана бу ерга...

Йигит ўтирмади, кўзи қиличдай йилтиллаб сўради:

— Ҳар нарсани тўқиш мумкин. Исбот? Мен сизга нима учун ишонишим керак экан, қани исбот?

Фуломали курсида жим ўтирган Собиржонни кўрсатди:

— Мана гувоҳ!

Йигит Собиржонга жиркангандай, кўз қирини ташлаб, юзини четга бурди.

— Мен отангнинг ўз қўли билан ёзган хатини топиб олдим, менга қара, отинг нимади?

— Қани? Қани хат?

Фуломали дўстига ожизгина кўз ташлади.

— Газетага берганмиз, газетада чиқади. Ҳайсан.

— Газетани ўқиганман. Ҳшандан кейин лицейда бир неча ой бошимни кўтаролмай юрдим. Онамни ташлагани, мени ташлаб кетгани етмай, ватанга ҳам хиёнат қилиб... Сиз эски афсоналарни такрорлаб юрибсиз: улуғ олим, ҳурматли одам...

— Менга қара, Авранг... Аврангзеб эди-а исминг? Биз сенга чин кўнгилдан гапиряпмиз...— Фуломали столдаги тўппончани йигитга яқинроқ жойга суриб қўйди.— Отангнинг номини булғама!

Йигитнинг кўзида ёввойилик ялт этди.

— У булғаган менинг номимни!..

Икки дўст бунга гап уқтириб бўлмаслигига амин бўлиб бош эгиб жим қолишди.

— Менга қара, Авранг...— деди шу вақтгача индамай ўтирган Собиржон ердан кўз узмай.— Сен бу ерга одам ўлдиргани келибсан. Сенга таниш бўлмаган, мутлақо бегона одамни. Айт-чи, ёшинг нечада?

— ...

— Одам ўлдиришнинг нима эканини биласанми ўзинг?

— Биламан. Ўлдирганман ҳам. Хавотир олманг, улар Садри Аъзамнинг душманлари эди.

— Унда биз ҳам сенинг душманларингмиз,— деди Фуломали.— Демак, сени бу ерга юборган одамлар адашмаган. Ол ана тўппончангни, от, ўлдир! Ўқ кимнинг кўксига санчилади — тўппончага барибир. Лекин сен инсонсан-ку, қара менинг кўзимга — қанақа одам эканман, виждонли инсонми ёки жиноятчи, хоинми?

— Мени ҳеч ким юборган эмас, ўзим келдим, Зулайхони ўз ҳолига қўйсин!

— Зулайхо эмиш... Қиз бир баҳона, сен болани лақиллатишган. Сен уларнинг қўлида мана бу қора тўппончадай бир қуролсан. Улар сени довораклик,

мардлик никоби билан ҳиссиз, шафқатсиз бўлишга ўргатишган. Мана энди пайти етиб, янги жиноятга йўллашибди... Зулайҳо эмиш! Севаман ҳам дерсан? Қотилда муҳаббат нима қилади!

— Ҳақорат қилманг! — деб йигит тўппонча томон бир интилиб қўйди. Лекин уни Гуломалининг даҳшатли товуши тийиб қолди:

— От! Ўлдир! Яхши касб орттирибсан, профессорнинг ўгли! Биласанми мана бу ким? — деб кичқирди Гуломали Собиржонни кўрсатиб.— Мен унинг учун сенга ўхшаш ўргатилган итларнинг мингтасига қарши бораман! Менинг мана шу одамдан бўлак ҳеч кимим йўқ дунёда! У менга она тупрокни севиш қандай бўлишини ўргатди. Сен бўлсанг, қотилликни ўргатган ифлос бир офицерни отам деб юрибсан!

— Унга тил теккизманг!

Гуломали газабини тиёлмай, ўрнидан туриб кетган, хунук важоҳатда «меҳмон» нинг устига босиб келар эди.

— Уринг, ўлдилинг, отинг, менинг энди йўқотадиган ҳеч нима йўқ,— деди йигит йиғлаб.

— Йўқол кўзимдан! Тез!

Йигит ишонқирамай, аланглаб эшик томон қадам қўйди.

— Шикиллат туёгингни, қорангни кўрмай!

«Меҳмон» кўрка-писа палос-эшик орқасига лип этиб ўтдию қора тун қўйнида йўқолди. Гуломали югуриб бориб столдаги тўппончани олди-да, деразани ланг очиб, бор кучи билан улоқтирди.

— Ол бунингни!

Хансираб курсига келиб ўтирди. Руҳан толиққанини энди сизди. Анчадан кейин Собиржон ер чизиб гапирди:

— Бекор қилдинг, доктор Суҳайлнинг фарзанди-я!

— Шунинг учун қўйвордим-да, бўлмаса...— тишларини ғижирлатди.— Э, фарзандлиги қолибдими,— деди кейин қўл силтаб.— Она сути оғзидан кетмаган бунақанги мишиқилардан ҳозир отрядлар тузишяпти, «Ватан»,

«Мужахидлар», «Шербаччалар»... Бунинг лицейи халигидай «ота» офицерлар кўлига тушиб, деярли бутунича ҳукуматга қарши кучлар тарафига ўтиб кетган. Яқинда тўртта ташвиқотчимиз ўқув корпусининг ўзида домдараксиз йўқ бўлиб кетди. Билиб қўй, бу бола «мактаб» кўрганлардан.

— Шундай бўлса ҳам қайириб олса бўларди...

— Нима қилишимиз мумкин? Доктор Суҳайлнинг ёзувлари қўлимизда бўлганда ҳам бўлак гап эди, аксига олиб у ҳам газета редакциясида беш ойдан буён туя гўшти еб ётибди. Вақтим бўлганда бориб жанжал қилардим. Худо билади ҳозир кимлар ўтирибди у газетада.

— Шундай бўлса ҳам...

— Шундай бўлса ҳам, шундай бўлса ҳам...— Гуломали ўрнидан туриб кетди.— Аҳмоқона бир ўлимдан қолиб ўтирибдию тагин тарбиячилик ҳам қилмоқчи бу. Ўша олакўзга илашмасанг нима қиларди ўзи?..

Собиржон «олакўз» га хафа бўлди, тескари ўгирилиб ўтирди. Зулайхони бояги тук босган ёш котилнинг ёнида тасаввур қилиб, юраги эзилиб кетди. Шўринг қурғурнинг отаси халиги, бобоси ожиз бир нарса. Тагин Собиржонга умид боғлаб юрибди. Собиржоннинг эса ахволи бу... Мунча бахтсиз экан киз бояқиш. Шундай хусни билан... Собиржон гўзалликни катта бахт деб юрарди. Гўзаллик бошқа экан, бахт бошқа. Гўзаллик ҳаммавақт ҳам бахт бўлавермайди, бахтлиларгина хамиша гўзал.

Гуломали дўстини хафа қилганини фаҳмлаб, эрталабгача ухламади. Эртасига ҳам улар бир-бирларига айтадиган гаплари йўқдай, ковоқ солиб, тумтайиб юрдилар. Фақат далада, бўлғуси трассанинг ҳозиргача ҳал қилинмаган қийин бир участкасида тушлик пайти учрашиб, тоғ-тошда, тиканли чангалзорларда тирналиб кетган этикларини ечдилар-да, майсага чакмон ташлаб ёнбошладилар.

— Сендан бир нарсани сўрасам майлими? — деб қолди Ғуломали кечадан бери биринчи бор гап очиб.— Бу... Манзурани чиндан ҳам унутдингми энди?

Собиржон ўртоғининг дўстона оҳангиданми, кечаги мавзу унинг ҳам ёдида ҳамон сақланиб, суҳбат узилмагандай давом этадиган бўлганиданми, руҳи кўтарилиб, рюкзакдан пишлоқ, нон олди, термосдан кружкаларга иссиқ қаҳва қуйди.

— Йўк, мен уни унутганим йўк,— деди кейин тиззаларини кучоқлаб ўтириб, пастликдаги Сурхон чўлларига ўхшаш сарғиш-яшил аралаш олис кенгликларга тикилар экан.— Мен унинг учун охиригача қаттиқ курашга бел боғлаган эдим. Бўлмаса, Самад Деряев билан беллашиш осон эмас. У ажойиб йигит, чиройли эмас-у, қомати киличдай, ақлли, обрўли. У ҳам астойдил, Манзура деганида ҳеч нарсадан қайтадиган эмас. Фақат бир нарга унга панд бериб қўйди: улар фанда бир-бирларига рақиб чиқиб қолдилар. Мен бундан фойдаланишни эп кўрмадим албатта. Шунинг учун Ирригация министрлиги бу ерга юборадиган бўлганда дарров розилик бердим. Аммо курашдан воз кечганим йўк эди. Фақат... Мана шу Зулайхони кўрдим-у, негадир ўша курашда ўзимни кучсиз сеза бошладим.

— Қуролсизлантирди, дегин?

— Қайдам. Очиги, Деряев билан олишишга энди илгаригидай иродам йўқ... Менга қара, менинг ўрнимда бўлсанг сен нима қилардинг?

— Афсуски, мен сенинг ўрнингда бўлолмайман-да. Сен бахтлисан.

Шунча жойга авайлаб кўтариб келинган иссиқ, хушбўй қаҳва ҳам кружкаларда совиб қолди. Ғуломали ўз туйғуларидан ҳеч гапирмасди, кекса бобосидан бошқа ҳеч кими, юрадиган қизи ҳам йўк. Шунинг учун бугунгидай суҳбатлар Собиржон учун унча қулай эмас. Лекин, шундай бўлса ҳам, чалкаш ҳис-туйғулар кўксини сиқиб келганидан, дўстига жон деб ёрилаверди.

— Зулайхога эришолмаслигимни билиб турсам ҳам, у курашлардан совидим, огайни.

— Ора йўлда на у, на бу...

— Ундай дема, нима юз берса ҳам, Зулайхо мен учун илохий бир оташ бўлиб қолади.

— Инсонга шунинг ўзи кифоя қилса экан.

— Ўзинг буни бахт деясан-ку? Мен, очигини айтсам, диндор одамларни ҳам энди сал тушунгандай бўляпман.

— Сени тушунса бўлади. Ҳис-туйғуда баландпарвоз-рок одамсан.

— Йўк. Энди сенга ҳамма гапни очик айтмасам бўлмас экан. Зулайхо ҳақидаги нажотсиз ўйлар мени бурдалаб ташлади, Ғулом. Баъзан кечалари бебош хаёллар келади кўнглимга, дипломатиясини ҳам, давлатлар аро муносабатларни ҳам йиғиштириб, шу кизни биксиган муҳит азобларидан қутқариш учун отланишга аҳд қиламан, ақлга сиғмайдиган қалтис режалар тузаман. Эрта-лаб турганимда буларнинг ҳаммаси донкихотлик эканини тан оламан-у, кечаси яна бошланади азобли хаёллар.

— У билармикин бу аҳволингни, ёш бола-ку...

— Балони билади!

— Сенга ҳамма нарсани очик сўзлайдими?

— Сўзлайди. Гўзал кўзлари ҳам дилда борини айтиб туради.

— Ха... Гули садбарг дер эмиш: юзта тилим бўлса ҳам, сукутдамен.

— Эрта етилган оқила! Ҳар томонлама етук киз у. Ўзининг фожиали аҳволини ҳам тушунади. Лекин кўркмайман, чунки севаман, мен муҳаббат учун туғилганман, дейди. Шундай иболи кизнинг хиссиётда бу қадар дадиллиги, ёлғиз қолганда ўз севгисидан сира уяямай, қолган ҳамма нарсани шунга боғлагани менга тонгнинг илк нуридай бир софлик, гўдак софлиги бўлиб туюлади. Зулайхонинг чексиз инсоний қалбига аминман.

— Манзурага ачинмайсанми?

— Самад Деряев уни бахтиёр қила олади. Айтяп-

ман-ку, мени у билан тенглаштириб бўладими! Ажойиб мутахассис, бақувват гидрогеолог.

— Менга ҳамкасб экан. Айтгандай, нега Деряев? Туркманми?

— Ха, отаси Дерягелди деган туркман эди. Дарвоқе, Дерягелдининг тарихи аломат. Афсонами, ростми — бир туркман кўйчивони уни гўдаклигида бешиги билан Амудан тутиб олган экан. Шунинг учун отини Дерягелди кўядилар, кўйчивон уни боқиб катта қилади. Бу ҳақда ашула ҳам бор, бундай деб бошланади:

Тўлқинлар шовуллайди

Уйкашув кечигида.

Дерягелди келади

Калкиниб бешигида...

Дерягелди «Коммунизм» колхозида машҳур сувчи эди, Улуғ Батан урушидан ярадор қайтиб тузалолмади. Самад Деряев ана ўшанинг ўғли.

— Дарҳақиқат, афсонага ҳам ўхшар экан...— деди Фуломали.

Улар иккаласи ҳам хаёлчан узокларга тикилдилар. Кўкиш туман босган кўз илғамас пастликларда Амунинг тўлғаниб оқишини қалб кўзи билан кўргандай бўлдилар. Туганмас оқим. Туганмас афсоналар, тақдирлар. Элу элатларнинг кон-кардошлиги ҳам, қонли низолари ҳам шу соҳилларда туғилган. Туркман кўйчивони эзгу одам экан-да, номи кўшиқларда қолибди, кетида шундай неваралар... Хайридин бобо айтганидай, Аму шундай дарёки, эзгу ният билан борсанг, толеинг очилади, ёмон ният билан борсанг — ўзингдан кўр...

Собиржон кейинги пайтларда дўстининг камгаплиги, гушкунроқ ҳолатини кўриб, бирдан хушёр тортди: мен нима қияпман — нуқул ўзим, ўз ҳисларим, қизлар ҳақида... Сени тинглайдиган одамнинг аҳволи билан ҳам кизиққин-да. Фуломали унинг суҳбатларини қўллайди,

астойдил қулоқ солган бўлади-ю, баъзан ҳиссиз, кару кўрдай, бир зумга қотиб қолади. Ўзи, ўзининг ишлари, ўртоқлари ҳақида гапирмайди. Ўтган сафар тўртта ташвиқотчи ўртоғининг ҳарбий лицей корпусларида ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетганини айтиб колди-ю, у ҳам жаҳл устида. Кўп нарсани ичига ютиб юрганга ўхшайди. Собиржон эса муҳаббатдан фалсафа сўқади. Шунга ўйлаб, ҳозир хижолат тортиб қолди.

Тапир-тупир от келиб тўхтаганини эшитгач, ТЭО га * тайёрлаётган материалларини йиғиштириб, ташқарига чикди.

Чови кўпикланиб, йилтиллаб кетган от кудук ёнида боғлик турарди. Кўшни хонага кирса, Гуломали чанг кийимлари билан йиғма каравотда чўзилиб ётибди.

— Нима гап?

— Хеч гап йўқ, кел,— деб дўсти шошиб ўрнидан турди-ю, лекин кўзлари ичига чўккан, дилида оғир тош ётганлиги кўриниб турарди. Собиржон яшиқ устидаги китобларни суриб ўтирди.

— Гулом... Мени кечир,— деди у ўзининг йигитларга ярашмайдиган кўнгилчанлигидан ўнғайсизланиб.— Ичингдаги гапларни билгим келади-ю, сўрамайман. Бунинг устига, нуқул ўзимнинг икир-чикирларим билан... Нима гап, айтсанг-чи, билиб турибман-ку.

— Нима бўлар эди, ҳозир чой ичамиз...

— Тўхта,— деди Собир уни баридан ушлаб.— Тўғри, бу менинг ишим эмас, мен балки халакит ҳам бераётгандирман... Лекин сенинг рухий азобларинг мени қийнамайди, деб ўйлайсанми?

Гуломали девор томонга қараб бош эгиб турди-да:

— Ўтир,— деди,— ўзим ҳам ичимга сиғдиrolмай колдим, бари ўтар-кетар, ишимиз давом этиши керак, сени аралаштириб нима қиламан, дердим. Йўқ, ўтиб

* ТЭО — бўлғувси лойиҳани иктисодий ва техник жиҳатдан асослаш комиссияси.

кетмаяпти, баттар бўляпти, энди сенга айтиб берай, балки бир оз енгил тортарман. Бир неча ҳафта ичида кўп яқин танишларимни йўқотдим — бири ҳалок бўлди, бири дом-дараксиз, бири иродасизлик қилиб... Мамлакат бўйлаб қирғин бўляпти. Мен бу кулфату қон йиғлашлардан қочиб узоқ кишлокда ётибман дея ич-этимни еб юрган эдим, офат энди бу ерларга ҳам етиб келяпти. Содик Сардор билан бирга бориб жирга ўтказган кишлогимиз эсингдами? Кеча у ерда катта фожиа юз берибди. Қорасалла ўраб, қора от миниб юрадиган Еқубхон оталиқ ҳам ёдингдadir? Ўша кишлокнинг ярмини ўзига эргаштириб, қолган ярмини қириб ташлаб, Покистонга ўтиб кетибди.

— Қириб... ўз юртидан кетмагани учун?

— Икки юз ўн икки киши... бола-чақа, хотин-халаж, қариялар...— Гуломали деворга қараганча турарди, улар жим қолдилар. Собиржон ўртоғининг юзини кўрмас, лекин икки елқасининг гоҳ сал титраб қўйишидан, унинг ҳолатини тасаввур қилар эди.

Гуломали бир оз ўзига келгандан кейин йиғма қаравотга келиб ўтирди, пешанасидаги совуқ томчиларни артди.

— Нима қиламиз? — деди Собиржон.

Ўртоғи эгилиб, оёқ остидаги халтани тита бошлади:

— Сенинг нима қилишинг аниқ,— деди нарсалари орасидан бир расмий муҳрли қоғозни олиб бераркан,— сафоратхонадан.

Элчихона Собир Тўхтабоевга «тўла тайёр ҳолда» зудлик билан етиб келишни таклиф қилар эди. Элчихонанинг мутахассисларни ҳар хил юмушлар билан чакириб туриши янгилик эмас, лекин «тўла тайёр ҳолда» дегани...

— Ҳойнаҳой, Иттифокка қайтиб кетасан,— деди Гуломали.

Собиржон уйга кетишни зарур билиб, мўлжаллаб юрган бўлса ҳам, бунинг шундай шошилишч бўлишини кутмаган эди.

— Қандай қилиб... Ғулом,— деди у дўстига қараб,— қандай қилиб кетаман? — Қўлини унинг елкасига қўйди. Ғуломалининг кўзлари йилтиллади.

— Кетасан-да. Кетаман деб юрган эдинг-ку, барибир кетишинг керак эди.

— Сен-чи?

Улар ўринларидан кўзғалдилар. Номаълум, фожиали воқеалар олдида тургандай ҳаяжонда эдилар.

— Эрталабгача вақтинг бор, Зулайҳо билан хайрлаш, Сардорнинг дуосини ол.

— Сен-чи? — деди яна Собиржон,— шундай ажрашиб кетаверамизми? Ишимиз нима бўлади?

— Ишни давом эттирамиз. Сен у ерда, мен бу ерда.

— Сен бу ерда...

— Сен билан бирга жон деб жангга кетардим. Лекин...— Ғуломали маъюс жилмайди. Кейин дўстини даст кучоқлаб, кўксига муштлаб қўйди.— Учрашамиз, ишни албатта охирига етказамиз, худо ҳофиз!

— Шу билан **сени** кўрмайманми?

— Балки Сардорникида бўларман. Сен шошма, Зулайҳо билан яхшилаб хайрлаш...— У бир қўлини кўтариб, ёшли кўзини шўх қисиб қўйди.

Шу билан, у группанинг хўжалик мудирига нималарнидир тайинлаб, рюкзагини қаттиқ тугиб, қудуқ ёнида совуб турган отини яна минди. От дупури, оддий туёқ товуши бутун вужудини ағдар-тўнтар қилиб, кўзга ёш келтириш мумкинлигини Собиржон шунда билди. Қаёққа кетди, қандай хавфу хатарларга қарши? Ўз шахсий ҳаётидан қарийб воз кечган, қучли, ажойиб қалбли бу йигитни яна қайтиб кўрадимиз-йўқми?..

Собиржон кимсасиз дала йўлларини чангитганча ўрлаб кетаётган мотоциклини тўхтатиб, сакраб ерга тушди-да, чорраҳада турган ёлғиз аёл томон юрди. Бу, ҳеч шубҳасиз, Зулайҳо эди. Собиржон уни шамолда шундай талпиниб туришидан таниди. Қиз ҳам пешвоз

югурди. Орада бир кадам қолганда тўхтадилар-да, бир оз нафас ростлаб тикилишиб тургач, Зулайхо йигитнинг кўксига бошини қўйди.

— Нечук йўлда турибсиз?

Қиз бошини кўтарди, у анча озиб кетган, шунини учун яна ҳам катта-катта кўринган кўзларида чексиз ҳасрат, туганмас илтижо ва саволлар бор эди.

— Уч кундан бери йўлга чиқаман. Қетар эмишсиз-ку, Фуломали ака айтибдилар. Хайрлашгани келарсиз деб..

Собиржон титраб кетди. Энди нима дейди унга, ёраб, нима учун одамнинг ихтиёри ўзида эмас, нима учун қудратли инсон ҳар хил вазияту шарт-шароитлар ичида муте? Нима учун Собиржон шундай бир парча оташдай нафис ва соф гулни шундоққина кафтига олиб кетолмайди? Дунёда истаган нарсасини муҳайё этиб, бахтиёр қилолмайди?

— Зулайхо, юринг, сизни бир учираман. Ҳаво тоза, жуда яхши шабада эсяпти! — деди Собиржон.

— Юринг!

Улар бута тагида қийшайиб ётган эски мотоцикл томон югурдилар. Зулайхо узун кўйлак кийган, белида қора зуннор, бошига арақчин қалпоқ кийиб, қалин сочини талага йиғиб, туморли зулфибанд билан баланд қилиб турмаклаган (чинний турмак дейдилар буни), икки чаккасида уни танғиб турган қарс осилиб тебранади; шундоқ тортиб юборгинг келади киши. Шундоқ тортиб юборсангу қора соч тулум-тулум бўлиб елкасига шалолодай ёйилиб тушса... Югурганданми, Собиржоннинг кутилмаган оддий ва очик таклифиданми, қизнинг юзига ранг кириб, чехраси очилган эди. Собиржон ўзи ҳам мамнун: ҳеч бўлмаса шу дадиллик қўлидан келди. Мотоциклнинг борлиги иш берди, ўша Булбулшо деган бақалоқ геодезистники, Собиржоннинг кетишини билиб, мана истаганча мининг, бирор жойга ташлаб кетарсиз, деб ўзича мурувват кўрсатди. Аслида улар Собиржоннинг кетишидан саросимага тушиб қолган эди

лар. Группа иккинчи марта таркаб кетяпти. Шунча йиллик иш нима бўлади? «Қилинган меҳнат ҳеч қачон йўқолмайди, биз яқинда албатта яна учрашамиз», деб Собиржон уларга таскин берган бўлди. Аслида масала мавҳум. Ҳамма нарса мавҳум эди.

— Энди нима бўлди, Собиржон ака?

Улар қовжираган ўтлоқларни кесиб, пастлаб борар эдилар. Катта йўлдан узоқ ерлар, сокин шабада, қаердадир тиккада тўрғай товуши чексиз зангори оламда кумуш жарангидай таралмоқда. Жаҳонда ҳеч қандай ташвишу фожиалар йўқдай...

Оркада Собиржоннинг белидан ушлаб олган Зулайхо. Йигит унинг вужудини, тенгсиз лаззатли меҳр тафтини сезмоқда. Шу ҳолда олис-олисларга, узоқ ва беташвиш кетаверса, яна кетаверса... Лекин қиз саволларни ўзига бераётгандай, жавобини кутмай, ҳамон гапирарди:

— Сиз кетиб қоласиз... Мен нима қиламан? Қайтиб келасизми? Дадам, биласизми, нима қилмоқчи?

Собиржон жавоб беролмасди. Гапирса барибир сўзларини ғир-ғир шабада учуриб кетади. Лекин гап бунда ҳам эмас, гап шундаки, бу саволлар Собиржоннинг ўз дидада ҳам калашиб ётибди, уларга жавоб йўқ...

Ун-ўн беш чақирим юрганларидан кейин дарё эпкини келди. Амунинг ўзи кўринмаса ҳам, унинг тепасида хаво тиникрок, шовуллаши эса осмондан келаётгандек эди.

Улар тўхтаб, мотоциклини бир қияликда қолдирдилар-да, югургилаб қирдан пастрок тушдилар. Зулайхо ҳам йигит бошлаган ёкка юраверди. Унинг бу дадиллиги Собиржонга ҳам ёқар, ҳам чўчитар эди. Муҳаббати йўлида ҳар нарсага қодир қиз уни ҳар қандай хавотир хиссидан холи қилди.

Қир этагида дарё томон қараб ёнма-ён ўтирдилар.

— Қўлингизни беринг.— Собиржон қўйнидан совғасини олиб қизнинг кафтига қўйди. Ишқ худоси Шива сурати солинган жажжигина кумуш сурмадон. Лабидарё бозорида тасодифан учратиб, олган эди.

— Мен илгари бахтнинг нима эканини сира билмас эканман... — деди қиз, — энди унинг қандай чексиз бўлиши мумкинлигини тушуняпман.

Собиржон унинг ҳароратини вужуди билан сезиб ўтирарди, назарида ҳозир қиз кичкинагина, юмалокқина, момикдай юмшоқ бўлиб қолди, енгил пардай, табиат билан қўшилиб кетди.

— Сизнинг кетганингиз яхши, бу ер сизга хавfli... Мен чидайман. Сизни унутсам агар, қасам ичайми? Охиратим куйсин, майли!

Собиржон тўлиб-тошган ҳисларини ифодамай олмас, кизнинг юмшоқ, қорача қўли унинг кафтларида қушчадай титрар, Собиржон уни, гўё учиб кетадигандай, яна маҳкамроқ ушлаб, тиканли юзларига босар эди.

— Зулайҳо, қишлоқ тинчми, дадангиз нима деяптилар?

— Тинчлик қаёқда! Дадам кечаю кундуз саййиду муёнлар билан... Қўшни қабилаларда бўлган фожиалар у кишини ҳам чўчитяпти, ҳам кутуртиряпти... Ерларим ислоҳот бўладиган бўлса, ҳаю-ҳайт деб кетаман-у, мужаҳидлар билан қайтиб келиб тортиб оламан, дейдилар. Бобомни ҳам кунда чақиртириб авраяптилар.

— Бобонгиз-чи?

— Бобом оёқ тираб туриб олганлар: бир марта қочиб бўлганман, иккинчи ватанимнинг ҳам юзига оёқ қўйсам, мени ер кўтармайди, дейдилар. Неча марта гапирдилар: қайт, куёв, бу ниятларингдан, қишлоқни хонавайрон қилма! Оналарим йиғлашди, мен ялиндим: қаёққа, дада, ўз юртимизда бегона бўлиб-а? Фуломали ака ҳам у кишига кўп тушунтирдилар: сизга ҳеч ким тегмайди, минг-минг жариб ортиқча ерни босиб ётган заминдорлар ҳақида гап кетяпти, деб. Йўқ, озгина юмшайдилару яна... Еқубхон деган ошналаридан чопар келяпти кечалари. Шундан кейин яна қамчи тутиб от минадилар, аллақаёқлардан кўзларига қон тўлиб қайтиб келадилар, чарчаб кетдик, Собиржон ака... — Зулайҳо йиғлаб

юборди. Собиржон қийналиб тасалли излар, бир сўз топиб юпатоламас, ожиз эди. Қиз ўқсиб давом этди:

— Сиз кетасиз... тўғри-да, мен кимману сиз ким. Бир шўринг қурғур, қисмати қора, ношуд қишлоки. Сизда эса билимли, яшнаб юрган бахтли, чиройли қизлар кўп...

— Зулайҳо... Сиз гўзалсиз, оқилад киз, яғона...

Бир нафас жим ўтиргандан сўнг, ўйчан, оғир гапирди:

— Менингча, бу ғалаёнли кунлар ўтиб кетади, ҳаммаси жойига тушади. Оғир бўлади, лекин яхшилик билан тугайди. Ота-боболаримизнинг тажрибасидан билиб айтяпман. Мен бу ерга нега келдимуга нега кетяпман — биласиз. Мана, Аму соҳилида ўтирибмиз. Мен учун айниқса энди иккала соҳил ҳам баб-баравар азиз. Менга қолса, шу ерларга сув олиб келиш учун, шу ерларда афғон боғлари, шу ерларда афғон пахтазорларининг яшнаши учун нимаки талаб қилинса, барини, бутун ёшлигимни, бор умримни ҳам бағишлашга тайёрман, Зулайҳо.

Қиз унинг пинжига бикиниброқ келиб, маъюс кулди:

— Ҳозир икки кўзингиз у ёқда...

— Ҳа, нариги томонни қалб кўзи билан кўриб турибман.

Иккаласи ҳам, бир нима кўрадигандай, нариги қирғоқдаги узоқ-узоқларга, ғуборли уфқларга тикилдилар.

— У ерда ҳозир пахталар шигил шоналаган, бепоён кенгликлар кўм-кўк... Самолётда учсангиз каналларнинг зангори тасмалари, жимир-жимир денгиз сатҳлари кўринадиди. Қуз яқин, ғарқ пишган боғлар устида мезон толалар учадиди, яқинда «оқ олтин» тоғлари пайдо бўлиб, офтобда кумушдай йилтиллайдиди. Оромбахш оқшомларда сурнай садолари янграб, келин-куёвларга саодатли умр ваъда қиладиди. Кечалари сумбула салқини, полизларда шакарпалак қовунлар тарс-тарс ёрилиб, ҳавода тўкин куз хиди анқийдиди. Қахрабодек анжирлар киндигидан

шира томади... Мен ҳозир ГЭС турбиналарининг шовуллашини эшитяпман, далаларга шабнам тушганда минглаб «зангори кемалар»нинг чироқлари ёнади, улар юлдузларнинг ердаги аксидай, дала бошида тўхтаб қоладилар, Зулайҳо, булар балки сизга бари тушунарли эмасдир, балки тасаввур этолмассиз, соғиниб кетганимдан гапиряпман, болалигимдан ўрганган жонажон манзаралар кўз ўнгимда жонланяпти.

— Мен ҳам кўряпман...— деди шивирлаб Зулайҳо,— Сиз жуда бахтлисиз. Бола вақтим бобом эртак айтганларида мен ҳам ўзимни худди шундай бахтли сезардим.

— Бу эртак эмас, Зулайҳо. Мен сезяпманки, Амунинг бу соҳилига ҳам шундай кунлар келади. Лекин бу жуда кийин, кўп қурбонлар талаб қилади. Менинг бобомни инкилоб йиллари босмачилар ўлдирган, отам эса Ватан урушидан кўксидан ўқ билан қайтиб, олти йилдан кейин менинг ёшимда ўша ўқдан ҳалок бўлиб кетди. Биз бу ҳаётни барпо этгунча, уни сақлаб қолиш учун беҳисоб талафотлар берганмиз. Сизларда ҳам осон бўлмайди чоғи...

— Осон бўлмайди...— деди қиз, кўз ўнгига қандайдир таҳликали манзаралар келиб кетгандай, қаттиқ сесканиб, елкалари титрай бошлади.— Мен ўз кучларимизни кўрмаяпман, биз ожизмиз, Собиржон ака, сиз бўлса кетяпсиз...— Қиз сапчиб ўрнидан турди.— Мабодо келмай, ўша ерда қолсангиз, гоҳо соҳилга чиқиб тўлқинларга боқинг. Мен балки ўша тўлқинлар кўйида бўларман... токи иккала ватаним ҳам мени кўриб турсин!

«Чиқиб туринг Амуга,

Тўлқин бўлиб оқарман...»

Шунақа ашула бор...

Собиржон бу қиз қандайдир хунук қисматни туюб, изтиробда нималар деяётганини ўзи ҳам билмаяпти, деб ўйлади, титраган елкасидан қучиб, кенг бағридан меҳру мадад бағишлаб таскин бермоқчи бўлди. Аммо қиз

тасалли топмади, эсини йўқотгандай, лаблари асабий титраб, давом этди:

— Нега кетяпсиз бўлмаса, нега ташлаб кетяпсиз, бизни ҳимоя қилгингиз келмайдими, мени...— У бирдан нига гапдан тўхтаб қолди, «нималар деяпман!» дегандай, Собиржоннинг кўзига узоқ боқди.— Кечирасиз...— деди кейин чуқур нафас олиб.— Сиз қайтиб келинг. Албатта қайтиб келинг. Мен ҳар куни хуфтонда шу ерга, дарё ёқасига чиқаман, сизни дуо қиламан, Амунни дуо қиламан, токи биздек ошиқларни ажратадиган эмас, учраштирадиган эзгу дарё бўлсин...— Қизнинг товуши тобора пастлашар, боши йигитнинг кўксига эгилиб тушган эди.— Бобомнинг она тупроғини ўпиб қўйинг...— деди охирида шивирлаб.

Собиржон унинг ушоққина илиқ гавдасини тўлқинланган бағрига маҳкам босди:

— Албатта. Сизни ўпган лабларим билан,— деди у ҳам қулоғига шивирлаб.— Сиз ўша азиз тупроқнинг узоқларга учган бир заррасисиз...

Нарирокдаги эски мотоциклнинг пешанасига куёш тушиб, ўткир шуъласи тепага, тўрғай сайраган бўшлиқларга санчилган эди.

Зулайҳони чорраҳага олиб келиб қўйгандан кейин Собиржон жудолик алами билан мотоциклга шундай газ бердики, худди бирдан учиб кетгандай, бензин ҳиди анқиган ғуборли ҳаво бир зумда аллақаяёқларда қолди. Чексиз бахт, чексиз изтиробда тўлғаниб, йўл устида ёлғиз ёлқиндай ловуллаб қолган қиз кўз ўнгидан сира кетмасди. Анчадан кейингина рўпарадан урган кечки шабада уни бир оз совутди, ҳар жой-ҳар жойда супадай харсанг тошлар қакқайиб ётган қакроқ кенгликларга оқшом тушмоқда эди. Зулайҳонинг бўсасидан кейин бегоналик, мусофирликнинг оғир кайфиятидан фориг бўлгандай, бу ерлар унга ўз юрти сингари туюлиб кетди. Чиндан ҳам, ёзда саратон, қишда аёз ялаб кетадиган бу қакроқ далалар Собиржон билган бурунги

Қарши чўлларига ўхшаб кетарди, юлгуну қиёқлари, тўп-тўп бўлиб сарғайиб ётган исириклари ҳам худди ўша-ўша. Фақат, ғарбга кетган сари сув тутмайдиган кумлоқлар кўпайиб, Қорақум этакларининг жонсиз бўшлиқлари, афғоний гармселининг саробу гирдибодлари кўзга чалина бошлайди.

Собиржон шомда қорайиб кўринган Мозори Шариф теракзорларини мўлжал олиб, қир ошиб кетяпти. Вақти ниҳоятда зиқ бўлса ҳам, Содик Сардор билан хўшлашмасдан кетолмайди. Бу қадимий бобо унга биринчи кўришишданок шу юртнинг асил рамзидай бўлиб туюлди. Узоқ умри жангларда ўтган бўлса ҳам, комати тик, кўнгли навқирон, нуруний, доно. Халқ дардини билади, хаёллари ҳамиша замонавий. Фақат, йиллар... Саксоннинг қоқ этаги ахир. Ҳаммани оғзига қаратиб суҳбат курган кентлари, қабилаю қишлоқлардаги ҳозирги хунук воқеалар уни изтиробга солиб, оёқдан йиқитиб қўймадимкин?..

Собиржон «пат-пат» ини толзорда қолдириб, уст-бошини қоқа-қоқа, таниш йўлқадан юрди. Сардорнинг эски кўрғони хувиллаб ётарди, дарвозалар очик, на бирор кимса, на чирок. Собир аввал қудуқдан сув тортиб, ёғоч сатилни бошига кўтариб узоқ сув ичди. Кейин томоқ кирди, «Ким бор?» деб сўрагандай. Садо чикмади. Чўнтак фонарини ёқиб, таниш сўриларга, айвонга кўз солди, хонтахта, кўрпачалар, очик китоб, ҳатто тишланган олма, ҳамма нарса жойида-ю, ҳеч ким йўқ, эшиклар қия очик.

Собиржон Сардорнинг китоб тўла хосхонасига яқинлашиб, остонадан хатлади-ю, қўлидан фонари тушиб кетаёзди: тўрда катта тўшак билан бир бўлиб Сардор ётарди, бўйи узун, соч-соқоли ҳам, ранги ҳам оппок, кўзи очик... Фонарнинг ўткир шуъласини четга олди, ёндаги гиламда коса, дори, мошранг духоба фас...

— Кел, меҳмон ўғлим, сенмисан...

Бу овоз, заиф бўлса ҳам, Сардорники эди, «Хайрият-э!» Собиржон сал ўзига келди.

— Ассалому алайкум, ҳурматли Сардор! Тарки одат — шомдан ётмас эдингиз?

Чол манглайини артди. Собиржон унинг гапиришга дармони йўқлигини дарров пайкаб, яқинроқ кела чўккаладн.

— Тан-сихатингиз қалай? Ховлида ҳеч кимни топмадим. Елғизмисиз?

— Елғизман, болам. Холим мушкул, ёлғизимни олиб кетдилар.

— А? Кимни? — Собиржон ҳали гапга унча тушунмасдан, беморнинг бошидаги ёстикни кўтарди, илиқ чойнакдан чой қуйиб тутди. Чол бош чайкади, нафас ростлади.

— Ўртоғингиздан беҳабар экансиз-да...

— Ўртоғим? Нима гап, Сардор?

— Ғуломалини олиб кетдилар... Елғизман, жуда ёлғизман, ёлғизимни олиб кетдилар... — Буёғига Сардорнинг беҳол шивирлаган гаплари алаҳлашга ўхшар эди. Собиржон нимадир юз берганини англади-ю, уни чолнинг аҳволи чўчитар эди, кистаб сўрайвермади. Яна беморнинг ўзи гапирди:

— Азонда, бекордан бекорга, сабабсиз... хибсга олдилар.

— Мужаҳидларми?

— ... Йўқ.

— Душманлар... номаълум одамларми?

— Маълум, маълум. Гап шунда-да... Нима бўляпти, билмайман. Аксига олиб, худо оёқнинг дармонини чегириб қўйди.

— Қимлар эди, билдингизми?

— Ўзимизникилар... Янги ҳукуматнинг махфий хизматчилари.

Собиржон гиламда ўтирган жойида илжайиб, ўзини оркага ташлади, лўлаболишга суяниб, танасида илиқ қон яйраганини сизди. «Э, чол-эй, одамни кўркитиб...»

Югуриб чиқиб, тандир ёнидаги ўчокни кавлаштириб, қора чойгумни чўкка қўйиб келди.

— Сиз сира хавотир олманг, Сардор! Унинг иши шунака... Янги ҳукумат ходимлари, дейсиз, янги ҳукумат Ғуломалининг ўзи-ку! Хибс қиламан деса душман қуриб кетибдими?

— Сен билмайсан, болам...— деди чол. Собиржоннинг хушвақт тетиклиги унга озгина ҳам таскин бермади.

— Ҳукуматнинг бир долзарб иши бордирки, зудлик билан олиб кетган. Кун-тун ўшанинг хизматини қилиб юрибди-ку, Ғуломали Қоргарни ким билмайди!

— Ана шундан кўрқяпман. Икки кун ўзини кўярга жой тополмай, хомуш юрди бола. Ичيني таталаган нима — билмасдим. Шунда ҳукуматнинг фаол одамларидан бир тўпи хибсга олинганлигини айтиб қолди. Бу уни саросимага солиб қўйган эди. Менга ҳам навбат келади деб хавотир олган экан...

— Англашилмовчилик.

— Ундай эмас. У мен билан шундай хайрлашдики, кўзида шундай тушқун изтироб аломати бор эдики, кетган захотиёқ оёқдан қолдим, шу ётганча ётибман.

— Бошқалар қани?

— Бирон хабар топамиз, деб изидан кетишди. Дарак йўқ.

Собиржон ҳам ваҳимага туша бошлади. Ғуломалининг киефаси, гаплари, бобосникига ўхшаган товуши, одатлари, бутун ташвишли ҳаёти кўз ўнгига келди. Шундоқ ҳам, шу хатарли ишлардан бўлак қувончи йўқ эди. Адолатсизликни кўтаролмайдиган қуюнчак жон. Хатоми, хиёнатми бўлиб, қамаб қўйишса, ичидан ёниб шамдай сўнади...

Лекин қарияни овутиш керак эди, у жуда оғир олганга ўхшайди бу ғалати воқеани, ҳоли ночор. Собиржон кечаси билан унинг ёнида бўлиб, атрофида югуриб-елди. Шўрва қайнатиб ичирди, дори берди, очиқ-сочиқ китобларни тартибга соларкан, тасалли қидирар, тинмай гапирар эди:

— Хеч нарса бўлмайди ўртоғимга. Тегирмондан бутун

чиқади! Инкилоб деган нарсанинг мураккаблигини ўзингиз биласиз-ку... Хато бўлади, кейин тузатилади. Англашилмовчилик бўлади. Бизда ҳам бўлган...

Чолга шўрваю доридан кўра, севимли неварасининг ўртоғи келганлиги, унинг тўғри-нотўғри, узундан-узоқ гаплари дармон бағишлади. У сал мизғиб олгандан кейин, Собиржоннинг аҳволларини суриштириб, режаларидан қаноат ҳосил қилди. Вақти зиклигини билгач, азонда жавоб берди. Кўзига ёш ёки тилига бирон ноумид гап олгани йўқ. Ёлғизлигини ҳам эсламади, яна кўришамизми-йўкми ҳам демади. Ранг-рўйи оппоқ бўлса-да, комати офицерларча тик, кўзида ёшликка ҳавас, муҳаббат бор эди.

— Биз қайтиб келамиз, Сардор!

— Ҳа, сизлар йўқолмайсизлар.

Уйга кетиш... Икки йилдан бери орзиқиб кутган, ўйлаб қувончларини тасаввур этишга уринган куним етиб келганда бундай хомуш тортарман деб ўйламаган эдим. Руҳим тушкун, дилсиёҳман. Ё бундай кунда ҳамма ҳам шунақа сезармикин ўзини? Бу ерда, элчихонадагилар «уйга кетиш» деган оддийгина гапни қандайдир улуғвор ва совуқроқ қилиб «Иттифокқа қайтиш» дейишади, ё бу ҳам шунинг учунмикин? Ундай десам, бу ердаги танишларим, тасодифан учраб қолган мутахассислар, айниқса элчихона қизлари менга ҳавас қилиб, кўзларида соғинч билан, йнглаб хайрлашишди. Мен эса кетаётган одамга хос қувонч билан талпиниб турмас, паришон эдим...

Кадрдон бўлиб қолган дўсту ошнолар... Улар ҳаммада ҳам бўлади. Уларни дабдурустдан ташлаб кетиш ҳаммиша кўнгилсиз. Лекин мен уларни фавқулудда мушкул, ноаниқ бир ҳолатда қолдириб кетишга мажбур бўляпман. Менинг кетишим оддий «уйга қайтиш» эмас, зарурат. Аниқ айтилмаган фурсат, туманли далолатлар, қайтиб келиш ҳақидаги мубҳам ваъдалар аниқ

бир ишни рағбат билан бажариб турган одамга оғир тушар экан. Мен ўзимизнинг бўлғуси лойиҳамизни ҳар томонлама муваффақиятли, хатто баъзи жиҳатлардан сенсацион воқеа бўлади деб билардим. У комплекс камрови, иктисодий эффекти кутилмаган даражада катта, айни тирихий вазиятда ижтимоий зарурати мислсиз, экологик жиҳатдан беозор, ландшафтдан фойдаланиш, халқ манфаати ва кайфиятига мослиги билан ҳам айни муддао... Ғулумали иккаламиз ҳали етилиб келмаётган бу лойиҳанинг барча афзалликлари ҳақида ҳеч кимга батафсил гапирганимиз йўқ. Бу бизнинг биринчи катта кашфиётимиз, муқаддас сиримиз, ички эзгу ғуруримиз эди. Балки шунинг учун ҳам ўртоқлар менинг номаълум муддатга қайтиб кетишимни шундай осон ҳал этишгандир. Мен ҳам қаттиқ қарши туролмадим: кидирув группаси тарқаб кетган, Ғулумали Қорғарнинг тақдири номаълум, бу вазиятда бу ерда қолишим эса фойдасизгина эмас, очиги хавфли ҳам эмиш...

Кетаётганимга ҳавас қилиб, йиғлаб хайрлашган қизлар нимани ҳам билади! Мен икки йиллик азобли ва завқли орзу-хаёлларимни ташлаб кетяпман. Қалбим ўтини, Зулайҳонинг чашмадек теран кўзларидаги илтижони тарқ этиб, бу дилбар навниҳолни номаълум қисмат гирдобига топшириб кетяпман. Қадрдон бўлиб қолган кишиларимнинг тақдиридан беҳабар, бу азиз тупроқ ич-ичидан ўт олган кунларда йўлга чиқаётганимдан беҳаловатман. Буларнинг бари менинг вужудимга эт уриб, ўзимникидай бўлиб қолган эди.

— Яхши боринг, бахтли экансиз! — дейди қизлар. «Буларнинг бари... — дейман мен ичимда, — буларнинг бари нима бўлади?!»

Албатта, буларнинг баридан кўз юма билсанг уйга кетишинг қувончларига не етсин! Аввало ойм, ўчоқ оқлаб қошлари куйган ойижонимнинг вужудидан барқ уриб турувчи хонаки рух, олов тафти, янги узилган нон ҳиди. Кейин бутун чўлнинг чангини бошига кўтариб

акам келади, «ГАЗ» идай суронли, шарткесар, бесўнакай. Ўзи совхозда шунчаки бўлим бошлиғи-ю, жаҳоний муаммолардан гап очади, «амупарвар». Бу ерга жўнашимда ҳам, хайр-маъзур йўқ, «Ҳа, энди у томондан бошлайсизларми, ахири Амунинг бошига етар экансизлар-да», дея жавраб қолган эди. Кечроқ аллакаёқлардан Лола қайтади, жияним. У ўтдай ёниб, узокдан кичкирганча югуради, китобларини отадию кела солиб бўйнимга осилади, қулоғимга Манзура опасини кўргани ҳақида шивирлай бошлайди, ёки...

Дарвоқе, Манзура... Ҳали у билан гаплашиш муаммоси турибди. Бу осон кўчмайди, бу имтиҳон мени чўчитаётир, эплай оламанми-йўқми? Самад Деряевдай ўжарнинг шаштини қайтариб юрган, мени икки буклаб белига кистирмасайди...

Мана шунинг учун Тошкентда Манзурага телефон ҳам қилмадим, аэропортдан такси олиб тўғри министрликка хайдадим. Август куёшининг сахий кўйнида чайқалиб ётган сокин шаҳар. Дилимдаги минг дарду муаммолар нечукдир уйғунлашиб, рухим майин тортди. Тротуарларга мактаб моллари ёйилган, дафтар, сумка, униформалар сотиляпти, кўча тўла одам. Ўз юртингда шунчаки беҳадик юришнинг қадри ҳақида ўйлашармикин булар?

Ҳаёлимга қаёқдаги гаплар келади. Жуда соғиниб қайтса шунақа бўлар экан одам. Министрликнинг икки йил аввал мени командировка қилган махсус бўлимида янги проспектга қараган деразалар очик. Бу ердан, бешинчи қаватдан яшил хиёбон қоғоздаги суратдай бўлиб, ҳамма йўлу йўлкалари, фонтану гулзорлари билан яхши кўринар экан. Ёш, адл тераклар. Мен кетган йили бу хиёбонга тез кўкарадиган терак ўтқазииш тарафдорлари билан секин ўсадиган манзарали дарахтлар ўтқазииш тарафдорлари орасида жанжал бўлаётган эди. Мана, теракзор ҳам гуркираб кетибди. Министрликнинг подьездлари баланд, машиналар пештоқ олдидаги ёйдек

эстакадалардан қайрилиб, пастликда, гулзорлар орасида кўздан йўколади. Проспектнинг нариги томонидаги мухташам меҳмонхона ҳам битибди, ёйиқ мраммар зиналар гавжум.

Мана шу меҳмонхонада икки кун ўтириб ҳисобот ёзарканман, ҳамма эски яраларим яна янгиланди. Бунинг устига, бўлимда мужмал қилиб, вақти келганда ўзимиз чақиртирамиз, дейишди.

— Бу қандай муддатсиз «отпуска?»

— Шунча мусофирликдан кейин озроқ ўйнасангиз нима қилибди, бола-чақанинг олдига боринг, соғинишгандир ахир...

Соғинишганда қандай! Ҳар бирида орзу-ҳавас, алоҳида режалар. Акам ҳатто ҳовлининг этагига икки уй, бир айвонлик жой ҳам солдириб қўйибди. «Солдирмай нима, совхозда нима кўп, ер кўп, ўзимиз ўзлаштирган чўллар!»

Аслида бу иморат оғимнинг қистови билан тушган албатта. Акам эса, менинг муқим уй-жойли бўлишимдан ҳам кўра, кўпроқ оламшумул муаммолар билан банд. Афғон инқилобю «Қатта Аму» лойиҳаси, халқнинг аҳволи руҳиясию бизнинг кидирув, ишларимизга янги ҳукуматнинг муносабатлари ҳақида кечаси билан гапга солди. Ҳеч нарсаи ҳал қилмаса ҳам, унга шу маълумотларнинг ўзи қизик.

— Хўш... Сангоса дегин? Чорданахр дегин!.. Дехқонлари шунча обиҳаётни эплай олармикин? Колхоз бўлмаса, совхоз бўлмаса...

— Гап шунда-да, бари бўладиганга ўхшаб турибди.

— Шундоқ дегин? Бўлсин-э, йўкса шунча заҳматларинг зое кетади-я.

Оғим ҳам ухламай, менга тикилиб ўтирган экан, ўзича хулоса чиқарди:

— Қачонгача далаю дашт, бегона юртларда саргардонлик, болам, сен тенгилар ували-жували бўлиб кетди...

Ва ҳоказо, ва ҳоказо, ҳаммаси йиғи аралаш.

Кулгию сирли қувонч аралаш ғаройиб гапларни менга фақат Лола етказди. Ичига зўрға сиғдириб, типирчилаб ўтирди-ю, хуфтонда, чўмилиш баҳонаси билан сув омборига етаклади. Сочикларни елкага ташлаб, амак-жиян жуворизорлар оралаб югурганча сохилга чикдик. Илиқ оқшом сокин сув ойнасига бахмалдай тўшалмоқда. Нариги олис қирғоқлар энди ёппасига қорайиб, хира тортган осмон билан тутшиб кўринарди. Лоланинг севган холи жойлари бор экан шекилли, кум тўкилган қирғоқдаги брезент соябонлар, болалар лагеридан қолган рангдор арқон тортилган ихоталар ёнидан ўтиб, наъматак соясидаги харсанглар томон бошлаб келди. Биз Манзура билан бу ерларда кўп бўлганмиз, у пайтлар бу сохил ҳали ярим ёввойи, қаровсиз, кимсасиз эди. Лола ҳам катта бўлиб қолибдими дейман, бу жойларни биларкан. Ажабмас, бу ҳам еттинчига ўтди ахир, деб унинг навнихолдай чўзилган бўйига разм солиб кўйдим.

— Ўтиринг, — деб, силликланиб кетган оқ харсангни кўрсатди. Тош худди курсидек, ўтириш учун қулай, ҳали куннинг иссиғини сақлаб турарди. Биз кийим, сочикларни наъматакка илиб, югура сувга ташладик. Лола аллақажларгача сузиб кетди, унинг сув сачратиб шўх сузишидан қирғоқдаги тунги кушлар безовта бўлиб учиб кетди. Мен олислардан бир вақт ўзимиз бошлаб келган, куннинг тафтини бағрида сақлаб ётган тиник, таниш қор сувида баданимни яйратиб, гоҳ қулочкашлаб, гоҳ чалқанча ётиб, шошмай сузардим. Қаранг, сув ҳам одамга таниш туюлиши мумкин экан, менинг таним уни ҳар қандай бошқа сувдан фарқ қила оларди: юракка тетиклик бағишлайди, шабададек майин, салқини баданга хуш ёқади. Бундай сув, менингча, фақат шу ерда бор...

— Нега сўрамаяпсиз? — деб қолди Лола қирғоққа чикқанзимздан кейин. Елка суяклари туртиб чикқан

озгин гавдаси қалтираб, пахмоқ сочиқ билан шошиб арти-
наркан, ажабланиб менга қаради.— У киши ҳам сизни
сўрамадилар, ана бўлмаса!

— Кимни айтяпсан?

— Вой, билмагандай гапирасиз-а! У кишини икки
марта кўрдим. Шахарга, музейга борганимизда — бир.
Институтнинг эшигида савлатли-савлатли амакилар
билан турган эканлар...

Мен Манзурани кўз олдимга келтирдим. Сутдай
оппоқ кофтада. Сочи қалин, қора бўлгани учун оқ
ярашганини билади. Ҳозир модага кирган майда духоба
юбка, тақинчоқсиз... У тақинчоғу упа эликни тан ол-
майди.

— Кейин...

— Сен билан сўрашмадимми?

— Сўрашдилар-у, сизни сўрамадилар, билдиз? Кейин
совхозимизга келиб қолдилар, биз картошкада эдик,
Головнойда кўриб қолдим: шим кийиб олганлар,
сочлари мундок...— Лола Манзуранинг юришини эрмак
қилиб кўрсатди,— мундок, мундок... ўтиб кетдилар,
мени кўрмай... Кўрмасалар гўрга-а, Собиржон ака?
Сўрашмасалар, сизни сўрамасалар ҳам майлига, ялинмай-
миз-а? — деб бола йиғлаб юборди. Мен нима қилишимни
билмай қолдим. Ўзимнинг ҳам кўнглим бузилиб кетди.
Манзура... Уни кўнглимдан чиқардим деб юрибман,
чиқмаган экан. Ё мана бу соғинтирган ерлар, бундай
оқшом, бу соҳиллар билан бир бутун бўлиб кетгани
учунми...

— Қўй, Лола, йиғлама, биз ялинмаймиз, тўғри
айтдинг,— дедим унинг бошини силаб.

Бола қалби бир вақт бизнинг хисларимиз билан
нурланган экан шекилли, у ҳам шикаста бўлибди.
Мен ўзим тутуруксизман чоғи, Манзура ҳозир ёнимда
бўлса, тиз чўкишдан ўзимни тиёлмас эдим, ўлай агар...
Нега бундайман-а? Муҳаббат ахир бунақа тўқин-сочин
эмас, аниқ-тиниқ бўлиши керак-ку? Мен қанақа одамман

ўзи? Унга учрашмай Тошкентдан ўғринча келиб олдим, килғилиқни килиб қўйиб, энди тикка гапдан қочиб юрибман, кўрқоқ...

Тунги салқин сувга яна бир ташлаб, юрагимнинг кизигини зўрға босиб олдим. Уйга кетдик. Лола пинжимда хомуш, у мендан қандайдир янгилик кутган эди чоғи, таскин топмай жим қолди.

... Соф тонгда кўз очсам, кечаги дилхираликлар йўқ. Қор сувида чўмилишдан кейин шундай тиникиб ухлабманки... Дуч келган ерда, димикқан пашшахоналарда ётиб юриб, чинакам уйқуни эсдан чиқариб юборган эканманми нима бало? Устунлари зангори тусга бўялган очик айвоннинг сўриси кенг, чойшаблар ойдиндай оқ, парку ёстикларга чўкиб ётибман. Қарасам, ёнимда бармоқларини иякларига тираб ойим ўтирибдилар. Кечаси билан шундай менга тикилиб ўтирган бўлсалар-а?! Оқ халатда, сочларига яна кўпроқ оқ оралабди. Одатдагидай, олов тафти, нон ҳиди келарди устларидан.

— Тандир ёкдингизми, ойи?

— Боғчада. Ҳозир тандир ўша ерга кўчган, боғчага ҳам нон ёпяпмиз, болам...— деди секин мени хали ҳам уйғотиб юборишдан кўрққандай. Мен туриб ўтирдим.

— Нега уйғотмадингиз, ўзим ўт қалаб берардим.

Тандирга ўт қалар эмишман, шу ҳам овуниш бўлдию. Бу ётишим ўзимга эриш туюлиб кетди. Ҳар куни шундай бўлаверса-я? Оқ чойшаб, зангори устун, ёнимда ойим термулиб ўтирган...

— Қўй, отпускангни қил, дамингни ол, болам, икки йилда бир келибсан, сени ишлатармидик.

— Арзанда денг! — Ўзимга нафратим келиб, туриб кетдим. Ойим бечора. менинг ҳолатимни тушунмай, ўтириб қолди. Уни кўполлик билан бекорга ранжитганим кўнглимни баттар хира қилди. Акам, келинойим ишга кетишган, Лола мактабда, ҳовли ҳувиллаб ётибди. Мен, ойимнинг эркаси, ноз уйқудан туриб, қаймоқ

билан чой ичишим керак. Яна танишлар кўргани келади, куни билан дастурхон ёзик, келди-кетди. Йўқ, бунақа ҳаётдан чиқиб қолган эканман, чидамадим. Совхозга чикаман, тўғонга бораман, кўришадиганлар билан ўша ерда кўришарман, менга нимадир керак.

Аммо мен ҳам керак эканман одамларга. Бир ший-понда партком секретари ушлаб олиб, идорасига бошлади. Савр инқилоби ҳозир энг долзарб мавзу, ёшу қари — ҳаммани қизиқтиради, воқеаларни ўз кўзи билан кўриб келган одам деса, клубга оломон ёпирилиб кетади. Йўқ, мен дала-даштда бошқа юмуш билан юрган одам, «воқеаларни ўз кўзи билан кўрган» эмасман. Унамадим. Унамадим-у, лекин шу аснода дилимдаги оғир тош кимирлаб қўйди: мен нима учун келганман ўзи? Нега? Вақтни бекорга ўтказиб юборяпман-ку? Лойиҳамиз ҳақида, уни фанний жиҳатдан мустаҳкамрок асослаш ҳақида бош қотиришим керак эмасми? Областа бориш керак. Тошкентга, институтга, министрликка, «Взрывпром» трестига бориш, олимлар, мутахассислар билан учрашиш, маслахату тавсияномалар олиш керак.

Бу орада Манзуранинг ҳам областда пайдо бўлгани ҳақидаги гап кулоққа чалиниб қолди. Юрагимни ғалаён қамраб, таниш безовта руҳ мени яна тетик торттирди. «Пайдо бўлибди-да ахийри?» дедим беихтиёр, гўё ҳамма нарса шунга боғлиқдай.

Биз гўё илгаридан келишиб қўйгандек, эски ўрнимизда, институтимизнинг область марказидаги филиали рўпарасида учрашдик. Манзура мени узоқдан кўргач, ҳаяжонини босиш учун чинор қуюқ соя солган тротуарда бошини эгганча, сумкачасини кўлида силкиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Таниш комат, таниш ҳаракатлар, институт даврларидан бери таниш интизорлик ҳаяжонлари... Бир вақтлар у ҳаяжонларни мен ўз бағримда совутар эдим. Этим жимирлаб кетди, нахотки шуларнинг барини унутишга аҳд қилган бўлсам...

— Э-ҳа, сизмисиз... қайси шамол учирди, сафарлар

кавул...— деди у учрашувимизнинг тасодифий эканини таъкидламокчи бўлгандай.

— Яхшимисиз, Манзура! — дея кўл узатдим мен ҳаяжонимни, қидириб келганлигимни яширмай. Унинг кўли чўғдай иссиқ эди. Кўзида катта қора кўзойнак, ёноқларида дала куёшининг тафти, доғлар. Оқ кўйлак устидан сумкача рангида жигарранг жажжи камзул. У менга чиройли кўринишга ҳеч вақт ортикча уринмас, лекин фақат ўзига ярашган кийимни киярди.

— Манзура...— дедим ошқора тикилиб,— мени кутганмидингиз?— У кулиб юборди.

— Ҳа, кетганингиздан бери шу ерда турибман сизни кутиб,— деди енгил қаҳ-қаҳ отиб куларкан. Кейин менинг хафа бўлишимнинг олдини олиб, бирдан жиддий киёфага кириб сўради:— Эсон-омон келдингизми, жуда ғалаёдли вазиятга тушиб қолдинглар, бутунлай жавоб беришгандир?

— Ҳаммаси ҳам майли-ю, иш чала қолди,— дедим мен.— Айтгандай, Самад лойиҳасини топширдими?

— ... Ҳа.

— Сойлик массивига ахири сув келаркан-да... Ўзингиз... Ўзингиз қалайсиз? Уйдагилар...

Уйдагилар! Уйдагилар йўлингизнинг устида эди. Тошкент орқали қайтдингизми ахир?

Манзура кўнглидаги бу зардали гапни айтмади, лекин мен юзидан уқиб турардим.

— Яхши,— деди у совуқроқ қилиб. Биз тротуарда ёнма-ён борардик. Унинг миқти, келишган қоматига кўз қиримни ташлайман: «Наҳотки бегоналашиб кетаверсак?»

— Яхши ҳам Савр инқилоби юз берган экан, бўлмаса қайтмасмидингиз, бир йилдан бери на хат, на хабар...

Ана, мушкул имтиҳон бошланди, мен буни кутган эдим. Нима дейиш керак? Елғон гапиришни эпполмайман. Ҳаммасини очиқ айтсам, Манзурани ноҳақ камситгандай бўламан, кейин, буни қандай сўзлар билан

тушунтириш мумкин? Нима десам ҳам оғир ботиши, қиз бола-да, иззат-нафсига тегиши турган гап. Менинг эса, бу оқила, софдил қиз дилини сира оғритгим йўқ.

— Ха, кейинги йили сизга хат ёзолмадим,— дедим бош эгиб. Тротуар асфальтида Манзуранинг ингичка пошналари «тўқ-тўқ» қилиб, «Нега? Негга?» деб асабий қистаётгандай эди.— Очигини айтсам, Манзура, бегона сўқмоқларда, кимсасиз дала-даштда юриб... ўзимга бўлган ишончимни йўқотиб қўйдим.

— Албатта. Бунга кимдир ёрдам ҳам берворган бўлса...

Бу аччиқ киноя нақ нишонга бориб теккан эди. Назаримда, у Зулайхони ҳам, ҳамма-ҳамма нарсани билиб, кўриб тургандай туюлди менга. Мужмал изоҳларимни давом эттиришдан бошқа чора топмадим.

— Бу ердагилар, уларнинг ажойиб ишлари, шарт-шароити, ютуқлари кўз ўнгимга келади. Менга йўл бўлсин, дейман... Лекин шу тақдирда ҳам сизга хат ёзмаганим хато бўлган, бўйнимга оламан.

— Ҳай... Бизга шуниси ҳам тасалли,— деди Манзура, назаримда, менинг айтмаган гапларимни ҳам тушуниб. Энди мен билан суҳбатга ҳафсаласи ҳам қолмаган эди чамамда.

— Бу ердаги ишлардан, ўзингиздан гапирмадингиз,— дедим мен суҳбатнинг совиб бораётганини сезиб.— Демак, Самад Деряевнинг ўша принциплари...

— Самад Деряев, Самад Деряев! Учинчи марта сўраяпсиз... У кишидан совчи бўлиб келганингиз йўқми мабодо? — Манзура тезлаброқ юрди, мен мулзам бўлиб орқасидан эргашдим. Одамнинг ичини тирнаган ғашлик курсин, йўқ деганда ҳам рашкдан нимадир қолар экан-да. Бўлмаса келасолиб бирпасда уч марта тилга оламанми бегуноҳ курсдошимни. Бир чеккаси, Манзуранинг бу зардали гапи менга ҳуш ёкди, демак, муносабатлар илгаригича...

Илгари... Илгарилар бундай бўлармиди бизнинг учрашувларимиз. Орзулар, талпинишлар, интизор кутиш-

лар, шошилинч бўсалар, бунақанги мулоҳазакорлик қаёқда, ёнардик, ёнардик!

Биз нималарнидир йўқотяпмиз. Орзу ўрнига гоҳ совуққина режалар, ҳаммага баробар меҳр тошқини ўрнига гоҳ худбинлик қалқиб чиқади. Зулайхо ёнгинамда қушчадай талпиниб ўтирганида Манзура билан гаплашиш осондек туюлган эди. Энди қарасам, учаламизнинг такдиримиз бир бутун, учаласига ҳам ўзим жавобгардек, бунинг қандай бўлишини билмай қийноқда қолиб ўтирибман.

Филиалнинг ёйиқ зинасидан бир тўп одам тушиб келди, олимлар, аспирантлар, ял-ял қийинган йигит-қизлар... Биз суронли қуршовда қолиб кетдик. Бирини танидим, бирини танимадим. Кимдир кучоклашиб кўришди, синчков саволларга кўмилиб гангиб қолдим: хаёлим Манзурада. Сухбатимиз руҳимни тушириб юборган эди, худди девор орқали, бир-биримизни кўрмай, бир-биримизни англамай гаплашдик, кўзидан қора кўзойнагини ҳам олгани йўқ. Неча йиллик кадрдон, ақлли у кўзларини бир кўрмадим ҳам.

Мен бу учрашувнинг қийин бўлишини билар эдим-у, ўзимнинг унда бу қадар укувсиз ҳолатда қолишимни ўйламаган эканман...

Хайронман, қилғилиқнинг ҳаммасини ўзим қилдим-у, нега энди бу қадар мулзамлик? Бошқача бўлиши керакмиди? Ё, раҳмат сизга, яхши иш қилибсиз, дейишларини кутганмидим?

Манзурадан узоқдалигимда бу гапларни хаёлимга келтирмаган эдим. Энди, сезишимча, Манзура мен учун Манзурагина эмас, ойим, Лола, мана бу таниш-нотаниш одамлар, уларнинг ташвишли, қувончли юзлари, чинор соя солган мана бу кўчалар, дашт, дарё шабадаси, тиниқ осмон парчаси, куздан дарак берувчи ҳазин кайфият, кечалари қийнаган саволу муаммолар... бари Манзура билан боғлиқдай.

Уйга келганимдан кейин ҳам ўз қўлини ўзи кесган

ярадор одамдай, бошимни кўярга жой тополмай сарсари юравердим. Гоҳ чорбоққа чиқаман, гоҳ сув бўйига... Одам кўринса оркамга қайтаман. Хамма иш билан банд, менинг хаёлимга на бир фикр келади, на кўлим ишга боради, бекорчиликдан ҳам эзиламан, ҳам уяламан. Хаммани зериктириб юбордим.

Баъзан кумлоқ соҳилда ҳисларим тиникиб, Зулайҳонинг катта, ғамгин кўзлари тасаввуримга келади, у билан хайрлашган сўнгги дарё кечасини эслайман. Паст, майин товуши қулоғимга чалинади: «Мен ҳар окшом Аму соҳилига чиқаман, сизни дуо қиламан...» Дуо қиламан... Болаларча бегубор соддалик... У хазон бўлади, ўша шиддатли, шафқатсиз муҳитда у хазон бўлади, дейман ичимга совуқ ваҳима тушиб. Зулайҳо ҳақида ўйлаш менга осон эмас.

Одамови бўлиб қолганимдан атрофдагилар, айниқса, ойим хавотир. Фақат Лола баъзан бирор паскам йўлда қувиб етади-да, пинжимга кириб, қувноқ шивирлайди: «Собиржон ака, Авғонда яхши кўрган қизингиз чиройлими?» дейди кўзларини айёр йилтилладиб. Тахмини чиппа-чин эканини хаёлига ҳам келтирмаса керак. Лекин ёш нарса менинг кўнглимдаги жилваларни қаёқдан уқиб, қаёқдан бундай аниқ тахминлади — ҳайратда қоласан, хотин-қизнинг ички сезгирилиги ҳеч тушуниб бўлмайдиган сирли мўъжиза экан. «Чиройлими?» эмиш. Чиройли бўлганда қандай, «чиройли» нинг мен тушунган маъносини сен қаёқдан билардинг, пучук!

Акамнинг кундалик хўжалик ишлари, ҳисоб-китоби билан боғлиқ, суронли, муаммоли гапларигина мени ҳардамхаёл ҳолатимдан чиқаради. Ишдан кела солиб, похол шляпасидаги терни енги билан ишқаб артаркан, бугун ҳам менга қаради.

— Ҳа, отпускачи! Нима қилиб ётибсан? Бу яна миробларнинг жанжали бўларкан-ку, бормаёсанми? — деди.

— Қанақа жанжал?

— Яна ўша Сойлиқ массивининг жанжали-да. У ерда янги совхозларга козиқ қоқияпти, миробларинг бўлса хали ҳам тортишиб ётибди.

— Қаерда бўлар экан «жанжал?» Қим айтди сизга?

— Областда дейди. Инженер ошнам бор, сув омборининг навбатчи диспетчери, ўша айтди, у ҳам қатнашаркан. Энди жиддий гап бўладиганга ўхшайди, Сумбул аянг келаркан.

— Сумбул Садриевна?! — Мен сўридан сакраб туриб, айвонда вағиллаб ётган телевизорни ўчирдим.— Обкомда дейсизми, нега обкомда? Балки институт филиалидадир, балки сув иншоотлари трестидадир? Эҳтимол, лойиҳа институти...

— Билмадим, ишқилиб...

Мен бошимдан сув куйгандай тетик тортдим, аччиқширин хотираю хаёлпарастликлар бирдан кўтарилиб, қилинмаган ишлар ёпирилиб ёдимга келди. Улар беҳисоб бир оғир юкдай, гўё елкамдан босиб тушмоқда эди.

Эртасига азондаёқ биринчи автобус билан область марказига жўнадим. Кўксимдан сабабсиз бир шавк, қувонч кўтарилиб келаётганини сезардим. Қани, мени соғинтирган ўша «жанжал»ларда ёш-ялангнинг фикрини каноатлантирадиган безовталиқ чўғи хали ҳам бормикин? Энг муҳими — Ая. У чўл зоналарида кўп юради-ю, лекин беҳудага келмайди. У қатнашадиган суҳбатнинг обкомда бўлиши ҳам табиий. Акам билиб айтаётган бўлса керак.

Борсам, ҳақиқатан ҳам, обком рўпарасидаги чорбурчак майдонда автомашиналар тирбанд, вестибюлда бириккита шошқалоқ ташкилотчи ишчанлик билан гаплашиб турибди. Таниш бўлим мудирини мени кўриб, саломлашгач, қўлтиғимдан оласолиб катта зал эшигига бошлади. Тушундимки, йиғинга кечиккан эканман.

Эшикни очиш билан, киприкларим пирпираб анчага қадар тикка турганча қолибман: минбарда Манзура! Кўзимни ололмай, пайпаслаб бориб қаергадир ўтирдим.

Тагимдаги курси анча нокулай гирчилласа ҳам ҳеч ким менга кайрилиб боккани йўк, Манзура кўрди холос. Кўрди-ю, кўзини дарров олиб, бир зум нафас ростлагач, гапида давом этди. Мен ҳали унинг сўзини эшитаётганим йўк, кутилмаганда чувалашиб қолган фикрларимни эпломаяман: нега Манзура? Гап нима ҳақда?..

Манзура эркакчароқ бичимда тикилган кулранг костюм кийган, ҳатто тик ёқали кўйлак тусида ингичка галстук ҳам тақиб олган эди.

— Биринчи кидирув группасининг материаллари тўққиз ойдан бери ТЭО дан қайтиб келмаётганлиги бежиз эмас, ўртоқлар,— деди у.— Қайтиб келганда ҳам, у лойиҳа Соёлиқ массивининг келажagini таъмин этолмаслигига мен аминман. Чунки группадаги ўртоқлар Амудан сув олишда насос системасидан фойдаланишни минемал даражага тушириш зарурлигини ҳали ҳам тан олмаётирлар.

— Биз ўнг қирғоқда яшаймиз, сиз ҳам шуни тан олишингиз керак! — деди залдан кимдир.

— Ўнг қирғоқда фақат насос билан иш кўрилади, деб, буни назарий қонуниятга айлантириш хато. Мен бугун мана шуни исбот қилиш учун минбарга чиқдим,— деб Манзура харита олдиға борди. Мен унинг ихчам қадди-қоматини энди бус-бутун кўриб, фикрим калавасини яна йўқотдим. Бу бир вақтлардаги таниш баҳсга ўхшарди, лекин энди умумий, мавҳум эмас, бор лойиҳалар устида гап кетяпти шекилли.

— Мен биринчи группа лойиҳасини кўз олдимга келтира оламан, аниқ таҳлил ва ҳисобларга асослаиб айтаманки,— деди Манзура овозини баландлатиб,— унда дастлабки насосларгача бўлган масофанинг қумланиши камида ўн йил давомида массивнинг рентабеллигини таъминлашга имкон бермайди, чунки Аму дейдилар буни! Сув йўлини тозалашга ҳар йили бир неча миллион сўм маблағ талаб қилинажак. Биз буни биринчи марта гапирётганимиз йўк...

Мен шу жойда бирдан тушундимки, гап Самад Деряев группасининг иши хакида кетяпти. Бу эски жанжал эди-ю, мен унинг бу қадар кескинлашганини ҳали билмас эдим. Самад ўзи қаерда экан? Нега индама-япти?

Залга кўз югуртириб, уни тополмадим, мен ўтирган жойдан елкалар кўрнар эди холос. Президиум столида эса фақат уч киши: обкомнинг иккинчи секретари Любушин, ўзбекчани маҳаллий шевада мақолу маталлар билан безаб гапирадиган қувноқ рус кишиси, унинг ёнидаги ёш йигитни мен танимадим — Сойлиқдаги янги хўжаликларнинг янги ходимларидан бўлса эҳтимол, четроқда эса Сумбул ая кўзини қоғоздан олмай ўтирибди. У яна ҳам кексайиб, гавдаси кичикроқ бўлиб қолибди, елкаси чиққан, юзи салқи, офтоб еган эски берет четидан ҳали ҳам жингалак оқ соч толалари итоатсиз сочилиб чиқиб турарди.

Манзура давом этди:

— Сойлиқ — ўз номи билан Сойлиқ, ўртоқлар. Бу массив Амунинг қадимий тармоғи атрофида пайдо бўлган кўхна воҳа эканлиги фанга маълум. Бу қурғоқ воҳанинг энг ичкарасида узоқ вақт иш олиб борган бизнинг қидирув группамиз аниқладикки, бундан бир неча юз йил аввал Амударё шу жойда ўз ўзанини ўзгартириб, жанубий пастликка силжиганидан кейин Сойлиқ тармоғининг суви батамом тортилган. Сизга маълумки, қадимий ўзанлар билан мен кўп шуғулланганман, ўртоқлар. Сув нима учун маълум бир жойдан, айтайлик, худди мана шу ердан оқади? У албатта бошқа ерлардан ҳам оқиб кўрган, аммо йўқолиб кетаверган. Тарихий ўзан унинг балки юздан биттасини танлаб оқаётган йўли бўлгандир.

Сув минг йиллар давомида йўл танлайди, яъни биз қидирувчиларнинг машаққатли ишини бажаради. Бинобарин, сувнинг ўзи танлаган йўл энг тўғри йўл бўлиб, унда ернинг ютиши ва оддий филтрация ҳам минемал

даражага тушади. Бу ўринда, қадимий ўзанлардан фойдаланиш назарияси биз томондан анча мукаммал ишланганлигини айтиб ўтишим мумкин. Бунга асосланган лойиҳа энг арзон лойиҳа бўлади, деб ҳисоблайман. Сойлиқ массивини суғоришнинг биз таклиф этаётган лойиҳасида оғир бетон ишлари деярли мустасно, сув узок йўл босиб келишига қарамай, ўзини бир-икки йил ичида тўла-тўқис оклайди...

Гап шу жойга келганда зал жонланиб, шовкин кўпая бошлади. Бу сурон менинг кўнглимда, менинг миямда бўлаётгандек эди, ажабо, бу мен излаб юрган хазина-ку! Қарийб икки йилдан бери кезиб юрганим Чорданахр ўзанлари лоп этиб кўз ўнгимга келди. Бу йиллар давомида Манзура худди ёнгинамда юриб, барча азобли ўйларимни мен билан бирга ўйлашганми, нима бало?! Ўзанлар назарияси... Манзура, жонгинам, оқилам! Ахир бу...

Залда шовкин давом этар эди. Любушин ўрнидан туриб олган. Унинг кўнғирогига қарамай, кимдир қизишиб гапирар, кимдир қичкириб савол берар эди. Олдинроқда Самад Деряевнинг ҳам сарвдек гавдаси кўринди, одатдагидек башанг, чиройли, қора, қалин сочлари локлангандай йилтиларди. У негадир минбарга чикмай, жойидан туриб, оғир, босиқ гапирди. Мен унинг салмоқ билан келтирган рақаму далилларини уқиб ололмадим, ички ҳаяжоним халақит берар, аллақайларга кетиб қолган ҳовликма хаёлларим билан банд эдим. Сумбул ая ўрнидан тургандагина ўзимга келдим.

Мана энди у ҳал қилувчи гапни айтади, у Манзуранинг топқир таклифларига албатта муносиб баҳо беради, ҳамма ўз ўрнига ўтирди, зал жим бўлиб қолди.

Мен атоқли академикнинг нутқини кўпдан бери эшитганим йўқ, унинг кексаларга хос сал ҳиркираб кўксидан чикқан босиқ товуши баданимни жимиралатиб юборди. Бебаҳо ёшлигимиз, студентлик йиллари, дилбар

Манзура... Самад билан биринчи тўқнашувимиз... Манзурани ҳозир, ўша вақтдаги сингари, биринчи бор кўргандай талпиниб қолдим. У негадир ҳали ҳам минбар четида дам залга қараб, дам аяга жовдираб, бугунги имтиҳон баҳосини ёки қисматини кутгандай типпа-тик турар эди.

Аммо Сумбул Садриевнанинг гапи кутилмаганда ғала-ти бўлиб чиқди. У топқир ва изловчан ёшлар ҳақида яхши гапириб келиб, иккала группанинг таклифларини ҳам деярли йўққа чиқарди. Бу лойиҳаларнинг истиқболи йўқ, деганида залнинг нафаси ичига тушиб кетди. Унинг фикрича, ҳозир айрим массивларни суғориш эмас, бутун чўлни комплекс ўзлаштириш лойиҳалари ҳақида ўйлаш зарур, йилига миллион тонна пахта берадиган янги водий барпо этиш тўғрисида гап кетяпти. Бу масалани партия директиваларига киритиш учун бўлган хатти-ҳаракатларимизда фақат мана шундай миқёсли, истиқболли лойиҳалар, кенг камровли қидирув ишларигина ёрдам бериши мумкин!

Манзура ҳамон минбар четида турганча кўзларини пирпиратиб қолди. Менинг ҳам бошим қизиб кетди. Бу қандай бўлди, нима гап ўзи, Ая, ахир икки оғиз гап билан...

Мен ўрнимдан туриб кетганимни билмай қолибман, йўлакдан олдинроққа ўтиб, ижозатсиз гапиравердим:

— Менимча, лойиҳачи группаларнинг бутун уринишларини йўққа чиқариш тўғри бўлмайди. Масалан, биз, Афғонистонда ишлаётган геологик қидирув группаси, нотикнинг... эски ўзанлардан фойдаланиш назариясини чуқур ўрганишга ва уни амалга тадбиқ этишга тайёр-миз!

Бу гапим ҳаммага катта таъсир қилади, деб ўйласам, академик қошини чимириб, кўзойнагини тузатди-да, менга қараб:

— Тўхтабоевми? — деди кўзларини қисиб залга тикиларкан.

— Ха, мен, Сумбул Садриевна.

Лойихалар ҳақидаги жиддий гап қолиб, гўё мажлисда ўтирганини унутгандай суриштира кетди:

— Қачон қайтдингиз, Тўхтабоев, яхши келдингизми? Нега учрашмадингиз шу вақтгача, эсон-омонмисиз? Менга учранг, менга албатта учранг...— дея норасмий гапни чўзаверганидан, зал совиб, бу орада мажлис ҳам ёпилди. Курсилар тақиллаб, одамлар шовқин-сурон билан тарқала бошладилар. Оқимга кўшилиб вестибюлга чиқдим. Қимлардир келиб кўришди, ҳол-аҳвол сўради, мен эса гўё гаранг эдим: нима қилсамикин? Аяни қидириб кирсамми, ўзи учранг деб такрор-такрор айтди-ку... Самад, майли, кетса кетгандир, лекин Манзура қани, ниҳотки у ҳам кўришмай жўнаб қолди, наҳотки менинг гапим унда ҳам ақалли жиндек кизиқиш уйғотмаган бўлса? Дарвоқе, уларнинг кўнглига ҳозир менинг гапим сиғадими, неча йиллик уринишлари бекорга чиқиб ўтирибдию... Ая, ҳаммага меҳрибон кўринган Ая, амалий ишга келганда асли анчагина шафқатсиз, уни биз шогирдлари яхши биламиз: катта орзу-ўйлари йўлида унча-мунча ёшларнинг кўп йиллик ишларини ҳам аёвсиз босиб ўтиш одати бор. Хар ишнинг илмий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам узоқроқ уфқларини кўра биледи шекилли-да. Лекин ёшларнинг хўжаликка тадбиқ қилинмаган ишларини ҳам, ҳатто катта-кичик муваффақиятсиз машқларини ҳам синчковлик билан ўрганиб, улардан илм ва тажрибага кўшилиши мумкин бўлган томчиларни авайлаб, мисқоллаб йиғади. Шунинг учун истеъдодли ёшлар бу беомон устоз атрофида доим худди асаларидек уймалашадилар.

Мана, мени ҳам қақирди, мендан ҳам бир нарса кутяпти чамамда. Очиғи, унга ҳам осон тутиб бўлмайди. Қариган чоғида бу поёнсиз чўлга ҳаёт келтириш режалари билан ҳаловатини йўқотиб юрибди, ёшларсиз нима ҳам қила оларди!

Кўнглимга хавотир тушди: шу орада бу катта ишлар

билан мени ҳам бир аравага кўшиб, у ёкдаги режаларимдан ажратиб ўтирса-я? Бу ҳеч гап эмас, ана Манзурани, Самадни икки оғиз гап билан нима аҳволга солди. Ўрмонни кесадилар, пайрахаси учаверади, дейишади руслар. Мен чиндан ҳам ташвишга тушиб қолдим, борсамми, бормасамми Аянинг олдига? Бормасликнинг иложи йўқ, бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас, лекин қачон?

Кейинга қолдириш — ўзингни узоқ азобли ўйларга дучор қилиш бўлади. Бугуноқ учраб, нима бўлса ҳам шартта ҳал қилиб, қутулиб қўя қолиш керак. Нима бўлса ҳам Аясиз бўлмайди.

Хиёбонда барглар орасидан столларга ёмғир томчилаб турган усти очик кафедра бир стакан иссиқ какао ичдим-да, шаҳар меҳмонхонасига жўнадим. Область маркази кичкина, ҳамма нарса, барча эски-янги бинолар деярли битта мана шу кўм-кўк кўчада гавжум, институт филиали, усти ёпиқ янги колхоз бозори, чўл қурилиш трести, универмаг, меҳмонхона. Қурилиш кранларидан сал заха еган чинорлар соясида область партия комитетининг икки қаватли кичкинагина янги меҳмонхонаси кўзга ташланиши билан юрагим ҳовлиқиб, қадамимни секинлатдим: зинапоядан Манзура тушиб келарди. Аяга мендан олдин кириб чиққанга ўхшайди. Нима бўлса ҳам, яна дуч келганимиз яхши бўлди, юрагимни бесабр қувонч қамраб, у томон шўшилдим. Нимадир дейиши керак-ку, мажлисдаги гапим ҳақида, бундан кейинги муносабатларимиз ҳақида... шундайинча Тошкентга кетиб қолса мен ўзимни қаёққа қўярдим.

— Манзура! Қаёқда қолиб кетдингиз? — дедим зинада рўпарасидан чиқиб. У индамай бош эгди, ингичка пошнаси билан тўқ-тўқ этиб, яна икки пиллапоя пастроққа тушди. Кайфияти, табиий, унча баланд эмас эди.

— Ая ўша-ўша, ҳукми каттик... Лекин сизнинг ишингиз...

— Менга раҳмингиз келибди-да? — деди Манзура

кош тагидан менга тик қараб.— Ўша садақа гапингизнинг кераги йўқ эди. Ахир ҳамма тушуниб ўтирибди...
Муҳтож эмасдим. У жўнаб кета бошлади.

— Қандай «садақа», Манзура?! Ахир мен чин кўнгилдан, сизнинг назариянгиз... бизнинг трассамиз... Манзура!

— Сиз бундай ишлар билан гуноҳингизни ювишга уринманг. Мен сизни айблаётганим йўқ...

У мрамор зинапояларни тақ-туқ босиб тушиб кетди, мен кўл чўзганча қолдим. Севалаб ўтган ёмғирдан кейин қорайиб кўринган асфальт йўлкада Манзуранинг ёлғиз, бўйчан, нафис гавдаси узоқлашиб бораркан, нафас етмагандай, ёкаларимни бўшатдим, на олдинга, на орқага юришни билмай, бўшашиб туриб қолдим. «Раҳмингиз келибди-да?» Раҳмим келганда қандай! Мен мажруҳ эдим унинг қалбини, устига-устак устози ранжитди. Хаддим сиғса ҳозир бағримга босиб юпатардим...

Лекин гап раҳмда эмас. У менинг иш ҳақидаги қувониб айтган жуда муҳим, жиддий гапимни шунчаки тасалли учун деб, муҳаббат ўрнига тўлов, садақа деб тушунди. Бу чигални энди фақат Сумбул ая ёрдамида ечиш мумкин.

Шу фикр билан меҳмонхонага кириб, навбатчи аёл кў магида аянинг эшигини топдим.

Сумбул Садриевна мени узун, юмшоқ хонаки халатда, боши гулдор рўмол билан танғиб боғланган ҳолда кутиб олди. Юзлари бироз қизариб кўпчиган, ҳозиргина ванна дан чиққан экан, узр сўради, киёфасида кундузги хорғинлик йўқ, тетик, қувнок, сергап эди. Менинг «мусофирлик»даги ҳаётим, ишларим ҳақида, «у сохил»даги ташвишли аҳволлар тўғрисида узоқ суриштирди, термосдан чой қуйди, ярми меҳмонхоналарда ўтаётган умридан, келган-кетгани кўнглидагидай меҳмон ҳам қилолмаслигидан зорланди. У ҳозир ҳақиқий «ая», оддий кекса аёл эди, мен атоқли академик билан суҳбатлашаётганимни ҳам унутдим шекилли:

— Манзура келиб кетди чоғимда? — дедим чойга кўл узатиб.

— Ха,— деди Ая,— мени ҳамма нарсани билаверади, барча саволларга жавоби тайёр, деб ўйлайди шекилли. Шунча яшаб, қариб қолган бўлсам ҳам, ёшларга ундай қил, бундай қил, деявермайман кўнгил масаласида. Очиғини айтсам, мен унга ачиндим, покиза, оқида қиз... Нега ундай бўлди-а, Собиржон?

Сухбатимиз анча хонаки тус олган бўлса ҳам, гапнинг жуда бундай нозик мавзуга кўчишини кутмаган эдим, ўзини химоя қилиш учун ўзга сўз тополмай, негадир курсдошимнинг номини тилга олибман:

— Самад Деряев...

— Деряевга Манзура, менимча, қизлар нуқтаи назаридан тўғри таъриф берди, ўзини химоя қилишга бир оғиз гап тополмайди, дейди. Тўғри, Самад истеъдодли, муносиб йигит, яхши кўради, лекин Манзуранинг унда кўнгли йўқ, назаримда.

Мен ерга қарадим, менга улуғ одамни бундай маҳрам гапга солиб ўтириш нокулай эди. Ундай десам, бугун Аянинг ўзи негадир шундай кайфиятда, ҳаммамизнинг чигал муносабатларимиздан хабардор эканини яширмай, дам очилиб, дам ўйчанлик билан мавзуни давом эттирди:

— Бегона юртдан ёр севиш кўп мушкул таваккал, Собиржон. Бунинг мушкуллигини фақат ёшликда билмайди киши...— деди Сумбул ая. У юмшоқ курсига чўкканча ўйчан, жим бўлиб қолди. Ширин ва армонли хаёллари узоқ-узоқларга олиб кетди шекилли, анчадан кейингина,— дарвоқе,— деб менга қаради,— сизнинг замонингиз бошқа, масофалар яқин, чегаралар шартли, сизнинг йўригингиз бўлак...

Кейин яна мендан иш шароитимни, дехконлар кайфиятини суриштирди, мен батафсил гапирдим, кадрдон бўлиб кетган ўртоқларимни, танишларимни таърифладим.

— Мард одамлар, самимий халқ...— деб яна хаёлга чўкди Ая. Лекин бу сафар дарров бош кўтариб:

— Менга группангиз материалларини кўрсатинг, ал батта танишишим керак! — деди, тетиклашди, кўзлари нурланди.

— Хўп бўлади.

— Қачон олиб келасиз? Мен эртага биринчи рейс билан кетаман.

— Аэропортга олиб чиқаман, Сумбул Садриевна.

Ая туриб пешонамдан ўпди. Баданимга бесабр куч бағишлайдиган илиқлик югурди.

Шу кундан бошлаб мен ҳаловатимни йўқотдим. Эрта сига тонгда аэропортдан келаётиб биринчи марта куз нафасини сездим. Теракзорда хазон тўкилар эди. Майин, намчил жимлик, шудгордаги кировда қарғалар изи...

Вақт ўтиб кетяпти, менинг сафаримни баҳорга қолдиришлари мумкин. Йўқ, куз бўлса ҳам, қаҳратон киш бўлса ҳам, мен объектимга қайтиб боришим керак. Иш ярим йўлда, дўстларимнинг тақдири номаълум, нега мени бу ерда ушлаб туришлари керак? Чорасиз бекорчилик, чала қолган иш одамни қаттиқ азобга кўяди. Меники эса, чала қолган ишгина эмас, чала қолган умрга ўхшаш... Мутлако ниятсиз қолгандай эдим. Қандайдир асабийлик билан зарур ишларимни битиришга киришдим. Филиалнинг кутубхонасига бориб, Манзуранинг диссертациясидан нусха кўчиртириб олдим, кейин «Союзвзрывпром» трестининг бошқармасини топиб, бир ҳафтагача мутахассислар консультациясига қатнадим. Янги учрашув, янги маълумотларнинг ҳаммаси менинг тезроқ объектга қайтишим зарурлигини исботлар эди. Фақат министрликдан садо йўқ.

Мен бетоқат, кечқурунлари ҳувиллаб қолган дала йўллари айланаман. Посёлкамиз ёнбошидаги сув омборидан совуқ, намчил куз нафаси келиб, жунжитади, нохуш ҳаёлу хотираларни уйғотади. Аҳволимни уйдагилар ҳам сезишди шекилли, дала йўлларидан мени Лола топиб келади. Унинг ёш математиклар кўриги, қандайдир комсомол йўлланмаси ҳақидаги чуғур-чуғур гаплари қулоғимга чалинади. Бахтли ташвишлар... Зулайҳо ундан уч ёшгина

катта. Лекин унинг ташвишлари нақадар изтиробли, нақадар ҳимоясиз у! «Ота-боболар тупроғини ўпиб кўйинг» дегани эсимга тушиб, мунгли товуши қулоғимда янграб кетди. Еш бўлса ҳам уни қисмат барвақт етилтирган. Окила, сулув...

Эгилиб қўлимга бир ховуч тупроқ оламан. Кўпчиган тупроқ кафтимда нон ушоғидай дона-дона бўлиб таралади. Лабимга келтириб, аста ўпаман. Она Ер ҳиди димоққа урилади.

Лола менга ҳайрон бўлиб боқади, унга тушунтиришга тўғри келади, лекин қандай қилиб. Хайрият, унинг фикри бир жойда тўхтамайди, ўлда-жўлда.

— Афғонистонда ҳам тупроқнинг ҳиди шунақами? — деб сўрайди у.

— Ҳа, шунақа. Худди шунақа! — дейман бу содда фикрдан ўзим ҳам ўйчан ҳолга тушиб.— Тупроқ худди шунақа, сув ҳам, ҳаво ҳам шунақа, одамлар ҳам...

— У ерда ҳам босмачилар пайдо бўлибди-а? Газетада ўқидим.

— Ҳа, бир вақтлар бизда бўлганидай...

Биздагидай, лекин ўз қонунияти билан. Оқибати ҳам биздагидай бўлади, ўз қонунияти билан. Келажаги ҳам. Нимага бўлмас экан!

Бугун тонготарда Зулайҳонинг келажаги тушимга кирибди. Қап-катта, дуркун аёл эмиш. Бошида ўша-ўша арақчин қалпоқ, шаҳло кўзлари нурланиб Сумбул ая билан ёнма-ён Аму ёқасида ўтирганмиш.

— Танишмисизлар? — дебман ҳайратда.— Қайси соҳил бу? Қайси соҳил?

Саволларимга жавоб ололмай уйғониб кетдим. Қарасам, рўпарамда оқ халат кийган ойим ўтирибди. Ундан, одатдагидай, янги ёпилган нон ҳиди, тандир тафти келар эди.

— Бугун Тошкентга бораман деган эдинг, тур, болам. Нонуштанг сўрида.

Ойим ювинишим, соқол олишим, хонтахта ёнига бориб

Ўтиришим, ҳамма ҳаракатларимни кузатиб турди-да, яна аста сўради:

— Яна кетиш ҳаракатими энди, ўғлим?

— Нима деяпсиз, ойи? Борсам нима, мана, дарёнинг шундоққина нариги ёқасида...

Вақт кеч бўлса ҳам, тонг ёришолмаётгандай, теварак ғира-шира, ҳаво булут, кун совуқ эди. Пастликларда туман ястаниб ётибди.

Биринчи рейсга самолёт учолмас деб ўйлаган эдим, йўқ, омадим келди. — Тошкентда кун очик экан. Кузги гулларнинг сўлғин ҳиди хазонрезги хиёбонларга алоҳида сокин руҳ бағишлаган, фавворалар сапчимас, янги пайдо бўлган проспектлар, тўққиз, ўн олти қаватли янги биноларгина пойтахтга улугворлик бахш этиб турарди.

Фанлар Академиясида Сумбул Садриевна менинг қидириб келганимни билгач, президиум мажлисини ташлаб чиқибди. Қабулхонасида ўтирганимда ёшларча пошнали этик, мўйнали камзул кийган, жиддий қиёфада кириб келди. Мен саломлашишга улгурганимча йўқ, ичкарига бошлаб, жаҳл аралаш сўради:

— Сиз ҳали ҳам бу ерда юрибсизми? Нима гап?

— Мен, Сумбул Садриевна...

— Министрликка телефон қилган эдим-ку? Чақиртиришмадими?

— А... йўқ.

— Сиз дарҳол жўнаб кетишингиз керак! Тушундингизми? Дарҳол! Буни бир кун кечиктирсангиз — жиноят.

Ая тортмасидан менинг папкаларимни олиб столга ташлади. У жуда жиддий, ҳатто асабий гапирар эди. Мен ҳали тушунганим йўқ: нега бундай? Нега «дарҳол»? Нега жиноят? Гарангсиз қолдим.

— Министрлик индагани йўқ, балки вазият ноқулай деб... Ёки бирон тўсиқ...— дедим мужмалроқ қилиб.

— Ҳеч қанақа тўсиқ! Уруш, инқилоб, зилзила — ҳеч нарса ғов бўлмаслиги керак бунга! — деди у менинг папка-

ларимни салмоқлагандай яна бир кўтариб ташлаб. — Қани ўтиринг-чи.

Иккимиз ҳам ўтирдик. Салқи юзига қон тепган Сумбул ая жўнгина мўғиз гардишли кўзойнагини тўғрилаб менга тикилди, сийрак оқ сочлари тўзғиб чиққан, боши билинар-билинмас қалтирар эди. Нима бўлди, группамиз материалларидан дарҳол тузатиш зарур бўлган қалтис хато чиқиб қолдимиз?

— Биласизми нима қилиб қўйганингизни? — деди Ая мен томон интилиб. Пешанамдан ҳовур чиқиб кетди. Аянинг кўзига қараб, англолмас эдим: қизганишми, ачинишми, хайратми... — Афсус, афсус... — деди у мендан кўз узмай, — қариб қолдим, ўғлим. Бўлмаса сизлар билан бўлардим, у юрт учун шундай бир иш қилиш мендан лозим эди... тезроқ қайтиб боринг, бахтли йигит, мунақаси умрда бир бўлади!

— Сумбул Садриевна, мен...

У менинг папкаларимни очиб, ёзувлар, ҳисоблар, жадваллар, формула ва схемалар орасидан топографик харитани топиб, ёйди.

— Кўхинав музликларидан озикланган бу наҳрлар ҳақида доктор Суҳайлдан аввал Қўшон тарихчилари ҳам ёзган, — деди анча осойишта оҳанга ўтиб. — У ёш тоғларда қандай катаклизмлар бўлганини билмаймиз, лекин музликларнинг тўсатдан тугаб кетгани маълум. Шунинг учун, бу кокилдай таралиб ётган наҳрлар қуриб қолган. Ҳа, музликлар ҳам тугайди, ўғлим, «абадий» деб бекор айтишади... Мен бу наҳрлар системаси ҳақида сизга космонавтаримиздан аниқ маълумот олиб беришга ҳаракат қиламан. Ҳа, ҳа, ваъда бераман сизга. Улар бизга Аянинг бир замонлар ҳозирги Красноводск кумликларидан оққанлиги ҳақида ҳам маълумот бердилар. Лекин ҳозир гап унда эмас, гап шундаки, қадимий Чорданаҳр ўзаниларига сув тараш, уларни тирилтириш — ўзи мўъжиза бўлади! Ҳа, гидрогеологияда фавқулодда ҳодиса! Дунёда энг арзон гидроиншоот! Шунинг учун бунинг бир кун ҳам кечик-

тириш мумкин эмас. Мен ўз фикримни министрликка батафсил билдирдим. Сиз группанинг ишини тез кунда якунлаб, лойиҳачилар билан ишга тушишингиз керак.

Мен гоҳ ичим ўтдай кизиб, гоҳ совуқ терга ботиб ўтирардим. Устоз осмонга олиб чикиб қўйди, тушунман — унинг гапи шунчаки мактов эмас, бу — ишимизнинг ишончли фанний асоси, лекин «тез кунда», «дарҳол» — булар айтишга осон. Группанинг ўзи йўқ ҳозир, у таркаб кетган, ҳали у ерларда нима гап, нима сўз, ўртоқларимнинг тақдири не кечди, бизнинг ишларимиз ҳақида эслайдиган одам борми-йўқми... Гидрогеология «мўъжиза»си одамларга керакми, юрагига сиғадими... Мен бу ўйларимни, албатта, Аяга гапириб ўтирмадим.

— Мен бугуноқ тайёрман! — дедим ўрнимдан туриб.

— Ҳозир министрликка боринг, — деди у. Кўз қарашлари юмшади, ҳавас билан тикилган қорачиқлари сал намланди ҳам. Кўриб турибман, мендан, ўз армонларини ушатадиган шогирдлари борлигидан мамнун эди. Ортиқ ҳаяжонланганимдан, унга яхшилаб миннатдорлик ҳам билдиролмаганим ташқарига чиққандан кейин эсимга тушди. Папкаларимни олганда, кўк томирлари бўртиб турган кекса қўлларини журъатсизгина ўпдим-у, сўз айтолмадим...

Кетадиган куним эди. Тонгда йиғлаб хайрлашган Лола чорак соат ўтмай мактабидан ховликиб қайтиб келди. Кўзлари ола-кула, кўча эшикни ҳам ёпмасдан, лой сачратиб, ёнимга югуриб келдию бўйнимга осилганча қулоғимга бир нималарни шивирлай бошлади. Ёмғирдан намикқан юзлари ловулар, нафаси тез, шундай бўлса ҳам гапини тахминан тушундим.

— ...Қаерда? — дедим мен ҳам шивирлаб.

— Вой... — «Нахотки билмасангиз?» дегандай кўзларини катта очиб қарадию лоладай ёниб, бахтиёр қиёфада мактабига чопқиллади.

Бир нима қолиб кетгандай, сафарга оёғим тортмай, ҳовлини билчиллатиб ёғаётган совуқ ёмғирга тикилиб,

шумшайиб ўтирган эдим, Лоланинг хабаридан тетик тортиб, сапчиб ўрнимдан турдим. Ҳали нима қилишни билмасдим. Ойим даҳлизда менинг чамадонун тугунларим билан овора. Этикни кийиб, қозикдан ёпинчикни олдим ҳовлининг этак томонига қараб юрдим. Ҳаракатларим тушдагидай, беихтиёр, нима қилаётганимни билмагандай эдим, лекин манзил аниқ бўлиб чиқди: орқа эшикдан бошланадиган қадрдон сўқмоқ соҳилдаги таниш харсанг, ёзги пляжларда қийшайиб қолиб кетган эски презент соябонлар томон элтарди.

Тунги ёмғир қумлоққа сингиб кетган, бутазорлар яланғоч, туманли, совуқ соҳил, лекин менинг юрагим қизиқиб, бир вақтлардагидай ҳовлиқар, орзиқар эди. Ҳали бу учрашувнинг мен учун қандай бўлишини билмайман, аммо... нима бўлса ҳам ахир келибди-ку, шунинг ўзи гўё бутун ёшлигимни қайтариб берган бахтли бир он эди.

У ўнлаб марта учрашган жойимиз, ўша харсанг панасида, негадир бошланг, соябонсиз, букчайиброк турарди. Ёмғир селгиган бўлса ҳам, соҳилда қуюқ туман, сувнинг совуқ нафаси уфуриб турибди, ҳаво нам, ғуборли...

— Манзура...

Ҳовлиққанимни, ҳансирашимни билдирмасликка уриниб, муздек харсангни ушлаганча ёнида тўхтадим.

— Афти ангоримга эътибор қилманг, уйқусизликдан... Кечки самолёт учмади, аэропортда қолиб кетдим,— деди гўё булар бари хурсандчиликдай.— Хайрият, етиб келгунимча кетиб қолмабсиз. Кеча кечқурун Сумбул ая уйга телефон қилиб...

— Манзура, нима гап?

— Нима гап бўларди, ҳеч гап йўқ... келдим,— деди киз, кўқаринқираган лаблари билан сал жилмайиб. Мен, Ая аралашган бўлса, шошилишч бир янгилик ёки сафаримга тўсиқ бўладиган бирон гап борми деб ўйлаган эдим, аҳмоқона саволимдан хижолатда қолдим. Ахир Манзура

келганда мен ҳеч қачон «Нима гап? Нега келдингиз?» деб сўраган эмасман. «Нима гап бўларди, ҳеч гап йўқ... келдим». Бу сўзлар кўзимни очиб юборди, бу Манзура, ҳамма ишу юмушлардан, амал, вазифа, масъулиятлардан тамом холи, фақат мушфиқ аёл, шунчаки ожиз бир қиз бир вақтлар соҳилдаги учрашувларимизга тун демай, ёғин демай югуриб келадиган ўша Манзура эди. Ёноғига ёпишган ҳўл сочлари, намгарчиликдан сал дийдираса ҳам жилмайиб «Келдим» деб туриши мени титратиб юборди.

— Манзура, ахир, зах, уйга қирайлик...

Бу гапим яна ножўя чикди.

— Йўқ, мен сизни деб келдим. Бирпас... ахир кетармишсиз. Совуқ эса — ҳечқиси йўқ, далада юриб чиникқанмиз.— У бир нафас жим қолиб, яна такрорлади.— Совуқ ёмғир — ҳеч гап эмас, лекин совуқ гап... Мен ҳамма совуқ гапларим учун узр сўрагани келдим.

Ҳеч нарса деёлмай, ёпинчигимни эгнига ташладим. Икки кўлим икки елкасида қолди. У ҳам силжиб, менга тикилиброк келди.

— Ҳозир туман тарқаб, офтоб чиқади,— деди бир оз ерга тикилиб тургандан кейин. Мен ҳамон бир гап топиб айтолмасдим.

Лекин шу жимликнинг ўзи иккимиз учун ҳам маъноли, унинг вужуди бағримда сал исиб, титроғи босилди, мен эса ҳўл сочларининг таниш ҳидини туюб, ўзимни бахтли сезардим.

— Совуқ гаплар мендан ўтди, Манзура. Сиз узр сўраманг.

— Узримни қабул қилмасангиз, бошқа гапим бор. Ая «кетяпти» деб телефон қилганида...

— Ая — ҳақиқий она.

— ...Юрагимга гулгула тушди, ахир уёқларда ҳозир аҳвол... Мен сизнинг ваъдангизни олишим керак: биринчидан, ўзингизни эҳтиёт қиласиз...

— Иккинчидан-чи?

— Иккинчиси ҳам, учинчиси ҳам шу! Ваъда бера-сизми?

Мен орамизда кўзга кўринмас девордай бўлиб, гапга халакит бераётган аллақандай ноаниқликдан, сохталикдан кийналардим. Рухимни зилдай босиб турган сирдан кутулмоқчи бўлиб, кўнглимни бўшатдим: Зулайхо ҳақидаги ҳамма гапни заррача яширмай, беғараз, очиқ-ойдин хикоя қилиб бердим.

Жим туриб тинглаган Манзуранинг вужуди охириги марта сал қалтираб қўйди.

Орага жимлик чўкди. Ёмғир тамом тинган, соҳилда сийрак туман ёришиб, узоқдаги қор булутларига улашгандай ястаниб, оқариб кўринар эди. Мен орадаги сохталикни олиб ташлагач, енгил тортиб, ҳукм кутиб турардим.

— Очиғини айтсам, Собиржон ака, мен буни тахминан фаҳмлаган эдим,— деди Манзура жозибали, куюк, сал ғурурли товуши билан.— Ҳов ўша кунни меҳмонхонада Аянинг кўксига бош қўйиб йиғлаганман ҳам. «Чиройли қизлар билан гаплашмайсиз, деб шарт қўйганмидинг унга?» дедилар Ая. Шундан кейин ўзимга келдим. Чиндан ҳам шундай шарт қўйиб бўладими? Қайси йигит чиройли қизлар билан гаплашмайди? Бунинг устига уни... ўша Зулайхони «гўзаллик рамзи» деяпсиз, унга бўлган меҳрингиз меҳнатингиз сингган ўша ерлар меҳри билан қоришиб кетган бир ҳиссиёт экан. Мен нима ҳам дердим. Сизга ҳеч қандай шарт қўймаганман, тўғрими? Энди ҳам қўймаман. Лекин ўша ҳолатда кетиб қолсангиз бўлмасди. Мана энди яхши, гаплашиб олдик.

Унинг вужуди энди исиб кетган, кўксимга елкаси билан юмшоққина суяниб турар, назаримда, хотиржам бўлган эди. Орқа томонда булутлар орасидан хирагина офтоб кўтарилиб чиқди. Мен Манзуранинг ҳўл ёноқларидан ушлаб, юзини ўзимга қаратдим. Иссиқ юзида ёмғир томчилари ҳали ҳам мўлдираб турар, ҳўл соч толалари манглайига ёпишган, куёш чакнаган қорачиқларида бирдан юртимда қолиб кетаётган ҳамма қадрдон нарсаларимни, орзу-ўйларимни, бутун тақдиримни кўргандай бўлдим. У қорача бармоқлари билан кипригимдаги ёмғир зарраларини артди...

Элчихонада Собир Тўхтабоевнинг келишидан хабардор эдилар. Лекин у кириб келганида кутганидай жонланиш юз бермади. Ҳамма ўз иши билан банд, илгаригидай қувнок учрашувлар йўқ, ходимларнинг кўпи янги, илгаригилари ҳам таниб бўлмайдиган даражада ориқлаб, қорайиб кетган, вазиятнинг оғирлиги ҳаракатлардан ҳам сезилиб турар эди. Сигарет тутуни, қаҳва хиди аралаш бу шошилиш ҳаёт асабий ва юракни сиқадиган кўринса ҳам, қандайдир аниқ мақсадга йўналтирилгани билинар эди. Собиржон баъзилар билан кўришганда, кўзларидан: «Сиз нима қилиб юрибсиз шу топда?» дегандайроқ маънони уқиб, ўзини бу ерда кераксиз, бегона одамдай ҳис қилди. Чиндан ҳам, мамлакатнинг тақдири қил устида турган пайт сиёсат ва дипломатиянинг бу қайноқ ўпқонида бир каналчи ўзининг қадимий ўзанларию келажак хаёллари билан нима қилиб юрибди? Юрти, улуси, қабиласи, қавму уруғи, оиласи фожияли тарзда иккига бўлиниб кетган деҳқон нима ташвишдаю булар сув дейди, ариқ дейди. Ариғингни нима қилади, унга ҳозир жон сақлаш керак, унда ҳозир ҳаёт-мамот қайғуси... Қўлида қўштиғ билан эккан ошқовоғини зўрға йиғиштириб олиб, уйда бекиниб ётган кулфатзадага ҳозир Сангкосада денгиз чикора?

Иқтисодий масалалар мушовирига киргандагина Собиржоннинг кўнгли бир оз кўтарилди. Унга ҳаммавақт «Тўхтабой мироб» деб ҳазиллашадиган кекса маслаҳатчи очик юз билан қувониб кутиб олди, анчадан бери кутишаётганини айтди, кофе буюрди.

— Бошни кўтаринг, мироб, ишингиз тўхтаб қолгани йўқ, иқтисодий-техника назоратидан ўтиб, лойиҳачилар кўлига етиб борди, назаримда.

— Қандай? Ким қияпти бу ҳаракатларни? — деб Собиржон аввал чўчиб тушди.

— Анави ўртоғингиз-да... оти нимади? Безор қилиб юборди-ку, «келдими-келдими» қилавериб. Худонинг берган куни телефон қоқади.

— Ким?

— Анави... силнусха, кўкйўтал... кечирасиз, касалманд бир ошнангиз бор экан-ку?

— Унақа танишим йўқ? Бу ерда бир гап... оти нима экан?

—...Заргарми, Коргарми...

— Фуломали Коргар!

— Ҳа, ҳа, ўша. Худди ўша!

— У тирикми?! — Собиржон ўрнидан сапчиб тураркан, олдидаги совиб қолган кофе тўкилиб кетди.— Фуломали!.. Нега у «силнусха» бўлади? Бу ерда галамуслик, найранг йўқмикан? Бошқа бир қаллоб бўлмасин?! Фуломали Коргар чинордай йигит! Сиз уни билмайсиз!

— Шошманг, шошманг, сиз мундай ўтиринг, Собиржон мироб...— деди кекса мушовир.— Бафуржа мулоҳаза қилайлик. Нега уни «тирикми» деяпсиз? Ошнангизни сўнгги марта қачон кўрган эдингиз?

— Нима аҳамияти бор? Ҳозир қаерда ўзи, ўша? Адреси борми?

— Госпиталда бўлиши керак. Муолажада. Зарнигор хиёбонини биласизми? Ушандан ўтгандан кейин муюлишда собиқ ҳарбий лиса бор, госпитал ўша қинода, ўша ердан телефон қиларди ҳар куни.

— Мен кетдим! — деди Собиржон бетоқат яна ўридан туриб. Хайр-маъзурни ҳам насия қилиб чиқиб кетди, умумий бўлимдаги ходимлар унинг шаштига ҳайрон бўлиб қараб қолдилар.

Фуломали... Фуломали... Агар ўша бўлса, уни нима жин урди? Собиржоннинг ўйига алланималар келиб кетди. Бу ола-тўполонда группанинг материаллари соҳиб Лаълга ўхшаш бирон сиёсий қаллобнинг қўлига тушиб қолиши ҳам мумкин-да. Госпиталда «Фуломали Коргар бу ерда йўқ»деган жавоб олганидан кейин Собиржоннинг шубҳа ва таҳликаси яна ҳам ортди. Унга бошқа адрес бердилар. Фуломали қатнаб даволанармишу госпиталда ётишга уна-

маганмиш. Нега? Собиржон бунга ҳам ишониб-ишонмай, адресга хавотир билан қараб, унда кўрсатилган Шохидо маҳалласини қидириб кетди.

Совук ёмғир ёғарди; йўлкалар лой, кўча юзидаги вайроналардан балчиқ оқиб ётибди. Осмонда патрул вертолётлар гувиллаб айланади. Куппа-кундуз бўлишига қарамай, гузарлар кимсасиз, фақат куйида, лойкаланиб оққан Қобулдарё соҳилидагина заҳматкаш қирчилар оқариб кўринган сой тошларига ола-қуроқ қирларини ёйиб, офтобни кутишади... Собиржон шалаббо бўлиб, лой этигини базўр судраб маҳаллага кириб борди.

Бир томон қабристон экан, арзонгаровга ижара берадиган жойлар. Адресга қараб юриб, яланғоч дарахтлар орасидаги чорқирра, япаски, сомоншувок хужрага рўпара бўлди. Ичкаридан биров овоз берди-ю, эшикни очиб кирса, ҳеч ким йўқ, биттагина дарчали уй ғира-шира қоронғи. Собиржон бир дам туриб, кўзи кўниккач, ғарибгина хужрада тартибсиз ётган тўшак, кийим-бош, этик, сандиқ, пўстак, китоб, примус ва аллақандай қоғозларни кўрди. Лекин дарча очик, ҳаво тоза эди.

Собиржон оркага қайтаман деб турганида тўрда эшик ғирчиллаб кимдир чиқди. У ерда яна бир хона бор экан. Чиққан одам индамай тўхтаб қолди. Улар бир-бирларига тикилиб анча турдилар. Ёпирай, нахотки... Нахотки бу Ғуломали бўлса?! Унинг забардаст гавдасидан ярми қолган эди, холос. Собиржон, бошқа биров эмасми, дегандай ошқора тикилиб, унинг киёфасидан, чўккан кўзларидан таниш ифодаларни қидираётганини пайқаб, ўзи хижолат тортди.

— Ғулом!

— Собиржон!

У кучоғида сал букчайган, орик, заиф гавдани сезиб, аввал нима дейишини билмади, «Ғуломали», «Ғуломжон», деяверди. Кўзига ёш келишидан кўрқиб, ўзини тетик тутишга зўр берарди.

Гуломали эса, ажабки, руҳан ниҳоятда тетик, қувончидан йиғлагудай бўлиб, ичкари ҳужрага бошлади. Бу ер ёруғ, анча тартибли, стол-курси, оқ дастурхон, иссиқ чойнак буғланиб, бўйдоқнинг хонасига файз таратиб турарди. Лекин бу ерда озиб кетган Гуломалининг захил юзи, туртиб чиққан ёноқ суяклари, сийраклашиб оқ оралаган таровсиз сочлари яна ҳам аниқроқ кўринди.

— Эсон-омонмисан, Гулом, соғлик...

— Соғликни сўрама, сенинг келишинг ҳаммасини ҳал қилади! — деди Гуломали заиф турқига сира мос келмайдиган тетик, қувноқ товуш билан. Улар яна қайта кучоқлашдилар. Собиржон элчихонада эшитганларини, ишнинг силжиб кетганини гапириб, буни қандай уддалаганини сўраганида Гуломали яна такрорлади:

— Ҳеч нарсани сўрама, сенинг келишинг ҳаммасини ҳал қилади! — У дастурхонга қанд-курс кўяр, шошганидан қўллари қалтирар эди.— Сени қандай кутганимни билмайсан! Юртинг ободми, онанг, яқинларинг соғ-саломатми?

— Ҳаммаси жойида, Гуломали, фанний асослар, «Взрывпром» тавсиялари, Сумбул аянинг фотиҳасигача — барини олиб келдим.

— Бу ерда ҳам... ҳукумат шуғулланяпти! Лойиҳачилар группаси подвалга чироқ тортиб ишга тушди, икки ҳинди консултант, министрликлар бу лойиҳани қўлимиздан юлиб олишга тайёр, ҳозир ҳатто қурилиш — техника жиҳозлари, ускуналар лимити ҳақида буйруқ бор... Фақат одам йўқ, билсам-билмасам, ҳаммасига ўзим югураман.— Гуломали узоқ ва анча хунук йўталиб олди.

Бу янгиликлардан яйраб кетиб, этигини ечиб келиб, ўз уйидагидай ўтириб олган Собиржоннинг таъби бузилди.

— Сенинг келиб қолганлигинг биз учун нима эканини ўзинг билмайсан! — деб қувноқ давом этди Гуломали, афтидан кўксини ўпириб келган йўталга эътиборни тортмасликка уриниб.— Қани, чой ич.

— Гулом... Мен сени кидириб аввал госпиталга бордим... Нега ётиб даволанмаяпсан?

Фуломали узок индамай, иссиқ чойни доридай майда хўплаб ичди.

— Очиғини айтсам, ўлгим келмаяпти,— деди у дастурхондан кўзини олмай,— ишимиз шундай юришиб турганда...бир нима бўлса жуда алам қилади.

Собиржон тушунмади: даволанишдан ўларканми одам?

— Қолаверса, хизбий созмонларимиз тавсияси шу,— деди Фуломали пастроқ овозда.— Ҳозирча гавжум жойларда эмас, иложи борица паскамроқ ерларда истикомат қилишимиз маъкул. Пойтахт бу ер, катта шаҳар. Душман биздайларни териб йўқотиш учун изимиздан изғиб юрибди, дуч келган жамоат жойини портлатиб кетяпти. Қасалхонада, ўзинг биласан, бола-чака, майиб-мажруҳ, қари-қартанг... «касофат»имизга қолиб ўлиб кетмаслиги керак улар... Сен ғам ема, госпиталга қатнаб турибман.

— У ерда телефон бор, ишларни битириб олиш мумкин, дегин?

Кулдилар. Кулгилари маъюс, ғариб эди.

— Қаёқдан илнтирдинг бу... дардни? Ўпкадами? Ўша вақт...

— Ўша кетганимча... бизни уч юз километр пиёда ҳайдадилар! Қаёққа кетаётганимизни ҳеч ким билмасди. Дастлаб, жангга дейишди, душманга қарши аввал парчамийлар кўксини тутиб бориши керак экан, дейишди. Ундай бўлса майли эди, лекин мен ишонмадим. Чиндан, бу бизни калака қилиш учун ўйлаб чиқарилган гап бўлиб чикди. Биз жангчи эмас, таҳқир этилган маҳбус, гўё кул эдик. Оёқдан қолиб йиқилганларга сув берилмас, турғизиб, нуқиб хайдар эдилар. Мен ўша йўлдаёқ терлаб, кечалари жунжикиб, ўпкани шамоллатиб кўйдим. Кейин... Пули Чархийга келгач, зах бетон қудукда устимдан икки соат давомида совуқ сув кўйдилар... Пули Чархийни эшитгансан, фашист Германияси даврида немислар куриб шоҳимизга совға қилишган. Дунёда энг даҳшатли, энг атоқли турмалардан. Қурилганидан бери ундан биринчи

марта тирик чиққан «жиноятчилар» — мана биз. У шамоллаш оддий зотилжам эди — битиб кетган...— Ғуломали юзини четга буриб яна кўксини тилиб келган оғир йўталдан букилиб қолди. — Эсга туш...ди лаъна...ти...— деб бутун вужуди билан титраб йўталаркан, оғзидаги рўмолчани ғижимлар, кўкарган юзига дона-дона тер қалқиб чиққан эди. Собиржон унинг рўмолчасида қизил доғларни кўриб, ўрнидан туриб кетди, у қийналаётган ўртоғига на бирон нарса қилиб, на сўз билан ёрдам беролмаётганига эзилар эди.

— Зотилжам битиб кетган,— деди Ғуломали сал ўзига келиб.— Ҳозир... ҳозир...— деб яна жиндак йўталди-да, дармонини йиғиб, давом этди.— Буниси бошқа... мана бу ёқда... бир қовурга йўқ,— деди ботиб турган чап бикинига кўл югуртириб.

— Ўпкани операция қилдирдингми?

— Йўқ. Тепкидан.

Ўртоғининг йўтал қийноғидан юрагини олдириб қўйган Собиржон борган сари мудҳиш тус олаётган бу суҳбатни тўхтатишга аҳд қилди. Кўриб турибдики, оғир хотиралар, чарчаш Ғуломалига ёмон таъсир қиляпти.

— Кел, ўтиб кетибди, шукр. Бекорчиликда эслармиз.

— Ҳечқиси йўқ. Ҳозир муҳими — кўл-оёқ бутун, калла жойида. Пули Чархийдан тирик чиқаман деб ҳеч ким ўйлаган эмас, буёғи — текин.

— Текин деб, унчалик текин бўлмас. Буёғи ҳам ватан хонларига кўп қимматга тушади.

Ғуломали очилиб, юзига қон югурди, кўзи нурланиб, Собирга боқди.

— Сени жуда кутган эдим... Манзура билан гаплашдингми?

— Ҳа, гаплашдим... Кўҳна ўзанлардан фойдаланиш назариясини бизга тақдим этди.

— Бу яхши,— деди Ғуломали.— Лекин мен бошқа маънода...

— Бошқа маънолари ҳам яхши. Қишлоқда аҳвол қа-

лай? Қариндош-уруғ, Сардор омонмилар? Шокалон тоға...

— Сардор саломат, аммо негадир бирдан чўкиб қолди, ёлғиз. Мени чақиряпти ёнига, лекин, биласан-ку... Айтгандай! — Ғуломали кўкрагини ушлаганча букчайиб бориб, бурчакдаги жавондан газета олди. — Мана буни ҳали кўрмагандирсан?

Собиржон газетани қўлига олиб ёйди.

— «Инқилоби Савр»?

— Ҳа, учинчи саҳифани оч.

Газетада доктор Сухайлнинг ёзувлари тўлалигича, ҳатто «Қатта Аму»чилар группасининг фотосурати билан босилиб чиққан эди. Собиржон даст туриб, очиқ дарча ёнига, ёруққа борди. Суратда Сухайл маъюс, кимгадир илтижо қилаётгандайроқ объективга қараб турибди, ўртада қўл остидагиларга нописанд, такаббуруна илжайган соҳиб Лаъл Маҳдий...

— «Қобул таймс»га берган эдик-ку буни?

— «Қобул таймс»дагилар босиб ётавергандан кейин подпольедан чиқиш билан талаб қилиб олдик.

— Зўр иш бўлибди, Ғулом! Доктор Сухайлга ўхшаганларнинг номини чиркин тухматдан асраш ҳам инқилобнинг эзгу вазифаси. Унинг хизматларини Сумбул Садриевна ҳам билар экан.

— Сардорнинг қувонишини тасаввур эт!

— Ҳали дўстининг ёзувлари газетада чиққанидан хабари йўқми?

— Менимча, йўқ. «Инқилоби Савр» ҳали кам тарқалади.

— Авранг қаерда? У хабардорми?

— Мана шуни билолмадим. Бу жуда муҳим эди, лекин у болани ҳеч қаерда учратолмадим. Қўрқаманки... У ўқиган ҳарбий лицей тарқатиб юборилган. Чунки ўқувчиларнинг кўпчилиги ярамас офицерлар кутқуси билан душман тўдаларига қўшилиб кетган. Қўрқаманки, Аврангзеб... Зўравонлар этагини туттиш одати бор эди боланинг.

— Кўплар кетганми? Қишлоқда-чи? Қишлоқни сўра-

ганимда сен гапни чалғитяпсан. Ахир бизнинг ишимиз ўша ёқда бўлади, очик гапиравер.

— Сени Зулайҳо кизиктиради, биламан.

Улар бир-бирларига тикилишиб қолдилар. Собиржон дўстининг нурсиз кўзларидаги хасрат-изтиробга дош беролмай, ўрнидан туриб, қора наमत устида пайпоқчан уёк-буёкка юрабошлади. Ташқарида қош қораймоқда, ёмғирдан кейин ясси томлар қорайиб кўринар эди, очик деразадан кечки зах ҳаво кирди.

— Очиғини айтсам, кишлокдаги аҳволни ҳозир сенга ҳеч ким тушунтириб беролмайди. Бир нарса аниқки, аҳвол ёмон, одамлар жонини олдириб, безиллаб колган, ҳеч ким аниқ бир гап айтмайди. Мен Шокалон тоғанинг қўрасига кириб бирон кимсани учратолмай, ҳеч нимани суриштириб билолмай келдим, биров ҳақида биров ҳеч нима демайди.

— Сенга, фирқа фаолига ҳам-а?

— Ҳа...— Ғулomalи бир-икки йўталиб, дарчани ёпиб қўйди. Собиржон уни яна йўтал тутишидан қўркиб, бу қийин гапни ортиқ кавлаштирмади. Лекин Ғулomalининг ўзи гапни давом эттирди:

— Мен эртага худди ўша ёққа кетяпман. Ҳаммасини аниқлашга ҳаракат қиламан.

— Бир ўзингми?

— Яхши шофёр йигит бор, ўша билан.

— Ҳозир... Шартми, Ғулom? — деди ташвиш билан Собиржон. «Шу аҳволда қаёққа борасан, ётиб даволанишинг керак», демокчи эди, айтмади. Ғулomalи шундоқ ҳам тушуниб турарди.

— Шарт. Жуда зарур,— деди у.— Ҳозир кишлок хўжалик машиналари, шу ҳисобда ер қазиш техникаси ҳам келяпти. Сизлардан. Ҳали айтдим — бизга ҳам лимит очилган. Индинга йўлга чиқадиган карвонда портлатиш ускуналари, бир неча гидромонитор, грейдер-элеваторлар бор. Биласан, шимолдан ўша бизнинг йўлларни босиб ўтади. Қарор қилиндикки, пойтахтгача доvon ошиб, айланиб

юрмасин, тегишлисини ажратиб қолдириб, объект яқинига тўплай бошлаш керак.

— Бу айни муддао бўлибди, мен ҳам бораман.

— Йўк.

— Гулом, ўзимизнинг машиналарни мендан яхши ким билади? Уларни текшириб, билиб олиш керак...

— Бу жуда гўзал бўларди. Лекин бундай ҳашамга йўл қўёлмаймиз: одам йўк! Сенга бу ерда муҳим иш бор. Лойиҳачиларни бир кун ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйиш мумкин эмас, сен у ерда бўласан, янги асослар, янги далиллар олиб келгансан ахир. Бу багаж билан улар ёнига боришинг катта рағбат, ишни икки баробар тезлаштиради.

— Гулом, очигини айтсам, сенинг аҳволингни ўйлаяпман, бу ерда ҳар ҳолда госпитал яқин... Ҳозирги ҳавода узоқ сафар...

— Жуда сермулоҳаза бўлиб қолибсан, қани ётамиз, сахарлаб туришимиз керак,— Гуломали нариги хонадан кўрпа-тўшак кўтариб кириб, каравотга, ярмини сандиқ устига ташлади.— Тонг қорасида кўзини йиртиб Булбулшо етиб келади.

— Булбулшо? — деди ётишга сандиқ устини танлаган Собиржон,— ўша бақалок геодезистми?

— Ўша.

— Мотоциклини ташлаб машинага ўтганми?

— Эски, шалок машинани тузатиб, орқа-олдини попугу шокилалар билан безатиб олган. «Бўрибхай» дейдилар бундай машинани.

— Мен ундан қарздорман, мотоциклини Сардорникига ташлаб кетган эдим, занглаб ҳам қолгандир.

— Занглапти бўпти! Топиб олган, уни ҳам миниб юрибди. Исмига монанд сергапроф-у, лекин қўли гул, уддабурон йигит. У билан сафарда ҳам кўнглим тинч, сен хавотир олма. Эртага кечқурун худди айтган вақтимда Самангон чорраҳасига етказиб боради. Техникани Янгиариқ базасига кузатамизу қишлоқдан бир хабар олиб тезда орқага қайтамиз.

Улар бетиним гаплашиб ётдилар. Бугунги учрашув хаяжонидан асаблар уйғок, уйқу қочган, гап кўп эди. Аммо кеч кузнинг туни узун, Собиржон азонда узок сафарга чиқадиган ўртоғини чарчатиб қўяётганини пайқаб, икки марта эшикка чиқиб ҳам келди, чироқни пасайтириб, ўраниб ётиб ҳам кўрдилар, барибир уйқу келмади. Тун чарчатди.

Азонда Собиржон энди сал мизғиган экан шекилли, Ғуломалининг ўша хунук йўтали уйғотди. У тўхтовсиз титраб оғир йўталса ҳам, туриб негадир деразани ланг очиб юборган эди. Собиржон кўрқиб кетди, бу қанақаси, тунги зах ҳаво баттар қилади-ку? Лекин бемор дарчани ёптирмади, у аянчли бир ҳолда гуж бўлиб ётиб йўталар, рўмолчасини ёстик остига яшириб, янгисини олар эди.

Бу маҳал бақалоқ гавдасига даройи гуппини зўрлаб кийган, тўши очик Булбулшо ҳам тун совуғини бошлаб кириб келди. Собиржон билан бафуржа кўришолмадилар ҳам — Ғуломали кўкси йиртилгудай қийналиб, титраб терлаб йўталар, афтидан, дард уни чангалидан қўйиб юборгиси йўқ эди.

Анча вақт ўтди. Тонг ҳам ёришяпти. Собиржон билан Булбулшо нима қилишларини билишмас, бир-бирларига қараб қўйишар, ожиз эдилар. Одатда сергап Булбулшо ҳам шундай учрашувда дилида тўлиб-тошган гапларни тизиб сололмай армонда эди. Ниҳоят йўтал бир оз босилди. Лекин Ғуломали шалоббо тер ичида, дармонсиз ётиб қолган эди.

— Муаллим...— деди Булбулшо бошига келиб.— айтган вақтингиз бўлди, «Бўрибхай» тайёр, нима қиламиз?

Ғуломали индамади, гапиришга ҳоли йўқми, яна йўтал тутишидан кўрқяптими, ётибди. Собиржон келди бошига, этигини кийиб, Ғуломалининг эски кулққчинини бошига қўндириб олган.

— Ғулом, кулоқ сол, бундай қиламиз...

— Йўқ...— деди бемор афтидан унинг фикрини олдиндан тушуниб.

— Йўқ дема, Булбулшо билан мен бораман. Сен докторга кўрингач, лойихачилар билан ўзинг... Материаллар ана, портфелда. Йўқ дема, эсингни йиғ, энг тўғри йўл шу.

Ғуломали яна узок индамай ётди. Унинг киска-киска нафаси эшитиларди. Булбулшо ўзининг очик кўксига қўл солиб, кўйнидан соатини олди, бетоқат бўлиб қайта-қайта чирокка солиб қаради. Шундагина Ғуломалининг ўзгарган, заиф овози чиқди:

— «Инкилоби Савр» ни чўнтагингга солиб ол, Сардорни хурсанд қиларсан...

— Хўп! — деб сапчиб турди Собиржон, газетани буклаб кўйнига солди.— Сен кун чиқиши билан — госпиталга! Албатта! Уқдингми?

Унинг намикиб турган совуқ юзига юзини босди-да, ётган жойида елкасидан кучиб, чикиб кетди. Булбулшо ҳам сал сунъийроқ дадиллик билан:

— Муаллим! — дея, «ҳаммаси жойида бўлади» маъносида кўлини кўтариб хайрлашди-да, Собиржонга эргашиб, дук-дук босиб чикиб кетди.

Карвон катта чорраҳадан Янгиариқ йўлига қайрилганда, кечадан бери қийғоч савалаб турган совуқ ёмғир корга айланди. Қачонлардир шағал тўкилган эски йўл ўйдим-чуқур, лой, лекин ўқдай тикка тортилган эди. Шамол билан ўйнаб келган ёмғир аралаш капалакқор ерга тушмай эриб кетяпти, шундай бўлса ҳам узокда текис далалар, ўт босган марзалар, қир этаклари кўп ўтмай оппоқ оқара бошлади.

Ҳар эхтимолга қарши, олдинга скреперларни қўйдилар, ўртада учта бесўнакай грейдер-элеватор хартумини лапанглатиб кетяпти, энг орқадаги брезент билан ёпилган катта прицеппи «КамАЗ»да гидромонитор қисмлари ва портлатиш ускуналари юкланган тахта контейнерлар. Сарандойлардан ажратилган бешта қуролли соқчи ҳам ўша ёпиқ кузовдан пана топди.

Собир Тўхтабоевнинг ўзи кичик экскаватор ковши

тиркалган «Белорусь» тракторларидан бирининг иссиқ кабинасига жойлашди. Кўп ўтмай бу ерга машинадаги ёпинчиғига ўраниб олган Булбулшо ҳам келиб тикилди. Қўлидаги дароғи гуппини Собиржоннинг елкасига ташлаб, этигида бир ботмон лой билан инқиллаб чиқиб олди. Кабина тор бўлса ҳам, бақалоқ сиғиб кетди. Шу гавдасига карамай, Булбулшо уддабурро, серҳаракат, чаккон. Йўл-йўлакай ҳамма машиналарнинг рулига бир-бир ўтириб, оз-оздан хайдаб кўрибди. «Бари хўкиздай бақувват, янги, лойи бўлса ювилиб кетади!» деди у совукда кўкариб кетган қўлларига қора мойни латта билан ишқаб артаркан. Отасининг оти Гулбоз. Булбулшо Гулбоз. Лекин исмига ярашмаган ишларни қилиб юради.

— «Бўрибхай» ни қолдириб яхши қилибсиз, бу йўллар фақат бульдозербоп экан,— деди Собиржон.

— Бостирма тагига яшириб, сарандой болаларга тайинлаб келдим. Қайтишда керак бўлади. Мен даладаштни яхши кўраман-у, узок юролмаيمان, муаллим, уйда жужуқлар бор...— Булбулшога жон кирди — энди бора-боргунча жағи тинмайди. Лой йўлда мотор вағиллаб, кабинани силкиб-силкиб ташлаётган бўлса ҳам, гапдан бир зум тўхтамади. Целлулоид деразаларга қор чапланган, икки ёнда ёмғирми-туман пардаси ичидаги тинч, сокин кенгликлар моторларнинг вағир-вағирини ҳам ютиб юбормоқда. Чап томон то Амугача пастлаб кетган, шудгорга юпқагина йўл-йўл қор ёпиб, бу мудроқ далалар баҳор меҳрини сабр-тоқат билан кутажағини таъкидлаётгандай. Ундан нарида қандайдир хира доғлар — қуюқ туманми ёки қўй подалари — қимир этмайди.

— Мен хов сиз минган шалоқ мотоциклини ҳам ўша жужуқларимни тез-тез кўриб туриш учун сотиб олганман. Хасан-Зухро! — дея кенг илжайиб давом этарди Булбулшо.— Ёдингиздами, группадан икки куннинг бирида шаҳарга жўнаб қолардим. Уларни кўрмай туриб бўлмайди! Сизлар бўлмаганларингда бу саргардонлик касбни аллақачон ташлаб кетардим. Гуломали муаллимни

яхши кўраман. Сизни... Мен бола бўлиб мунақа одамларни кўрган эмасман, муаллим.

— Қанақа одамлар?

Ўзидан каттароқ ҳар бир саводли одамни муаллим деб атайдиган бу содда йигит гапга чечан бўлса ҳам, бу саволга дарров жавоб беролмай, елкасини қисиб, ўйланиб қолди.

— Кўрдингиз-ку... Ўша аҳволда ҳам кун-тун этигини ечмай... Менинг меҳримни пайқаб, машинасига олди. Ҳамма ишидан бохабарман. Қутулиб келган кунидан бери елиб-югуриб ишимизни ҳукуматга маъқуллаштиди. Биласизми, нима дейишяпти бўлғуси Чорданахр лойиҳасини? Савр Инкилобининг меваси! Мен катта ишларни фақат катта одамлар қилади, деб ўйлардим. Оддий йигитлар ҳам эл-юрт учун мунақа савоб ишлар қилиши мумкинлигини сизлар билан юриб билдим, муаллим. Мен сизлар туфайли мана шу ерларни ҳам яхши кўриб қолдим.

— Бу ерлар ҳали — келажак, Булбулшо. Лекин Ҳасан-Зухроларни яхши кўрган одам келажакни ҳам албатта яхши кўради,— деди Собиржон.

— Топиб айтдингиз, муаллим. Ўшани кўрмагунча сизлардан ажралмайман, жужукларни кўриб келиш учун жавоб бериб турсанглар бўлгани.

— Бу йўлларни яхши билиб олинг. Келгуси карвонда азамат самосваллар келади, ўзингиз бориб оласиз. Фуломалини эҳтиёт қилиш керак.

— Хўп бўлади, муаллим,— деб, кейин севган ашуласини куйлаб кетди:

Вактики мераси, дунё меҳандад,

Вактики мераси, дунё меҳаксад,

Булбулхо, сумбулхо...

Йўлга тикилавериб кўзлари оғриган ҳайдовчи паст тезликда моторни вағирлатиб, ўнқир-чўнқирдан ўтиб

олганда енги билан пешанасини артиб кўярди. У орик, суяги бузук, новча йигит, соқоли ўсик, бошида кир дастор, ёнбошида қадимий паштун кўшотари ётибди. Чарчадими, Булбулшонинг мотор шовкинида бетиним бакириб гапиришига гаши келдими, ҳалидан бери индамай келиб, энди норозироқ оҳангда салмоқлаб гўнғиллади:

— Ўзларингни ҳам эҳтиёт қилсанглар бўларди...
Ҳамма ерда мужаҳидлар изғиб юрибди.

— Нафасинг мунча совук! — деди Булбулшо.— Бу ҳавода тоғнинг қайси бир қавагида дийдираб ётибди мужаҳидларинг. Қани, бер-чи буёққа. Чарчаб қолибсан,— Булбулшо унинг ўрнига ўтиб рулни ўз қўлига олди. Новча паштун туфангисини пайпаслаб топиб, кабинада икки букилганча келди-да, Собиржоннинг ёнига ўтирди. Булбулшо рулда ҳам оғзи тинмай, давом этарди:

— Улар катта йўлларга, кўприкларга кечалари пис-тирма куради. Бу сўқмоқ йўллар тинч. Қолаверса, куппа-кундузи...

Булбулшо, сумбулшо...

— Биз, ахир, рафик, ўк-дори ёки қурол-салоҳ олиб кетаётган бўлмасак,— деди Собиржон ҳайдовчининг терга пишган орик юзига қараб.— Биз қурилиш машиналари олиб кетяпмиз, бу ўшаларнинг ҳам ўз юрти-ку, уларга нима керак ўзи...

— Э, рафик, сиз шўравиймисиз ахир? Шунинг ўзи кифоя уларга ҳаммамизни бирваракай қириб кетиш учун.

— Ёкангга ёпишсин! — деди Булбулшо қайрилиб новчага қараркан, «Белорусь» нинг одам бўйи баланд ғилдираги йўл четига қиялаб кетишига сал қолди.— Аввало, уларинг ҳеч қанақа мужаҳид эмас, шунчаки қотил, босқинчи. Иккинчидан, орқада сарандой йигитлар кетяпти, бари шай...

Собир Тўхтабоев бу хавотир, бу эҳтиёт шартлар асосан ўзи учун бўлаётгандай, ўнғайсизланиб, орқа деразага қайрилиб қараб кўйди. Лойга беланган

темир карвон хоргин гувиллаб, секин, жуда секин суд-
ралиб келар, узоқда кенгликларни тилган қора балчиқ
из қолиб борар эди. Атроф эса оппоқ, сокин, бутун
оламда ҳеч қанақа котил ҳам, босқинчи ҳам бўлиши
мумкин эмасдай. Собиржоннинг кўнгли тинчиди.

Хавода қор учқунлари ўйнайди. Олдинда ясси қирлар,
ундан нарида Албурснинг оқ чўққилари уфқдан билинар-
билинимас ажралиб базўр кўзга ташланади.

Кечга бориб узоқни кўриб бўлмаётган қолди, йўлни
фарқлаш қийин эди. Булбулшо ҳам рулда терга пиша
бошлади, гапга вақти йўқ. Жимлик чўқди. Чапроқда
қуриган дарахт оппоқ қор қоплаган ғўзапоя ғарами
кўринди. Шу вақт бир нарса «чиз-з» этиб, кабинанинг
ўнг деразасини тешиб чиқиб кетди. Булбулшо бошини
кескин орқага ташлаб, кўзини пирпиратиб қолди.
Оғир йўлда моторлар қаттиқ гувилларди, ҳеч қандай
ўқ овози эшитилмади, шунинг учун дастлаб буни
ғилдиракдан учган тошдир деб ўйладилар. Лекин Бул-
булшо разм солиб қараса, олдинги деразада ҳам ўқ
изи, у руль гардишидан чирсиллаб қайтиб, ўнгдаги
ойнадан чиқиб кетибди.

— Ўқ бу! Ўқ! — деди новча ҳайдовчи бакириб.

— Ҳаромилар! — Булбулшо дарз кетиб бир парчаси
учган пластмасс гардишни сийпаб кўриб:— эсизгина,
ялтиллаб турган янги муюмни-я... деб қўйди.

— Ўқ! Ўқ! Рафиқ, сизни қидиряпти мерган, эги-
линг,— деди ҳайдовчи, қўлбола кўшотарини олиб, чап
эшиқдан пастга тушди.— Юришни тўхтатма!

У ғўзапоя ғарамининг орқасида мерган ётибди деб
ўйлаб, унга машина панасидан туриб ўқ отмоқчи бўлди
шекилли, лекин карвон силжиган сари йўл бўйида
бундай ғарамлардан яна беш-ўнтаси қалқиб чиқди.
Новча шўрлик битта ҳам ўқ узолмасдан йўл четига
узала тушди. Собиржон эшикка интилганида Булбулшо
унинг ёқасидан маҳкам ушлаб жойига ўтқизди-да,
яна рулга ёпишди. Собиржон ноилож орқа деразага

кўз тикди. Қарвонда саф бузилган эди, баъзи машиналар кўндаланг туриб қолган, моторлар гувиллаши пасайганидан энди ўқ овозлари ҳам баралла эшитилар эди. Сарандой йигитлар машиналар панасидан югуриб ғарамларга ўқ узар эдилар. Булбулшо тўхтамади, синиқ руль гардишига кўкси билан ёпишганча ҳамон олдинга ҳайдар, ёндаги кўзгудан аҳволни кўриб, Собиржонга етказиб турар эди:

— Кейиндаги грейдерни портлатишди, газандалар! — деди йиғлагудай бўлиб.— Бу сарандойлар нега машина панасига ўтмайди, эй, хом болалар-а! Автомат билан қириб ташлайди-ку! Ўзлари ҳам учтагина қолибди шекилли, бошқалари қани?! — Булбулшо бор овози билан бақириб гапирар, ўқ чизиллаганда бошини эгиб, яна педалга зўр берар эди. Трактор лой чўнкирларда ағдарилгудай қийшайиб, гир айланган ғилдирагидан резина тутунини бурқситиб, яна бўкирганча юриб кетар эди. Орқада тагин портлаш эшитилди. Собиржон қайрилиб қарайман деганида ўнг елкаси «жиз» этиб, ярим гавдаси бирдан музлаб қолгандай туюлди. Бошини эгиб, чап қўлини қўйнига юборса, пахталик намиқиб қолибди, ўнг қўли қимирламасди.

— Булбулшо! Менга қаранг, Булбулшо...

Булбулшо эшитмадими, овози чиқмади. Собиржон пахталик ичидан елкасини ушлаганча бошини кўтариб қараса, Булбулшо калласини орқага ташлаб ётибди, трактор бўлса ўзидан-ўзи тикка кетяпти... Собиржон чўзилиб моторни ўчирди-да, Булбулшони силкилай бошлади, бақириб-чақирди. Булбулшо индамас, юзида сунъий жилмайишга ўхшаган азоб ифодаси котиб қолган, лекин сира ўлик деб бўлмас эди. Собиржон чап қўлига бутун кучини йиғиб, уни олдинги деразадан узоқроққа, кабинанинг ичкарироғига судрамоқчи бўлди. Кучи етмади, қараса панжалари қонга беланган. Ўзининг қоними, Булбулшоникими?.. Унинг юзига кўзи тушди.

— Булбулшо! Булбулшо!

Булбулшо ўлик эди. Собиржон елкадаги оғрикни унутдию бирданига кучдан қолиб, кўз ўнгидаги жимир-жимир қоронғилик ичида Булбулшонинг Ҳасан-Зухроларини кўрди, иккиси ҳам қоп-қора, терлаб, йилтиллаб туришибди, тишлари садафдек оппоқ, иккиси ҳам оталаридек бақалок...

Шу маҳал ер зилзила вақтидагидай бир қалқиб, қандайдир темир ғирчиллашлари эшитилди, Собиржон тутун ва балчиқ аралаш ҳаво тўлкинида йўл четидаги чуқурга учиб бориб тушди. Яраланган елкаси билан тушган экан, бир зумга ҳушини йўқотиб, қандайдир илиқ зулмат ичида қанчадир ётди-да, кескир бир оғриқдан инграб кўзини очди. Қараса, трактор қияликда аччиқ тутун пуркаб ётибди, фақат олдинги томони бутун, нарида эса экскаваторнинг темир тишли чўмичигина ерга санчилиб қолибди. Собиржон йиғлай ҳам олмади, бақира ҳам олмади, қулоғи тамом битиб қолган, вужуди қарахт эди. Бирпасдан кейингина, юзидан қор эриб лабига нам текканда бирдан уйғонгандай, титроқ қўли билан ёнидаги қорни чангаллаб оғзига сола бошлади. Қор тагидан лой чиқди, қараса қўли ҳам, юзи ҳам лой. Қимирлашга ҳоли бўлмаса ҳам, лойни сидириб, қор билан ювиб ташлади.

Тутун, кечки туман ичидан ғўнғир-ғўнғир овозлар эшитилди. Қоп-қора соқолли, ёшгина, келишган йигит кўринди, унинг кетидан кенг иштонлари кир, дастор, пату ўраган қуролли одамлар уч кишини қўлларини орқаларига арқон билан боғлаб ҳайдаб келдилар. Бу уч кишининг иккитаси орқадаги скреперларнинг ҳайдовчилари, бири ярадор сарандой эди. Қарвондан қолгани шу экан шекилли-да. Уларни ғуж қилиб лой йўлга тикка қўйишди.

— Чилим! — деб бақирди келишган йигит этигини ўзапоғла артаркан. Жулдур патуга ўранган чол чоригни йилчиллатганча икки букилиб келиб, чилим тутди.

— Бузрук...

Келишган йигит Собиржоннинг шундоқ бош томонига чакмон ташлаб ўтириб, чилим куриллатди. Наша ҳиди анқиди. Кўнгли ағдарилиб турган Собиржон гапларни яхши эшитмас, лекин воқеани тахминан англаб, жирканиб ётар эди. Йигит унинг устига келиб юз-кўзига узоқ тикилгач, бир нима деди. Собиржон эшитмади. Эшитганда ҳам уни ўз суҳбатига арзитмас эди. Мишиқи, олифта, тиш-тирноғигача қуролланиб олиб, ярадор, қуролсиз, ожиз одам устида керилиб туришни қаранг!

Йигит бу нафратни сизди шекилли, оқаринқираб, одамларига асабий бақириб нималардир буюрди. Милтиқ, автомат, пичоқ, гранаталарни тақинчокдай осиб олган, дехқонча кенг иштонли, хилма-хил, беўхшов кийинган одамлар йўлда сочилиб, бири кўндаланг, бири қийшайиб, бири пачакланиб ётган машиналар томон югурдилар. Бирпасдан кейин машиналар бир-бир портлаб, кечки ҳавода ачимсиқ тутун турди, кизиган темир, резинка ҳиди келди. Портлашлар акс-садоси тингач, водийга гўристондагидек жимлик чўкди.

Иккита хансираган одам келиб Собиржонни ўрнидан турғазиб, биқинларини пайпаслаб кўрди-да, итариб-нуқиб йўл томонга юргизди. Собиржон юриб кетганига ўзи хайрон, лекин энди унга барибир эди: руҳини қандайдир мудҳиш бир лоқайдлик қамраб олди.

Уни ҳалиги кўли боғлиқ одамларга кўшиб, олдинга ҳайдаб кетишди.

Кеч кириб, йўллар сал қотгач, атроф оппоқ қордан тонгдагидай ёришиб турар эди. Пахталикка сингиган қон ҳам музлаб қотди шекилли, қадам босган сари Собиржоннинг елкаси зирқираб, қийнай бошлади. У тишини қисиб, ёнидагиларга қарайди, иккитаси ёш-ёш йигитлар, кийимлари юпка, шафқатсиз қисиб боғланган нам арқон қўлларини кўкартириб юборган, лекин булар, ҳатто ярадори ҳам, дийдирасалар-да, ҳали тетик эдилар.

— Рафик... Сизга қийин бўлади, худо бардош

берсин...— деди нариги кексароғи оқсоқлаңиб босар экан. Ажабки, секин гапирса ҳам, Собиржон унинг гапини эшитди, аёз очиб юборди чоғи кулоқларини.

— Сизлар-чи? — деб сўради Собир ҳайрон бўлиб.

— ... Бизларни отади-қўяди. Лекин сизни... шўравий эканингизни билишар экан. «Көфир» деб аташяпти. Мужаҳидлар юртдаги барча кулфату фалокатларни көфирлар касофатидан деб тушунтиришади.

— Сиз-чи? Сиз қанақа тушунасиз?

— Э, рафик, кизикмисиз... Сизлар берган анов машинада ариқ олиш орзуим бор эди. Болалигимдан ҳар хил машинаю моторларга суюгим йўқ...

Собиржон юзини четга бурди, негадир Булбулшо ёдига тушди. «Шу ерларни яхши кўриб қолдим...» деган эди раҳматли. Яхши кўрган ерига жасадини кўмиб қўядиган одам топилармикин?..

— Этигингиз уряптими? — деди у қора тун қўйнида сочилиб ётган жасадлар ҳақидаги мудҳиш тасаввурларини қувиш учун.

Олдинда яна товушлар, от дупури эшитилди, дарахтлар қораси кўринди.

— Қаёққа олиб кетяпти? — деб сўради Собиржон оқсоқ суҳбатдошидан.

— Қаёққа олиб борса ҳам, бизни аввал эътиқодимиздан қайтаришга уриниб кўради, кейин йўқ қилади... Сизни билмадим, сизга... уриниб овора бўлмаса ҳам керак. Елкангиз оғрияптими?

— Жуда.

Топталиб, балчиғи чиқиб кетган бедазорда гулхан ёнарди. Атрофида қурол-яроқли одамлар уймалашар, олдинроқда эса типирчилаб турган оқ от устида басавлат киши кутар эди. Асирларни ўша оқ от яқинига элтиб тўхтатишди. От устидаги киши бошидан ёпинчиғини олиб, ҳаммасини бир-бир кўздан кечирди-да, Собиржонга қадалиб қолди. Остида от тинмай депсинар, орқадаги

отми-хачирми устида юзи буришган кўсанусха одам ой шакли тушган кўк байроқни кўтарганча анқайиб турарди.

— Нимага кўли боғланмаган? — деди оқ от устидаги. Товушидан кекса одам эди. Собиржон унинг тўрвадай мош-гуруч соқоли остида катта бўқоқ ва икки қаватли ўқдонни кўриб қолди.

— Эви йўқ, шайхим, кўлнинг ўзи шалвираб ётибди! — деди бояги олифта, нашаванд йигит.

— Бўлмаса кўзини боғланг! — деб шайх от жиловини йигитлар томон бурди.

Нашаванд бўлса, уёқ-буёғини пайпаслаб, шерикларига аланглаб турди-да, лойга беланган ифлос мушти билан бир хезланиб Собиржоннинг қаншарига туширди. Кутилмаганда тушган зарбдан Собиржон гандираклаб, лойга тизланганча кўзини очолмай қолди.

— Ҳой, нима сурон, нима номаъқулчилик?! — деб кичқирди нарироқдан оқ от устидаги.

— Шундоқ, шайхим, мен унинг кўзини... Ортиқча кийик йўқ экан, — деди нашаванд.

— Уни машинага ўтказинглар! Тез! — деди шайх. Гулхан атрофидаги оломон ғимирлаб қолди, қуроллар шарақлади. Оқ от бу жонланишни сезгандай, олдинги оёқларини тикка кўтариб, бир сапчиди-да, таранг жиловга учиб кетди. Унинг ортидан кўк байроқ ҳилпиради, ғовур-ғувур бир зумда ғойиб бўлиб, орқада ғариб бир юк машинаси кўринди.

Собиржон буларнинг барини хира кўрар, юзидаги аллақандай ширали, сассиқ балчикни соғ кўлининг енги билан артар, енг эса ўзи лой, шишиб кетган юз-кўзи баттар ифлосланиб, ғашига тегар эди. У елкасининг ҳам, шилиниб тушган қаншарининг ҳам оғримаётганига ҳайрон. Тезда уни нукиб-суриб, элтиб, машина кузовига ташладилар. Шериклари қаёқда қолди — билмайди, машина лой сачратиб юриб кетди. Собиржон кузов четида иккита милтиқли одамни кўрди-ю, бу ёғини эслолмайди: аллақандай қўланса гўшт, тозаланмаган

корин-карта ҳиди кўнглини ағдарди, коплар, кажавалар орасида ҳушидан кетдими, уйку элитдими — тушунмади.

Бир вақт қаттиқ оғриқдан инграб ҳушига келди. Унинг азобларига зах совуқнинг қаҳри ҳам кўшилиб, вужудини қақшатар эди. Дийдираб, жонсиз кўлини пахталикнинг бари билан ёнбошига босиб, бошини кўтарса, тонг оқариб қолибди. Собиржон кулоқларида самолётдагидек баландлик оғриғини сизди. Олдинда тошқоя қалашган яланғоч тоғлар, тоғ этагида бир-бирига мингашиб кетган чоркирра томлар... қисқаси, кичкина кашшоқ бир қишлоққа ўхшайди. Лекин у ёқдан кузги янтоқ ҳиди аралаш аччиқ порох иси келар, тоғда ҳар замонда акс-садоли ўқ овози янграр эди.

Яқинроқ борганда Собиржон қишлоққа туташ қизғиш тоғ ёнбағрида ўпқондай қорайиб турган ўнлаб ғорлар, ертўла ва ковакларни ҳам кўрди, уларнинг олдида ўчоқлар ёнар, резинка ғилдиракли араваларга кўтослар боғланган, хотин-халаж таппи ёпар, яланг оёқ, искирт бола-чақа ивирсир эди.

Машина бир неча куролли постлардан ўтиб, чақиртош йўлдан баландликка чиққандан кейин, қишлоққа кираришда харсанглар билан ихоталанган катта майдонда тўхтади. Майдонда машқ қилаётган серсоқол, иштончан, кавуш-чорик судраб юрган янги «мужаҳид» лар пулемётларни ташлаб, ўлжа кутган кузгун галасидай, ғовурғувур билан лапанглаб келиб, машинани қуршаб олишди. Собиржоннинг совуқдан қақшаган соқчилари кўкарган кўлларида милтиқни зўрға ушлаб, кузовнинг биқинини очиб ташладилар-да, қопу кажаваларни, ботмон-ботмон гўшту ичак-чавак, калла-почаларни тепиб ерга улоқтиргач, асирни ҳам нуқиб-суриб пастига туширдилар. Собиржон очликдан, оғриқдан тинкаси қуриган, жароҳатли кўлини кучоклаганча, хира кўзларини одамларга бефарқ тикиб, дуч келган қопга ўтириб қолди.

Қишлоқ кўчасидан каергадир дупур-дупур отликлар ўтиб кетди. Қайси бир муюшдан ўқтин-ўқтин аза

Йигиси эшитилар, тоғда эса автоматчилар машини янграр эди. Собиржон узоқ кузатиб ўтирди: бу ерда ҳаёт гоҳ жазаваси тутиб талвасага тушар, гоҳ бирдан кабрис-тон жимлиги чўкиб, атрофда бутун борлик ўлиб қолгандай туюлар эди. Аввал Собиржонга унча эътибор қилишмади. Талабми, топибми келинган ўлжани рўдапо кишилар ҳафсаласиз, эринчоқлик билан оғборга ташидилар, ўрнида ер эриб, гўштдан оққан қонга қоришиқ лой оёқ остида қизил балчиққа айланди. Кўп ўтмай, шу ерга, Собиржоннинг ёнига унинг кўли боғлиқ шерикларини олиб келиб ташлашди. Уларни туни билан пиёда ҳайдаб келишган шекилли, лой демай, муз демай, келиб йиқилган жойларида чала ўликдай ётаверишди.

Тунга бориб тош майдонда одам кўпайди. Бу ерда кўпроқ милтиқ кўтариб, ўқдон тақиб олган, бири чорик, бири ботинка кийиб, патуга ўранган, ола-була саллалик дехқонсифат одамлар, ярим ҳарбий кийинган ёшлар, четроқда оқсоқол, уламо, бир неча яхши қуроқланган ҳарбийлар, онда-сонда чодрали аёллар, ҳатто совуқдан дийдираган ўпоқ-сўпоқ болалар ҳам кўринар эди. «Мужаҳид» лар қароргоҳига айлантирилган тоғ қишлоғида бундай жонланиш одатдаги ҳол бўлса керак — улар қўлга тушган кофирларнинг тақдирини билгани келишган. Лекин иккита соқчи орқасида лойга буланиб ётган «кофир» ларга беш-ўнта бола-чақадан бўлак ҳеч ким разм ҳам солмади. Форларда, ёқувсиз хужраларда бит боқиб ётган бу одамлар учун майдонда бундай тўпланишлар тансиқ байрам ўрнига ўтса эҳтимол.

Шу вақт тўрт-беш киши нарироқда отдан тушиб, майдон томон кела бошлади. Одамлар тисарилиб йўл бердилар, қуроқлилар қуроқлини ҳарбийча тутиб, олдинги сафга туришди, руҳонийлар букилиб таъзим қилдилар. Отдан тушганларнинг олдида ердан кўзини олмай келаётган ханжар-қиличчи, чувакқина, асабий ҳаракатли, сапча бош одам... Епирай, Екубхон-ку! Собиржон лой

чапланган ковоғини артиб, киприкларини пирпиратганча тикилиб қолди. Шикэшим кабиласининг канди-малиги, хунрезлик низоларининг «эйтиқодли» ташкилотчиси энди бу шўринг кургур боскинчиларга пешво бўлибди-да?! Ҳа, худди унинг жойи бу.

Узун қора чопон ичидаги кумуш камар сиқиб турган чуваккина гавдасига, асабий ҳаракатларига ҳамма ўз қисматини кутгандай тикиларди. Фақат Собиржон, юзида лоқайдлик қотиб қолгандек, жим турибди: йўқ, унча даҳшатли эмас, бу асабий одам. Содик Сардор унинг қиличчини синдириб оёқ остига ташлаганида Собиржон кўрган қакшаб-титраган ожиз ҳолатини. Шунинг учун унинг юзидаги чексиз ҳукмронлик ифодаси Собиржонга қулгили туюларди. Аввал у билан бир тиккама-тикка гаплашмоқчи ҳам бўлди: Собир Тўхтабоев буюк кўшни мамлакатнинг граждани, иқтисодий ҳамкорлик контракти билан давлат хизматида юрибди, унга бундай муомала қилишга ҳеч кимнинг ҳақ-ҳуқуқи йўқ! Лекин қонуний ҳукуматини тан олмай, ўз қавмини қонга белаб юрган бу чиркин жиноятчини қонуну ахлоқ ҳақидаги ундай юксак гапларга арзитгиси келмади: барибир оёқости қилади. Қотилни одамгарчиликка ундаш беҳуда.

Еқубхон атрофдагилар чуқур жимликда унинг ҳукмини кутаётганидан завқланиб, улуғвор камгаплик билан буюрди:

— Буларини обор!

Қуролли йигитлар қўли боғлиқ чалажон асирларни лойдан турғазиб қаёққадир қўлтиқлаб олиб кетишди.

— Бунисига — чорқат! — Доим ёнида олиб юрадиган эчкисоқол, жиккак мавлавийга қаради:— Ҳазрат муёни мужаҳид, фатво тайёрланг!

Майдонга тўпланганларнинг нафаси ичига тушиб, ҳаммаёқ бир нафас жимжит бўлиб қолди. Кейингина бирдан «Уввв!» деган кутсиз овоз оломонни бир қалқитди. Еқубхон «Овқат бер, ўлдириб қўйманглар!» деб асабий юриб майдондан чиқиб кетди, аёёнлар, бир неча

ҳарбийлар унинг кетидан эргашдилар. Оломон эса кимир этмай турарди.

Кимдир қичқирди:

— Қани, тарқал! Нимага анқайиб турибсанлар?

Аввал чодрали хотинлар ўзларини четга олишди, майдондагилар қаттиқ гапиргани кўрққандай гивирлашиб, қарахт бир ҳолда аста тарқала бошладилар.

Шунда Собиржоннинг яқинроғида чодрали бир аёл аввал ғалати гандираклаб келиб бошидаги катта рўмолу чодрани бирдан юлиб отдию ўзини орқага, хотинларнинг кўксига ташлаб, хунук овоз билан дод сола бошлади:

— Ё худовандаи мутаол! Бу қандай бедодлик! Бу қандай хунхўрлик! Бу ахир... бу ахир дехотимизга мурувват билан келган бегуноҳ бир савобталаб-ку! Яхшилик билан, эзгу ният билан келган одам-ку!

Хотинлар уни йиқилгани кўймай ушлаб қолишди. Майдон яна жим бўлиб қолди, кимлардир шу ёққа югурди, овоз чикқан жойни қуршаб олдилар, аёлнинг девонавор чинқириғи янграр эди:

— Эй, мусулмонлар! Мусулмонлар эмас, бадбахт онкўрлар! Бу кимса ахир юртинг омон бўлсин деб, қорнинг нонга тўйсин деб жон чекиб юрган бир...

Собиржоннинг шу вақтгача лоқайд юзига лов этиб олов югурди, зирқираган вужуди қалқиб тушди: бу... бу... Зулайҳо-ку!

Бу чинқирик накадар хунук бўлса ҳам, Собиржон унда кадрдон товушни таниб олди. Таниб олди-ю, афсуски, аксига олиб, аллақаерида қаттиқ оғриқ суякка этиб, уни ерга босди. Зулайҳо! Шўрпешона киз! Шу ерда экан-да! Собиржон бошини кўтаришга уринди, дод солиб тўлғанаётган киз атрофида кенг иштонли, бесўнақай, милтиқли одамлар саросима билан ивирсиб қолишган эди. Лекин чинқирик тўхтамади. Қаердандир, оқ камарига оқ қўлқоп қистирган ярим ҳарбий кийимдаги ёшлар орасидан бир сарбоз отилиб чикди, ҳан-

сироганча югура келиб, милтиқлиларини у ён-бу ёнга суриб ташлаб, бакириб дармондан қолган қизни даст кўтариб олди-да, оломонни ёриб чиқиб кета бошлади. Собиржон зўрға ушлаб турган бошини ерга ташлади. У пишиқ ботинка устидан болдирина чарм кўнж сиқиб турган, ҳарбий кителли йигитни таниди. Таниди-ю, негадир кўнгли тинчиди, унга яна лоқайдлик қайтиб келди. Бу нафас ростлаш, руҳий қийноқларга дош беришнинг чораси эди. Лоқайдлик, ўйсизлик унга жиндак бўлса ҳам дармон бағишлайди. Ўша туташ қуюқ кош, ёниб турган ҳовлиқма кўзлар. Авранг. У ҳам шу ерда экан, бу яхши. Ҳар ҳолда, ким бўлса ҳам, аблах бўлса ҳам, Зулайхони ҳалок бўлгани кўймади-ку. Ана, олиб чиқиб кетди. Боладай кўтариб олиб чиқиб кетди. Бақувват йигит бўлиб қолибди, доктор Сухайлнинг ўғли. Эсизгина, буёқларда юрибди... Дарвоқе, энди Собиржонга барибир, Авранг ҳам, Зулайҳо ҳам...

Қизнинг товуши узоқларда тинди. Майдон ҳам жим бўлиб қолди, ҳамма тарқаб кетди шекилли.

...Собиржоннинг устига нимадир томяпти. Екимсиз зах, моғор хиди, қоронғи. Еруғ фақат ҳов нарироқдаги панжарадан тушиб турибди. Собиржон астойдил разм солса, у панжара — эшик экан, ўзи бир неча пиллапоя пастда ётибди, остонада эса кимдир ўтирибди ҳам. Етган жойи тош, деворлар ҳам тош... Эрталаб узоқдан кўринган ғорларнинг бирими нима бало? Собиржонни қачон бу ерга олиб келиб ташлашди? Наҳотки шу қадар хушсиз бўлиб ётган бўлса? Қалласи тинимсиз ишлаб турибди шекилли-ку? Йўқ, ўйларида қандайдир қора ўпқонлар бўлса керак, акс ҳолда ақалли мана бу остонада тўнғакдай бўлиб ўтирган одамнинг қачон келганини пайкамасмиди...

У қорни катта, тақа мўйлов, афтидан жуда хушчақчақ одам эди. Хашак устида оёқларини узатиб ўтириб, милтиғини панжарага суяди-да, катта сопол косадаги гўжани сонлари орасига олиб, ёғоч қошиқни салла печига артди. Гўжанинг ҳовури чиқиб турарди.

— «Овқат бер, ўлиб қолмасин!» деди Ёкубхон, эшитдингми? Хў-хў-хў! — деб кулди, гўжани тушираркан. Унинг «хў-хў» сидан форнинг ичи ваҳимали янграр эди. Ичкари коронғи, ёруғликдаги соқчининг ҳамма харакатлари яхши кўриниб турибди: харсиллаб овқат еган сари катта қорни сўлқиллаб, баланд кўтарилиб тушади. Кулганида юм-юмалоқ гавдаси билқиллаб силқнади.

— Ол, ана, сенга ҳам кўйдим! — деди у қошиғини ялаб. — Хў-хў-хў!

Собиржон ёнбошида куюк кулча устига кўйилган сополда сувни кўрди. Тагидаги юпка хашак билан бирга силжиб бориб, сувдан ичди. Соқчи хар гапида бир кулиб, косани бўшатди-да, катта тоғорани олдига тортди.

— Бузрукни амри билан ошпазни кўрқитиб, иккимизга деб олувдим овқатни, — деди у енгини шимариб, — энди... сен нима ҳам қиласан овқат еб. Ўзингга маълум, барибир зое кетади, хў-хў-хў! Дўзахингга оч бординг нимаю тўқ бординг нима. Унгача кетиб қолмасанг бўлгани бизга, хў-хў-хў, ўлмайсан, мен шу ердан, хў-хў! — У тоғорага кўл узатди. Таом ҳиди анқиб кетди. Собиржон беихтиёр кулчадан синдириб, фақат ўзини босиш учун каттиқ-қаттиқ чайнай бошлади. Оғзи курукшаган, куюк кулча латтадай айланар, маза-матра бермасди, аксига олиб, ютоққанда сувни ичиб кўювди, озгина қолдирса бўларкан...

Ташқарида қош қорайиб келарди. Тинчиб қолган қишлоқда яна ёлғиз хунук товуш эшитилди. Бу фожиали овоз бўғиқ улишдай, дам чинқириқ йиғи аралаш эшитилар, гоҳ девонавор қарғишга айланиб, бирдан тинчиб қолар эди. Собиржон ҳушёр тортиб кулоқ солди.

— Бу ҳалиги аёлми? — деб сўради Зулайхонинг овозини таниб. Хушчақчақ соқчи кўл силтади.

— Эй, жинни бўлиб қолган. Бу ерда мунақаси кўп бўлади. Лекин буниси баттарин чиқди. Қарғишини қара: «Ҳамманг бир умр қон қусиб ўл! Илоё қизларинг,

келинларинг бола ўрнига каламуш тугсин!» Хў-хў-хў!
Топган сўзларини кара, жағи тинмайди баччагарнинг!

Лекин овоз тиниб қолди. Собиржон Зулайхонинг холдан тойиб йиқилиб қолганини тасаввур этдию қаттиқ тоқатсизланди.

— Менга қара...

Соқчи панжарага суяниб пинакка кетишига сал қолган экан, кимирлаб қўйди.

— Мени бу ерда нимага олиб ўтирибди?

— О, чоркат жўнгина гап эмас, катта маърака! Тайёргарлиги бор, казо-казо келади. Оломон тўпланеди. Дарров бўлармиди! Ё биринчи марта чоркат қилиняпсанми? Хў-хў-хў!

Собиржон унинг гапида нимаси чин, нимаси кулгили — тушуниб етмас, энсаси котар эди. Лекин нима қилсин, бу зулматда гаплашиб ўтиргани бир жон эгаси борлигига шукр.

— Чоркат дегани нима ўзи?

— Хали билмайсанми? — дея хайрон бўлди соқчи. Уйқуси очилди.— Зап одам билан гаплашиб ўтирган эканман-ку! Хў-хў-хў! Чоркат дегани, жўра, асли чоркатл дегани. Чоркат деб сенга ўхшаган нодонлар бузиб гапиради, хў-хў-хў! Чоркатл, яъни тўрт марта ўлдириш, ҳа. Бу — эзгу иш, мен сенга айтсам. Яъни, сенга ўхшаган бир кофир шўринг курғурни гуноҳи азимдан Мосуво қилишдир.

— Қандай қилиб?

— Мана сени, масалан, икки қўлингни, икки оёғингни айириб тахта деворга боғлайди. Сенларнинг хочларингга ўхшатиб, тушуняпсанми? Тахта деволнинг арқон боғланадиган шундай тешиклари бор. Кейин машинадорда — трррр... хў-хў-хў! Аввал бир қўлингни узади. Бирпасдан кейин шундай усул билан бир оёғингни узади. Анча ўтгандан кейин яна бир оёғингни, сўнгра яна бир қўлингни узиб туширади. Шундай қилиб, тушундингми, агар тирик қолсанг, арқондан, яъни сени боғлаб турган

куфурдан халос бўласан. Кейин эса — жондан ҳам. Укдингми? Энди сенинг руҳингга манфур хоч соя солмайди, эски гуноҳларинг қонинг билан ювилиб тушади. Мана шунақа, жўра, савоб иш бу. Энди бўлса, қоронги тушди, ёт, ҳозирлан, дамингни ол.

Ажабки, бу мудҳиш ўлим Собиржонни деярли кўрkitмади. Уни бу ваҳшийлик дину эътиқод билан чигал-чатиш қилиб ўйлаб чиқарилганлиги ҳайратга солган эди.

Шу вақт «мужаҳид» лар қароргоҳида ҳалиги фарёд аралаш қарғиш овози яна қаердандир, гўё заминдан кўтарилиб чикди. Собиржон шундагина бўлажак ўлимининг бутун даҳшатини англагандай, ўрнидан туришга интилди. Туролмай, Зулайхоникига сира ўхшамай қолган ўша овозга кулоқ солганча чўккалаб қолди. Азоб тортяпти бояқиш. Бундай «маърака» ларни бирдаярим кўрган бўлса керак. Эндигисини қандай кечиради?!

— Менга қара... нега мени ҳозирок... мосуво қилиб кўяқолмайди? — деди Собиржон.

Мудрай бошлаган соқчи тетик тортиди:

— А? Нимадан?

— Гуноҳи азимдан-да.

— Э-ҳа, сен кофир бўлсанг ҳам дуруст экансан-ку, хў-хў-хў! Яхши, чорқат ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Қофирлигича ўлиб кетганлар бор. Кейин... Сени қўл-оёғингни автомат билан қирқади. Оддий ўтмас ўроқ билан чорқат қилинганлар қанча... Шошма, халос қилади.

— Қачон?

— Ҳозир бошлиқлар ҳам, йигитлар ҳам «Эҳвони муслим» қароргоҳига босқинга кетган. Қирғин бўлади.

— «Эҳвони муслим?» Сизлар кимсизлар?

— Биз «Мусоват» лармиз.

— Нега қирғин бўлади, улар мужаҳид эмасми?

— Улар ҳам мужаҳид, лекин чала мужаҳид, хў-хў-хў!

Улар Садри аъзамнинг «Миллий гурзанд» касамини буздилар. Мунофиқларни кириш керак.

— Улар сизни кирса-чи?

— Қиради, улар ҳам қиради. Бу томонда сарандойларни айтмайсанми! Хуллас, икки ўт ўртасидамиз, жўра. Икки бўлса ҳам гўрга эди, «Шуълаи жовид» дейди, «Эҳвонлар» дейди, ҳар бир зўравон ўзига бек. Ислоннинг кўк байроғи ҳам ҳар ғаламуснинг қўлида латта бўлиб қолди.

— Айтгандай, бирон латтанг йўқми-а, биродар, бир яхшилик қил.

— Қанақа латта?

— Ҳа, манави елкани қисиброқ боғлаб қўйсам девдим, кон сирқияпти.

— Йў-ўқ, сенга яхшилик қилиш шариятга хилоф, жўра. Ҳали гаплашиб ўтиришим ҳам гуноҳ-ку, лекин нима қилай, ўзи табиатим шунақа, лақиллашмасам ухлаб қоламан.

— Майли, яхшилик қилма, эвазига мана бу... пахталикни олақол. Шунчаки айрибош бўлади. Мана, бир энгини ювиб ташласанг, яп-янги.

Соқчи бўйинини чўзиб, чамалаб кўрди.

— Йўқ, анави ичингдаги... яхши экан, ўшани берасан.

— Майли.

— Бу бўлак гап.

Соқчи остонада ўтирганча узоқ ҳарсиллаб бир пайтавасидан ярмини тишлаб йиртди-да, пастга ирғитди. Собиржон ҳам шалвираган қўлидан энгини чиқаришга узоқ урниб, тишини тишига босиб, инқиллаганча пиджагини ечиб унга ташлади. Жирканиброқ пайтавани оларкан, сўради:

— Дасторинг ҳам катта экан-ку, биродар?

— Билмайсан, мужаҳиднинг салласи кафанликка етадиган бўлиши керак.

Пайтава ҳам узун, пишиққина экан, қўлини тирсакдан олиб елкага қаттиқ чирмаб боғлаганидан кейин анча

енгил тортди, шол кўли пастга тортиб дард бериб турган чоғи, энди жон ором топиб, ҳатто жиндак уйку элитди.

Лекин тошдеворларнинг тунги захи узоқ ухлагани кўймади. Собиржон могорли совуқ қаҳридан сесканиб кўз очса, соқчи алмашилибди, остонада ҳалиги бўрдоки эмас, бошқа, дони кетиб сомони қолган бир кекса одам милтигини қучоқлаганча жунжикиб ўтирибди. Маҳбуснинг уйғонганини пайкаб, панжара эшикдан ташқарига безовта аланглади-да, бир-икки марта йўталиб кўйди. Сўнгра остонанинг тош зинасидан бир пиллапоя пастга силжиди.

— Ҳа, бобой... мени қачонгача сақлайсизлар? Босқиндан келишмадимми ҳали?

— Босқин эмас, жиҳад дегин. Жиҳаддан келишса қароргоҳда бундай жимжитлик бўлармиди...— Чол Собиржоннинг косадаги суви билан кулчасини суриброк кўйди. Собиржон уни танигандай бўлди-ю, қаерда кўрганини эслолмади, балки кўрмагандир ҳам, у шунчаки кўп учрайдиган букрирок, чайир чоллардан бўлса керак.— Жиҳаддан келишганда Ғозиён қабристонда шаҳидлар конини қутлуғлаш маросими бўлади, ўқлар отилади, тоғлар янграйди, болам. Ғозийларни орқалаб қайтиб, қароргоҳни бошларига кўтаришади. Бу ғорларда бола-чака, хотин-халаж бошидан тупрок сочиб қон йиғлайди... Йўқ, ҳали келишмаган, эшитяпсанми, япалоккуш товушини? Унгирилларда кўршапалаклар ҳам учиб юрибди...

Собиржон тикилиб туриб бу чолни бирдан эслади: ҳов қабила жиргасида «бировнинг ерини олиш гуноҳ бўлади» деб, этагини қоқиб даврадан чиқиб кетган чол... худди ўшанинг ўзи. Содиқ Сардор унинг отини ҳам атаган эди ўшанда. Собиржон уни эсласа ҳам, у Собиржонни эслолмайди барибир. Бордию қария эсласа-да, Собиржоннинг турки таниб оладиган ҳолатда эмас ҳозир: баттар букчайиб, бир кўли билан ўз

ёлкасини кучиб ўтирибди, қаншари дўнг, кўзлари чўккан...

Оббо, чол-эй, ўша чиқиб кетганча бу ёқларга келиб қолган экан-да, шўрингга шўрва тўкилгур.

— Ўзлари ҳам жиҳадга бориб турадиларми? — деб сўради Собиржон ёнида содда, таниш одам ўтирганидан ўзини эркинроқ сезиб.

Чол олдидаги учта тош орасига ташланган кўрни пуфлаб, бармоқ бўғинлари чигил бўлиб қотган кўллари иситаркан, анчагача жавоб бермай ўтирди.

— Бизни қари деб ундай ишларга камдан-кам олишади, иншоолло... Лекин бир неча марта борганмиз, худойимнинг ўзи кечирсин.

— Ие, сизники қизик-ку, бобой. Жиҳаду ғазотларда юриб айни савоб тўплайдиган пайтингиз...

Чол ер тагидан бир қараб кўйиб, кўр шуъласида суҳбатдошининг юзидан кинояли ифодаларни пайқади.

— Бир бордик ясоқ тортиб... Ғанимга, дейишди. Ғанимни кўрмадик. Қашшок бир кишлоқнинг ғарибгина мачитини портлатиб қайтдик. Айни хуфтон эди, намозхон шўрликлар нима бўлди — билмадим, оркамиздан қийшайган минора тагида қий-чув, фарёд эшитилди холос...

— Ҳай...— деб кўйди Собиржон заифгина товуш билан.

— Бир бордик... эшитяпсизми, болам?

— Ҳа, гапираверинг.

— Бир бордик ғазот деб... фидойилар, ғанимга, дейишди. Ғанимдан дарак йўқ. Самангоннинг чекка маҳалласидаги бир мактабда куръон ўқитилмас экан, эшигини ташқаридан қулфлаб ўт қўйдик. Саратон эди, томда қуруқ ғўзапоя бор шекилли, ёлқин бинони бирдан ямлаб, мактаб майдонига соя солиб турган кўм-кўк теракларга бирпасда қовжираб, чарс-чурс ёнаверди. Ҳеч кимнинг чикқанини кўрмадиг-у, анчадан кейин пастликдаги шилипоя томонга бир кучоқ олов юмалаб кетаётганини илғаб қолдик. «Бола, бола!» деди кимдир.

Чиндан ҳам бу типирчилаб, пилдираб кетаётган бола эди, югургани сари уст-боши аланга олиб, ловиллаб ёнар, у бўлса даҳшат ичида яна қаттикроқ чопар, елкасидаги ҳаловатдан, вужудини қамраб олган ўтдан қочиб кутулмоқчи бўлар, қоқиниб-йиқилар, яна туриб югурар, лекин кутулолмай, баттар алангаланиб, чирсиллаб ёнар, даҳшат ичида бакирар эди.

Бизнинг орамизда баъзиларга бу эрмак бўлди, кулишарди. Менга ўхшаганлар ноилож ич-ичидан йиғлаб, шу зумнинг ўзида... билмайман, назаримда, бутунлай бошқа одам бўлиб қолди...

— Шундайлар кўпми?

— Бор... Локин бошқалар ҳам бор.

— Қанақа бошқалар?

— Ўшанда, «Олов бола» шопипоядаги ботқокка етишига бир баҳя қолганда орамиздан ҳовликма овоз чиқди: «Бас! Ғаним кўз ўнгингизда интиқомдан қочиб кутулмоқда, сенлар эса куласан!»

Бу ҳарбий талабалардан бири эди. Орамизда шундай бир тоифа бор, чаламулла, чалаҳарбий, ҳаммадан каттикроқ бакиради, ҳали мишиқи-ю, лекин каллакесар. Ўзларини «шербачча» деб аташади.

Собир сесканиб кетди, Авранг эсига тушган эди.

— Кейин...— деди чол товуши ўзгариб,— кейин, ўша «шербачча» болани узокдан мўлжалга олиб, шопипоя бошига етганида отиб йиқитди... Ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди, узокдан қараб турибмиз: бола шўрлик оловли коптокдек думалаб бориб тўхтадию аста ёниб тугади. Урни косовдек қорайиб, тута-аб қолди.

Букчайиб ўтирган чолнинг қораси тебранар эди — йиғлаяптими, калима келтиряптими — Собиржон тушунмади. У ўз хаёли билан қийналарди: ҳалиги «шербачча» Авранг эмасмикин ишқилиб? Агар ўша бўлса... Собиржонга ўлим «чорқат» дан даҳшатлироқ бўлиб туюлди.

— Бобой, ҳалиги девона аёлнинг қарғиши эшитилмай қолди-я? Нима бўлдийкин?

Чол эшитмадими, ўзининг азобли ўйлари билан бандми, индамади. Унинг букри сояси қора тун билан кўшилиб кетган эди. Бегона тун зулмати. Унинг қора кўйнида не-не мудҳиш сирлар, не-не титроқ жонлар, ёвуз нияту ниҳоясиз умид-армонлар яшириниб ётибди.

Собиржоннинг назарида, соқчи чолнинг кўнглида ҳам ҳозир худди шундай тун.

— Менга қара, йигит...— деди чол яқинроқ силжиб, паст товуш билан.— Ҳалиги ростми? Қоғоздаги...

— Нима?

— Сен олиб келган жариди...

Жариди — газета дегани эди шекилли. Қобулда Ғуломали берган «Инқилоби Савр» газетаси ёдига тушди. Содиқ Сардордан суюнчи ундираман, деб, чўнтагига солиб олган эди. Собиржон безовта ивирсиб қолди, кўйнида, ёнларини пайпаслади. Пиджак! Пиджакда кетган! Ички чўнтакда эди! Наҳотки ҳалиги семиз уни бировларга кўрсатиб юрган бўлса? Дарвоқе, гўрга! Собирнинг кўркадиган жойи қолдими. Тўрт ўлимми, беш ўлимми — барибир ўлим. Семизнинг ўзи нобуд бўлгани қолади, мана бу чолга ўхшаганларга касри тегмаса бас.

— Нимани «ростми» деяпсиз?

— Ўшани-да, афви умимияни. Чиндан ҳам шу янги ҳукумат ёзганми уни? — дея шивирлади чол.

Собиржон тахминлаб тушуна бошлади: демак, ўша газетада Халқ ҳукуматининг фармони ҳам босилган. Доктор Суҳайлнинг ёзувлари билан бўлиб, Собиржон у газетани варақламаган ҳам эди. Гап буёқда экан шекилли-ку.

— Афви умимияни радиода эшитмаганмидинглар, анча бўлди-ку?

— Бу ерда Қобул радиосини эшитганларнинг боши олинади...

Э-э... Бу тарихий фармонни яшириб келишган экан-да?

— Бундан чикди, ҳаммаси рост, ўша қоғоздаги —

хукуматнинг амри? Шундайми? Бош эгиб борганнинг гуноҳини кечәди, шундайми?

— Албатта шундай, лекин буни шу вақтгача билмаганларингга ҳайронман,— деди Собиржон.

Чол хорғин кўзларини ундан узмай, тикилиб турарди, қоронғида кўз қорачиклари бирдан оловлангандай кўринди. Собиржон қўлдан қўлга ўтаётган бир парча газетани, ундаги фармондан хабар топиб юраги ҳовлиққан, кўзи оловланиб жовдираган мана бу чолга ўхшаш одамларни тасаввур этди. Улар кўпмикан? Дарвоқе, у газета Аврангнинг кўлига тушса... «шербачча» унда отасининг ёзувларини, фотосуратни кўради. Бу унга қандай таъсир қиларкин?

— Бобой...— деди Собиржон қандайдир бесаранжом бўлиб қолган соқчига,— гапимга жавоб бермадингиз-ку!

— А?

— Анов телба аёлнинг овози эшитилмай қолди, нима бўлдийкин?

— Ҳа... телба эмас у, пичоқ суякка етганда бундай ўзлигидан кечган бsnоралар бизда бўлиб туради. Бу шўрлик ярим кечагача сочини юлиб бақирганча қароргоҳнинг у бошидан бу бошига югургилаб юрди-ю, йўқолиб қолди, тинчидик.

— Йўқолиб қолди?

— Ҳа, жиҳадга кетаётган отасининг юзини тимдалаганмиш; хотинлар ҳозир зир югуриб қидириб юришибди, ҳеч қаерда йўқ.

Собиржон кечқурундан бери биринчи марта ўрнидан турди, гандираклаб тошдеворгача бориб, ёнбоши билан суянган ҳолда бир оз турди-да, кейин қадамлаб кетди, девордан деворга юра бошлади.

Бу маҳал эшикнинг темир панжарасига биров зарб билан келиб урилди, тонголди жимлигида занглаган занжиру тамба-кулфлар жаранглаб кетди. Чол сакраб ўрнидан тураркан, «Оч!» деган қаҳрли товушдан сесканиб қотди. Эшик очилиб, тош зинапояда пишиқ

ботинка, ялтирок чарм кўнж болдирларини таранг кисиб турган узун оёқлар кўринди. Чолнинг тошлар орасидаги кўри сал йилтиллаб, унинг гавдасини ёритди. Бу Авранг эди, хужранинг орка деворига биқиниб турган Собиржон уни яхши таниди.

Авранг кўзини кўтариб унга карагани йўк, лекин баланд овоз билан берган кескин саволи унга каратилган эди:

— Зулайҳо келдими?

Собиржон болани кузатиб, кайфиятини, кўнглидагини, ўйларини билгиси келарди, унга тикилганча гапига тезда жавоб беролмай турди.

— Йўк, шербачча, бу ерга ҳеч ким келгани йўк,— деб чол жавоб берди.

«Шербачча»... Бу ҳозир, кескин бақириб гапиргани билан, шербаччага унча ўхшамас, аллақандай довдираган, ожиз эди. Собиржон унга хайрихоҳлик сизди ўзида. Қаёқдандир Зулайҳонинг бир вақтлар айтган ғалати сўзлари кўнглига келиб кетди: «Соҳилга чиқиб, тўлқинларга боқинг. Мен балки ўша тўлқинлар кўйида бўларман...»

— Менга қаранг... Авранг! — деди Собиржон узок девор ёнидан. «Шербачча» кескин кайрилиб кетаётган жойида тўхтади, лекин кўзини ҳамон ердан кўтармади.— Сиз дарёга боринг. Тезрок, сохил томонга от солинг!

Шундагина Собиржон унинг қиличдай ялт этган кўзларини кўриб қолди. Йигит тонг қоронғисига шўнғиб йўқолганда чол эшикни жангирлатиб ёпди-да, бўғинлари калтираб, ўрнига аста ўтирди.

— Ота... — деди Собиржон уни биринчи бор шундай атаб.— Хов... олов ичидаги болани отган... шу эмасмиди? Чол бош силкиди: «Йўк, бу эмас».

Собиржон енгил тортиб, чуқур нафас олди. Лекин негадир унинг ҳам бўғинлари бўшашиб, девор тагига ўтириб қолди.

Тонг оқариб, эшик панжарасидан оплоқ тоғ чўққилари кўринганда соқчилар алмашинди. Чол, кетгиси, ўрниними, маҳбусиними бошқа соқчига бергиси келмагандай, Собиржонга ер остидан қараб, зимдан хайрлашди. Янги келган одам забардаст, бошида суртелпак бўлса ҳам, оёғи юпун, латта-путта ўраб кавушми, эски тош-товонми судраб олган мўйловдор мужаҳид эди. У ҳеч нарса демай, оёқларини кўрга тутди, азадагидай ковоғи солиқ.

— Жихаддан қайтишдим, биродар?

Собиржоннинг бу саволига «Сен билан гаплашадиган пайтми?» дегандай олайиб бир қарадию жавоб бермади. Лекин бирпасдан кейин худди ўша саволга жавобдай, узок кабристондан гумбурлаган ўқ овозлари эшитилди. Қароргоҳнинг хужралари, ғорлари, ертўлларида бирдан йиғи-фарёд ўқ гумбурлашларини ҳам, унинг тоғлардаги акс-садосини ҳам босиб кетди. Собиржон бунақа азани сира кўрган эмасди, вужудига титроқ тушди. Забардаст соқчи ҳам тесқари қараб ўтирган, кенг елкалари ожиз тебранар эди. Аза йиғиси гоҳ тиниб, совуқ бўзарган тонгда машъум жимлик чўқар, гоҳо эса бирдан яна авжига чиқиб, ёввойи увлашдай, бўлғуси чексиз мусибатлардан дарак берар эди.

— Астаъфирилло!..— деб юборди Собиржон шивирлаб. Соқчи яна ялт этиб бир олайди.— Одамларнинг ўзига ўзи танлаб олган тирикчилигини қаранг-а!

Узоқда ўқлар охирги марта гумбирлаганда соқчи эшик панжарасига панжалари билан тирмашиб олиб, манглайини темир тамбага босганча хунук ўқсиб йиғлар эди. «Жихад» да бирон яқини ўлганми, шаҳидлар қонининг бу қадар суронлар билан қутлуғланиши ҳам таскин бермаяпти, Собиржон буни сўраб билишга журъат этмади. Олайиши хунук эди бу индамаснинг.

Бу туманли эрта, Собиржоннинг сўнгги эртаси аза йиғисидан, мусибатли аччиқ фарёдлардан бошланди. Занглаган панжара орқали ғира-шира ёришиб келаёт-

ган бу совук кун шундай қутсиз, оғир рутубатли эдики, қаерлардадир бўлак дунё борлигини, қаердадир хушбўй кеч кузнинг нурли табассуми қалбларни иситишини тасаввур этиш ҳам мушкул. Лекин Собиржонга бу ўринда ҳам ойиси кўмакка келди, янги ёпилган нон ҳидини анқитиб ёнига чўккалаб ўтирди. «Айтмабсиз-да, ўзим ўт қалардим тандирга, ойи...» «Чорданаҳр — ноёб мўъжиза! Мунақаси умрда бир бўлади!» «Ойи?»

Қараса, бармоғини иягига тираб ўтирган ойиси эмас, Сумбул ая экан. Собиржон устма-уст оғир йўталдан хушига келди. Бир зум кўз ўнгида Ғуломалини кўргандай бўлди-ю, йўталган у эмас, ўзи экан.

Бу тош кудукнинг тунги зах ҳавоси, очлик, бетиним зирқираб турган яра, елкасидан сирқиб ётган қон, бир-биридан қутсиз ўй-хаёл ва тўхтовсиз изтироблар уни жуда заифлаштириб қўйди, ҳар замонда тубсиз ўпқонга шўнғигандай, хушини йўқотиб қўйяпти. Гоҳо алаҳлашми, ўнгими — фарқ қилолмай қолади. Энг алам қилгани — хаёлларини тартибга сололмаёпти: ахир қанча хатолар, армонлар, тасалли бўладиган яхши ўйлар бордек... Ешлигини, ширин онларни, мусибату фожиаларни, ҳаётдаги не-не чигал воқеалар, қилинган-қилинмаган ишларни, кизларни, дўстларни, ушалмаган орзуларни бир-бир кўнглига келтирмоқчи бўлади, лекин ҳеч бири тўла етиб келмай, узокда, учини тутказмай юрибди, келганда ҳам бир-бирини кесиб, устма-уст қалашиб, чатишиб-чирмашиб, ўтдай қизган миясини, заиф асабларини баттар қийнайди холос. Энди бирини тутдим деганида, уч-тўрт кадам нарида турган азобли ўлим ваҳимаси келиб босади-да, бефарқ бир ўйсизлик, хушсизлик зулматида вужуди совуб, тинчиб қолади. Наҳотки энди ҳеч нарсани бафуржа ўйлай олмаса, наҳотки мияси сўнги марта бир тиниқмаса, наҳотки шундай кетаверса...

Аслида у ўлимни бўйнига олиб қўйган. Кечадан бери заиф зеҳнини ўлим талвасаси қийнайди, эти

ўлиб қолди. Қуни кеча Булбулшо эгизак болаларини эслаб жон берди. Одам ўлади-кетди. Ҳозир ўйлаш, тасаввур қобилиятини йўқотгани оғир бўляпти. Онасини кўз олдига келтирмоқчи бўлади, йўқ. Ҳали хушсизлигида кўзига кўринган онасини хушига келганда сира тасаввурига келтиролмади. Бир мартагина, бир зумга, хирагина бўлса ҳам... Ойи!

Бу вақт унинг қўлидан кимдир ушлади.

— Ойижон...

Елкасидаги кескин оғриқдан кўзини очди. Қараса, иккита серсоқол, милтикли киши ўртасида тикка турибди. Биридан гуп этиб ачимсиқ хом тери ҳиди димоғига урди. Оғриқ томондан қўлтиқлаган семиз одам горни гумбирлатиб куларди:

— Ҳозир ойингни кўрасан, хў-хў-хў!

Уни тошзинадан қўлтиқлаб олиб чикдилар. Собиржоннинг хашак илашган оёғи чалишар, ёруққа кўзини очолмай, боши гир айланар, ҳалиги ҳидга кўнгли ағдарилар эди. Кўзларига аввал губорли осмон, яланғоч дарахтларнинг эгри-бугри шоҳлари, қарғалар кўринди. Ясси томларда қиров. Туманга бурканган тоғлар ортида чексиз бўшлиқлар бўлса керак. Лекин яқин бир ерда ҳавони қандайдир губор бўғиб турибди, оломон нафаси сезилляпти.

Уни кечаги тош майдонга олиб чикдилар. Бу ерда ҳақиқатан ҳам тумонат одам тўпланган, майдон бўғиқ гувиллар, устидан нохуш ҳовур кўтарилиб турар эди. Бир томонда қуролли, қуролсиз халойиқ тирбанд, саллали, юпун қариялар пинжида чорик, қавуш судраган болалар дийдирайди, чодрали аёллар соядай бир ерда гуж, қадимги паштуний милтиқларини елкага осиб олган серсоқол тоғликлар ола-була патуга ўранишган, ёнларида оилалари, тўрроқда уйқусизликдан кўзлари ичига тушиб кетган ярим ҳарбий ёш-яланг...

Собиржон турган ердан тоғ қишлоғининг ҳувиллаб ётган тор кўчалари, ундан нарида айланма тоғ йўли,

қорайиб турган горлар, қоятош панасидаги ертўлалар, рўзгор лаш-лушлари вабода эгаси кўчиб кетган жойдек ғариб ва фоже кўринар эди.

Тўрдаги тош супада катталар пайдо бўлди. Ерга қараган, кўк саллали, чуваккина, камгап Ёқубхон ўртада. У одатдагидек қора кийинган, кумуш камар, ханжар кинию парабеллум филофигина ялтиллаб турибди. Бир ёнида курул-яроғли новча-новча офицерлар, кўкси очик, шопмўйлов соқчилари, бир ёнида зарбоф кийган саййиду муён.

Собиржон орқасига қараб, кечаги семиз соқчи айтган тешик-тешик тахта деворни кўрдию бу ғалаённинг ҳаммаси бир ўзи учун бўлаётганини эслади. Ҳаммаси ўзи учун! Уни ўлдириш учун. Ҳамунча ҳашарга келгандай тўпланишмаса? Унинг ўлими бу одамларга нима бераркин? Сабоқми? Таскинми? Савобми? Ҳа, уларга шундай деб тушунтиришган — ҳам сабоқ, ҳам савоб.

Балки улар айтганча бўлмас, балки бу қонли маросимда ғазаб, нафрат, изтиробнинг қора ниҳоллари ниш урар. Собиржон майдондаги ёт, бегона одамларнинг юз-кўзларига тикилиб, ҳеч нарса англамади, улар бари ҳиссиз, бефарқ, қандайдир қисматнинг исканжасида фақат ўзи билан банддай кўринди. Бироқ Ёқубхоннинг товуши уларни дарҳол ўзгартирди, Собиржон унинг нима деганини англамади-ю, лекин у товушдан майдон жимжит бўлиб бир зумлик машъум сукут оломонни тоғдай босиб тушди. Шу жимликда жиккак мавлавийнинг овози эшитилди. Собиржонни икки қўлтиғидан олиб тахта девор ёнига тикка қўйдилар ва шу заҳотиёқ у суяк-суягигача ўтган кескир оғриқни сезиб, инграб юборди — мажруҳ қўлини арқонга олган эдилар. Собиржон мавлавий муённинг овозини эшитар, қўлидаги нома қалтираб, соқоли селкиллаганини ҳам кўрар, лекин гапини тушунолмас, дард миясига ўтиб, бутун вужудини зирқиратар эди. Кейин ҳеч нарсани эшитмай қўйди, ёнидаги икки «мужаҳид» ҳансираб-пишиллаб, намиқиб кетган

лой арконни тугар, тахта тешигидан ўтказиб тортар эди. Майдоннинг гувиллаши миясининг говлаши билан чатишиб кетди, аклига узук-юлуқ фикрлар келар-кетар эди. Атрофида шунча одам, шунча тирик жон. У бўлса ўлади... Улар билармикан унинг ҳеч кимга бир ёмонлик қилмаганини? Бегуноҳлигини? Гуноҳ... Гуноҳ нима? Савоб нима? Инсонлар!

Собиржон бир инградию бехос, негадир, енгил тортди, дард кўйиб юборди, асаблари бўшашди. Унинг оёқларини ҳам айириб тахта деворга боғлаган эдилар, шундан гавданинг оғирлиги оёкка ўтиб, мажруҳ кўлидаги беаёв дард аста товшалди.

Тахтага кўл-оёғи тўрт томонга хочдай тортиб боғланган Собиржон эгилиб қолган бошини сал кўтариб, кип-қизил кўзлари билан майдонга қаради. Қарадию бирдан хаёллари тиниклашиб, одамларни, юзларни, нигоҳларни аниқ кўрди. Муён ҳазратнинг ҳукм-фатвосини эшитиб қотиб қолган оломон худди бир одамдай унга тикилиб турар эди. Ақли яхши, тез ишлай бошлади. Қайси бир кекса шоирнинг умидсиз сатрлари хаёлига келди:

Осон, енгил ҳаёт сўрама сен,

Осон ўлим сўра худодан...

Қанақа зот ўзи бу «худо?» Сени худосизлик учун қатл этадилар-у, сўнгги нафасингда у тилиннга келади...

Тош супада, казо-казолар, саллаю мундирлар қуршо-вида кичкинагина қоп-қора Екубхон кўл кўтарди. Бошини кўтармади-ю, кўлини кўтарди:

— Мардум! Қани, исломи куддуснинг вожиб ирода-сини ким бажо келтиради?

Майдонга яна ҳам мудхишроқ жимлик чўкди, тепада учиб ўтган қарғалар галасининг қанот силкиши эшитилди. Хотин-халаж орасида «пик» этган йиғи тову-шини яна Екубхоннинг овози босиб кетди:

— Бу марди мардум учун — сазйи савобдур! Қани, ким?

— Менга буюринг, шайх бузург! — деб оёқлари узун, энлик оқ камарига оқ қўлқоп кистирган, ингичка белли бир навқирон олдинга чикди. Ё қисмат! Бу — Авранг-ку!

Ҳа, бу ўша Аврангзеб эди. Орқадан гимнастёркасининг барини тортқилаб бошлиқлар олдида ҳарбийча шай турди, туташ қошлари остида кўзлари чўғдай йилтиллайди.

— Машиндор! — деди «шайх бузург».

Унга «УЗИ» автоматини тутқаздилар.

— Бале, шербачча! — дейишди офицерлар ифтихор билан мамнун жилмайиб. Улар орасидан бир новча, келишгани олдинрокка чиқиб, «шербачча» нинг елкасига қокди, оталарча мамнуният билан унга нимадир деди... Бошини зўрға кўтариб турган Собиржон боғланган ерида бир тўлғаниб, бақириб юборгиси келди-ю, овози чикмадими, дармони етмадими, оғзи очилиб тили осилганча қолди. У «шербачча» нинг елкасига қокқан офицерни таниган эди: соҳиб Лаъл Мадҳий! Сэр Рональд Байрсби! «Жеймс — Морисон» компаниясининг корфармон вакили! Ирригатор! Эндиликда оти нимайкин? Жосус! Қотил! Хамелеон!!!

Собиржон бу сўзларни бутун майдонга бақириб айтгиси келар, лекин кучи йўқ, типирчилар эди, холос. Такдирнинг ўйинини кара-я, ахири шу Аврангнинг кўлида ўладиган бўлди... Тутинган отаси билан бирга экан-да, шўрлик. Ҳа... Бу «ота» ҳали сендакалардан нечтасининг кўлини қонга белади, руҳини даҳшат домига олиб, падаркуш қилади, ўз кавмининг жаллодига айлантиради. От, бола! Автоматингни тариллат! Чорқатлнинг савобини сенга яхши тушунтиришган бўлса керак...

Собиржон ҳозир жувонмарг умрига, ҳаётига эмас, шу болага айтиши керак бўлган ҳақиқат бўғзида

колаётганига ўртанар эди. Анави даҳшатли букаламуннинг юзига туфлаёлмаганига ўртанар эди.

Майдон бесабр, кимдир тескари қараб, юзини беркитиб олган, кимдир дам «шербачча» кўлидаги автоматга, дам хочга тортилган бечорага тикилар, кимлардир тоқатсиз, оломон безовта ғимирлаб қолган эди. Собиржон яқинидаги соқчини имлаб, зўр бериб бир нимани гапирар, бўйнидаги кўк томирлари бўртган, қип-қизил кўзлари соққасидан отилиб чиқаёзган эди.

— Шайх бузург! Бу манфур сўнгги сўз сўраяпти. Балки тавба-тазарруқдир, балки сўнгги нафасда гуноҳини тилаб калима келтирар...— дея кичқирди соқчи. Майдон яна жим бўлиб қолди.

Тўрда Ёкубхон ҳам, ҳарбийлар ва руҳонийлар ҳам бир-бирларига қарашдию индашмади. Улар ўрнига Авранг шербаччаларга хос ғазаб ва асабийлик билан бақириб юборди:

— Йўк, сўз берилмасин! Йўк!!!

У автоматни икки кўллаб ушлаб оғзини маҳкум томонга қаратди. Собиржон унинг ўтдай ёнган телба кўзларини кўриб қолди. Бу маҳал Авранг кескин чапга бурилдию... бир нималар деб жон-жаҳд билан бақирганча, тош супадаги казо-казоларни, офицерларни тариллатиб ўкка тута бошлади. Ёкубхон, атрофидагилар биринчи галда оёғидан қирқилгандай тўкилиб тушди, автомат ҳамон тариллар эди. Майдон автомат товуши билан бирга кучли ҳаракатга келиб, қий-чув, сурон кўтарилди, ўқлар отилар, одамлар уймалашар, тириклар яна туриб дуч келган томонга ўзини урар эди. Тартибсиз стишмадан ҳаво аччик тутунга, дод-фарёдга тўлди. Автомат тариллаши тинганда кимдир келиб Собиржоннинг кўл-оёғини тилиб ётган арқонни кесиб юборди. Гурс этиб ерга тушган Собиржон ёнида ошпичокни қинига солаётган кечаги букри чолни кўрди. Кўрди-ю, ажабо, кечаси билан эслаёлмагани, унинг исми ҳам бирдан ёдига тушди.

- Низомиддин ота...
- Тур, юроласанми?
- Йўк, ота...

Собиржонни пастликка, катта йўл томонга судраб кетдилар. Тепада отишма пасайган, от дупури эшитилар, аммо кишлоқда жазавали бакириқ-чакириқ, саросима, югур-югур давом этар, қаердадир граната портлаб, тоғлар янграр эди.

Катта йўлда кўш ҳўкиз кўшилган тўрт ғилдиракли узун арава пайдо бўлди. Собиржонни кўтариб бориб ўшанга ташладилар. У нима бўлгани, нималар бўлаётганига ҳали етарли тушуна олгани йўк, лекин тақдири шу нотаниш одамлар кўлида эканини тан олган эди. Шалвираган кўлини авайлаб, лой этиклари билан аравадаги хушбўй хашак устига чўзилди, нима бўлса ҳам бадани бир зум азобдан арийди. Кўкарган кўл-оёқларига қон югуради.

Йўл ёқасида одам кўпайгани, орқада яна от-уловлар пайдо бўлгани сезилар эди, хотин-халаж ивирсиши, бола-чақа говури ҳам эшитилиб қолди.

— Қуролни ташлама, иноға, аскотиб қолади! — деди Низомиддин чол суронни босиш учун овозининг борича кичкириб. Унинг овози қаердадир нарирокдан эшитиларди. Уни оломон қуршаб олди шекилли, хиркироқ товуши Собиржонга зўрға етиб келарди.— Қани, иноға, янги ҳукуматнинг афвномасини яна бир ўқиймизми, ё...

Бу вақт Собиржоннинг ёнига яна бир ярадорни олиб келиб ётқиздилар.

— Қани, силжинг! — деди ярадор озгин гавдаси билан унинг ёнбошига чўзилиб. Бир болдирида ялтироқ кўнжи йўк, галифе шимининг йиртиғидан қонли иштони кўриниб турибди...

Бу Авранг эди. Собиржон уни танидию индамади, аллақандай туйғулардан тани қизиб, нафасини ютди. Авранг ҳам ҳансираганча жим ётарди. Улар тумандан

ариб ёришиб келаётган тубсиз осмонга тикилдилар. Нарирокда, йўл устида оломоннинг говур-ғувури давом этар, отлар пишкирар, шабада тезак, сомон, эгар-жабдук ҳидини олиб келар эди. Узокрокда яна бир ёлғиз ўқ янгради. Авранг титроқ тирсагига базўр таяниб бошини кўтариб бокди.

— Жарида ўқиётганни мўлжалга олган чамамда, аблаҳ! Хайрият, ўз вақтида тинчитишди.

У ётиб, яна жим бўлди. Улар орасида гўё бир-бирларига айтадиган гап йўқдай эди. Чиндан ҳам, айтадиган гапларнинг энг чигал, энг мушкулларини хатти-ҳаракат, отишмалар ҳал қилди, энди баҳсга шошилмаса ҳам бўлади. Собиржоннинг аъзои баданини элитаётган ором шу қадар тотлики, уни у-бу кескин гап билан бузгиси келмаяпти.

— Энди уй-уйига, така-тўйига, дехқонлар! Тез! Лекин курол-салоҳни ташлама, ҳали кор келади! — Такрорлади чол хирқироқ овози билан. Кейин хўкизларга гаврон урди:— Хаш-ш! Жонивор!

Арава юриб кетди. Собиржон бошини кўтаролмаса ҳам филдиракларнинг лой ағдариб фирчиллаши, туёқ дупури, йўл бўйидаги говур-ғувурдан сезиб ётибди: дийдираган оломон силжиди, тоғ бағридаги машъум қароргоҳ вайрона ва тутун ичида ҳувиллаб колди, кўп ўтмай, унинг тепасида калхату кузгунлар чарх ура бошлайди...

— Яра қаерда? — деб сўради Собиржон ёнида тишини тишига босиб, ҳар замон-ҳар замонда оҳиста инграб ётган ёш ҳамроҳидан.

— Оёқни еди чоғимда... Лекин оғриқни биқинга беряпти.

Улар яна анчагача осмонга қараб ётиб жим кетишди. Орқада ҳам, олдинда ҳам оёқлар остида лой билчиллаши, хансираган нафас, бола-чақа гингшигани эшитилар эди.

— ... Зулайҳо топилгани йўқми? — деди Собиржон.

Авранг бир ери оғригандай безовталандию узок индамай ётди.

— ... Сиз уни дарё томондан кидириш кераклигини қаёқдан билган эдингиз? — деб сўради анчадан кейин.

Собиржон унинг товушидан бир фожиани сезиб, юраги «шув» этди, суҳбатдошининг юзига қия қараб кўйди.

— Йўқ, мен шунчаки... кўнглим сезиб...— деди-ю, Собиржон Зулайхонинг бир вақтлар анчайин гап бўлиб гуялган, бутун мудхиш маъноси эндигина маълум бўлган ўша сўзларини Аврангга айтиб берди. «Чиқиб гуриг соҳилга, тўлкин бўлиб оқарман». Қиз буни кўшиқ деган эди, Аврангнинг айтишича, бундай кўшиқ йўқ, бу қизнинг ўз кўнглида ғамгин кўшиқдай пайдо бўлган сўзлари экан чамаси...

— Сизнинг гапингиздан кейин от солиб дарёга бордим,— деди Авранг.— Туни билан соҳилда, гоҳи отда, гоҳи пиёда, телбадай юриб чикдим. Тонг бўзарганда тоғ этагидаги кўчийлар чайласидан бир кампир чиқиб, мана буни берди.— Авранг кўйнидан қора ғижим рўмол олди. Бу бўй етган қизларнинг даҳан аралаш бошига ўрайдиган яшмак рўмоли эди.

— Зулайхоники...— деди Собиржон рўмолни кўкариб кетган соғ қўлига олиб, юз-кўзларига босаркан.

— Мени ким изласа, ўшанга беринг, депти... Кампир бечоранинг ялиниб этагимга осилишига карамай, дарёга қайтиб бордим... Тик соҳил. Тоғлар хувиллаб ётибди, Аму ўзига чорлагандай шовуллайди, қандайдир қора тўлкинлар... Тонгда шундай кўринадим, билмадим, ишқилиб, ўзимни кирғоқдан базўр олиб қочдим. От жонивор кўнглимни сездими, ўқдай учириб олиб кетди. Буёқда зарур иш чиқиб қолган эди... Шунақа, истаган пайтингда ўлиб ҳам бўлмайди бу дунёда.

— Ха... аксига, кўпинча истамаган пайтингда...

— Айтишларига қараганда, у сиз туфайли қилганмиш бу ишларни...

Собиржон бунга нима дейишни, ўзини қандай оқлашни билмай, нафаси тезлашиб ётганида Аврангнинг ўзи жонига ора кирди:

— Тўғри қилган. Сенга нону намак билан келган кишининг кўлини қирқиб ўтирса, бунга ким чидайди! «Кейин кун юзига қайси кўзим билан қарайман?» деб бақирганча чиқиб кетган экан қароргоҳдан.

— Нега одамлар уни тийишмаган, нега тўхтатишмаган? — деб сўради Собиржон.

— Ахир у ниҳоятда даргазаб бўлиб, одамларни беаёв сўзлар билан қаргайвериб, ўзидан қайтариб қўйган экан-да. Жихаддан келиб, зир югуриб уни суриштирдим, отини эшитган одам мендан юзини ўгираверди. Кейин ноилоҳ горга, сизнинг ёнингизга бордим...

Улар яна жимиб қолишди. Дехқоннинг пишиқ араваси зўр бериб ғирчиллар, ғилдираклари қир-чўн-қирга тушиб, ботмон-ботмон лой кўпориб чиқар, қийшайр, майишар, лекин синмас, бузилмас эди.

— Сиз... чиқасизми тўлқинларни томоша қилгани? — деб секин сўради Авранг.

— Ҳа, чиқаман,— деди Собиржон ҳам кўкка тикилганча, хаёлчан.

— Мен ҳам чиқаман... Сиз у соҳилдан, мен бу соҳилдан. Ўртада...

— Ўртада севгимиз абадий оқади... Келишдик: Аму — бизнинг муҳаббатимиз.

Аврангнинг соқол-мўйлови сабза урган юзларидан шаффоф ёш оқар эди. Собиржоннинг кўнглида таскин: кўп нарса йўқотди-ю, мана шу йигитчани топди, доктор Суҳайлдан, буюк олимдан хотира. Ифлос ботқоқликларда адашиб юриб ҳам дил софлигини сақлаб қола олибди.

Собиржон бели, биқинлари қотиб кетганидан, сал ёнбошига ағдарилмоқчи эди, кўли нам хашакка тегди.

— Қоя... сизникими, меникими? — деди кип-қизил панжаларини ёзиб. Овозсиз йиғлаб ётган Авранг ҳазингина жилмайиб қўйди:

— Барибир эмасми...

— Ҳа-я, бу гапингиз ҳам тўғри,— Собиржон ҳам

неча кунлардан бери биринчи марта жилмайди. Қўлини хашакка артиб, юзини сийпаб кўрди: ёнок суяклари чиққан, соч-соқоли ўсик, манглайда қон, лой юки қотиб қолган эди. Шунда ҳам яна жилмаярди: осмон ёруғ, кеч кузнинг хўмрайган булутлари паға-паға бўлиб тоғлар томон аравадай секин сузиб бормокда.

— О, Аврангзеб-эй... тушадиган аравамиз бир экан-ку, қаёқларда юрибсиз адашиб...

— Одам боласи адашар экан, ақои гулин,— деди Авранг, овози енгил, иноқ бир оҳанг касб этиб.— Ҳали сиз ҳам... жуда ноқулай пайтда «сўнгги сўз» сўраб қолдингиз.

— А?Сўнгги сўзнинг қулай пайти бўлмайди-да, жўражон.

— Сочим тикка бўлиб кетди, ҳозир ишни пачава қилади, деб. Совуқ терга ботдим. Билардим-да нима дейишингизни.

— Наҳотки?

— Менинг «отахон»имни таниб қолдингиз, тўғрими? Дадамнинг газетадаги ёзувлари, «отахон» билан бирга тушган фотосуратлари менинг кўлимда, буни билардингиз, тўғрими? Охирги сўзингизда албатта ҳақиқатни фош этиб, менинг «кўзимни очиш» га ҳаракат қилардингиз, топдимми?

— Топдингиз, «шербачча».

— Кулманг. Мен фақат Зулайҳони деб келганман. Шербаччалик бўлса, шу жойда қўл келиб, «отахон»нинг тарбияси ўзига қарши ишлаб қолди. Сўнгги сўзингиз билан сиз менинг тун бўйи ўйлаб тузган режамни, Аму соҳилида ўтириб таваккал қилиб кўриш учун қилган аҳдимни барбод этган бўлардингиз, шунинг учун жон-жаҳд билан «Сўз берилмасин!» деб бақирдим у пайсалга солмай, ишга ўтавердим, кўрдингиз.

— Кўриб бўпман! Кўрадиган алпоздамидим!.. Шу бола мени ҳов ўшанда ҳужрада отиб кўя қолганида осонгина ўлиб кетардим-а, қайси кўлимдан бошларкин,

қўлимданми, оёғимданми... деган хаёл билан, ҳушим шамдай милтиллаб турган пайтим эди. Бирдан тариллаб қолди «мошиндор» ингиз. Қарасам, ҳеч қаерим оғрима-япти. Аввал севиндим — осон экан-ку деб... Бир зумда не-не хаёллар келмайди одамга! Оломоннинг гувиллашидан ҳушимга келиб кўзимни очсам, ёнимдаги тақа мўйловли, семиз конвой қопдай бўлиб ўлиб ётибди...

— Ўша хужрадагига узр... Тутинган «ота» нинг қутқуси билан сизни ўлдиргани борганман. Пушаймонни ҳам эпложмадим. Зулайҳо қиз бола бўлса ҳам эплади. Юзингизга тикка қарай олмади. Мен бўлсам, ёнма-ён ётиб кетяпман...

— Ўша болалик хатосининг узрини сиз ҳам жуда келиштирдингиз, ука. Ука десам майлими? Энди ака-ука бўлдик, Авранг. Отангизнинг хурмати, ботирлингиз хурмати, Зулайҳо хотирасининг хурмати — энди тақдирингиз билан ҳам кизиқиб, зарур пайтда қўлимдан келганча маслаҳатлар берсам, йўқ демайсизми?

— Раҳмат, ақои Собир. Айниқса, дадамни топиб берганингиз учун.

— У одам...— деди Собиржон ўйга толиб.— Отангизнинг қотилини айтяпман... Асрлар давомида юртингизни муте қилиш учун не-не кирдикорларни ўйлаб чиқармаган! Энди унинг озодлиги учун курашармишми! Анов жаллод «шайхи бузург» нинг маслаҳатчиси у, қўлига автомат берган ҳам ўша... Бундан буёғига нима қилмоқчисиз?

— Оёққа туриб кетсам, аввало дадамнинг қабрларини излаб топаман.

— Бале. У кишига ҳайкал қўйса арзийди. Машҳур археолог Сухайл исмини бизнинг мамлакатимиз олимлари ҳам яхши билишади. Ҳукуматингиз маъқуллаган Чорданахр иншооти лойиҳасининг яратилишига доктор Сухайл гојлари туртки бўлди. Биз у кишининг ҳайкалини Сангкоса тоғ денгизининг юксак қояларига ўрнатамиз!

— Мен унга муносиб ўғил бўлишни истайман.

— Докторнинг ўша газетадаги ёзувлари бу йўлда сизга биринчи қўлланма. У киши эд-юртим деб ҳалок бўлди. Мен сизнинг эзгу орзуларингиздан мамнунман, ука, истиқболингизни топганга ўхшайсиз, чунки истиқболсиз бундай ўйлар келмайди кўнгилга. Бу балки камолга етганингиз белгиси. Қамолат ёшда эмас, оғир йўллари енгиб ўтишда. Ҳали ёшсиз, юртингизда сиздай навқирон кучларга иш кўп, оғир, шарафли ишлар турибди, катта йўлда йўқотишлар ўзини оқлайди, Зулайҳодан айрилдингиз. Биламан, осон эмас. Лекин балки ҳали яна бахтингиз очилиб кетар.

Собиржон Аврангга эмас, ўзига ўзи ҳақида гапир-ётгандай, ўйчан, хаёллари узокда, кўзи тубсиз осмонда эди.

— ... Сўнги сўз эмиш-а...— деди яна Авранг анчадан кейин.— Сўнги сўзга бало борми! Сиз билан биз яшаймиз ҳали, нима дедингиз? — У ётган жойида Собиржоннинг соғ қўлини топиб, аста сиқиб қўйди. Ўз ўйлари билан бўлиб анча ётгандан кейин, яна гапирди.— Сиз кўрмадингизми — ер тишлаганлар ичида ўша аблаҳ бормиди? Еки...

— Кўролмадим. Кейин кишлоқда узок ўтишма бўлди. Ким ўлди, ким қочди — билмадим. Лекин от дупури ҳам эшитилди, битта-яримтаси қочиб ҳам қутулдиёв...

Шу маҳал Собиржоннинг ёнгинасида «пик» этган йиғи товуши эшитилди. Бош кўтариб, боядан бери ғудур қўллари билан аравани ушлаб кетаётган қарияни кўрди. Унинг этиклари кўнжигача лой, чипқон чиққан бўйини кир рўмол билан боғлаб олган, бошида қийшайган кўк дастори ҳам кир, ғижим, хунук йиғлаб, ҳадеб бурун қоқар эди.

— Аравага олиш керак эди... Танидингизми? — деб пичирлади Авранг.— Зулайҳонинг отаси.

Ераб! Собиржонга қолса асло таниёлмасди. Қани у кичкина, мош-гуруч соқолли, деҳқонсифат, пишиқ

хўжайин? Қани унинг викорли ишбилармон, ҳукмрон қиёфаси? Юзида ҳам, туркида ҳам илгариги Шокалон тоғадан ҳеч бир аломат колмабди-ку! Таровсиз соқолида лой юки, билчиллаган кўзларидан ёш оқиб, тумовдан қизарган бурнини баттар қизартирар, у жуда қариб қолган эди.

— Шокалон тоға...— деди Собиржон. Тоға сесканди-ю, яхшилаб қайрилиб қарашга чипқон оғриғи қўймади.

— Мени танидингиз-а, тоға? Ғулломали жиянингизнинг шўравий ўртоғи бўламан, ҳов кўрғонингизда бўлувдик, эсингиздами?

Аравага оғирлигини ташлаб келаётган Шокалон «биламан, аллақачон таниганман» дегандай, қайта-қайта бош ирғаб, яна йиғлади.

— Сухбатимизга қулоқ осиб келяпсиз шекилли... бандалик, тоға, сизга қувват берсин... Тилла қиз эди Зулайҳо.

Зулайҳонинг ҳалокати ўзига ҳам негадир эндигина таъсир қилгандай, Собиржоннинг кўнгли алланечук қоронғи тортиб кетди. Ўзининг мудҳиш ўлимдан қутулиб чиққанига қувонибми, шу пайтгача бу ҳалокатнинг бутун маъносини чуқур ўйламаган экан. Илоҳий гўзаллик, чексиз бир софлик ҳаётнинг чиркин зарбаларига дош беролмай, лойқа тўлқинлар қаърига отилди. Бегуноҳ вужуднинг бу исёнини англаш отага ҳам осон эмас. У, албатта ҳамма нарсани худодан кўриб, узоқ изтиробда ич-этини ейди-да, кейин тақдирга тан беради. Унинг учун бу — бир ўлим. Фарзанд ўлими бўлса ҳам, ҳалокатли бўлса ҳам, барибир, ўлим. Аммо Аврангга буни чуқурроқ тушунтириш керак, бунинг исён эканини, ўлим эмас, онгларда ёқилган мангу олов, буюк бир рамз эканини Авранглар билиши керак. Собиржон кейинроқ унга буни батафсил англатишни кўнглига тугиб қўйди. Авранг энди унинг тутинган укаси ахир.

— Шокалон тоға, Ғулломалини сўрамаяпсиз... Мен уни яқинда кўрувдим, сал тоби йўқроқ эди.

Тога жавоб ўрнига яна йиғлаб бурнини коқди. У ҳақиқатан ҳам ожиз, ғариб эди. Аравани икки қўллаб ушлаб, кадамини тезлатди-да, олдинроққа ўтгач, оғрик бўйинини Собиржон томон базўр буриб, ғариб оҳангда гапирди:

— Уни сўрамаганимки... юрак бетламай... Энди қайтиб бориб унинг юзига қайси кўз билан қарайман, ука? Шунча яхши гапларини, ўтинчу илтимосларини оёқости қилиб кетган одам шу хароб аҳволда яна олдига қайтиб келяпман.

— Зарари йўқ, эгилган бошни...

— Мени ҳукумат афв этса ҳам, Ғулумали афв этмайди, айниқса Зулайҳо учун. Қўрада яна кичик хотиним боласи билан, катта ўғлим оиласи билан қолган. Менинг йўлимга юрмаганлари учун эл олдида «оқ» қилган эдим...

— Йиғламанг энди хотин кишига ўхшаб! — деди индамай кулоқ солиб ётган Авранг. — Ёқубхоннинг оёғини ялаб шу аҳволга тушдим деявермайсизми?!

Собиржон унинг бикинига туртиб қўйди. Шу билан орада суҳбат анчагача тиниб қолди. Арава четида Шокалон тоғанинг лойда ҳаллослаб кадам ташлагани, ҳар замонда йиғисини тийиб чуқур ўқсингани эшитилар эди.

Кечга яқин Пайки қишлоғининг яланғоч тераклари кўринди. Йўлнинг лойини пишитиб келаётган оломон ичида жонланиш, йиғи-сиғи, қувончли, гоҳ жиддий товушлар эшитила бошлади. Собиржон бу қуроли, юпун оломон ичида ўтдай ёнган кўзларни, ҳаяжонли юзларни кўз олдига келтирди. Бу ҳаяжонда туғишган қишлоққа, жонажон уруғ-аймоқ ҳузурига қайтиш сабр-сизлиги, тоғ-тошу зах ғорлардаги мубҳам, доимий хавф-хатарли қора қисматдан қутулиш қувончи, осойишта ҳаёт умиди, хонаки орзу-ҳавасу армонлар, номаълум кўрқув, қутилмаган фожиалар ҳадиги — бари аралаш-қуралаш...

Кош қорайиб келмоқда эди. Уфқ тепасида битта-иккита юлдуз ҳам кўринди. Бундай пайтлар Собиржоннинг кишлоғида кўшни болалар «Юлдузми — Ер йўлдошими?» — «Юлдузми — Ер йўлдошими?» деб маҳаллани бошларига кўтариб шовқин солишади...

Пайки томондан ҳам қандайдир овозлар эшитилди, йўл четида шарпалар кўзга ташланди. У шарпалар бесаранжомроқ кўринар, уёқдан-буёққа югуриб ўтганларини, теракзор панасида эса тўп бўлиб турганларини ҳам илғаш мумкин эди. Қандайдир кескин кичкирик, кетидан ўк овози эшитилди. Оломон йўл устида тўхтаб, хушёр тинликда қотиб қолди, жанг кўрган собиқ «мужаҳид» лар қўлида туфанглар шарақлади.

— Тўхтанглар! Буларни огоҳлантириш керак, тагин ўт очиб ўтиришмасин! — деди Авранг базўр ўрнидан туриб ўтираркан. Кейин у Низомиддин чолнинг аравада ётган милтиғига таяниб бир оёқда шошиб тикка турди. Кишлоққа кираверишда шарпалар яна ҳам кўпайиб, йўлда текис саф тортилган эди. Уларнинг қуролланган отряд эканлигига шубҳа қолмади.

— Ҳо-ой, пайкиликлар-ар! — деди Авранг милтиққа таяниб бир оёғида тикка турганича, бор товуши билан чўзиб. Собиржон ётган жойида унинг ярадор қуймичида қонли йиртиқ шими қалтираётганини пайқади: зўрға оёқда турибди бола, овози эса ёшларга хос тетик!

— Ҳой, пайкиликлар! Отманглар, ҳамқишлоқларингиз бош эгиб келишяпти! Ҳукуматнинг афв умумия тўғрисидаги фармонга биноан!

Шу вақт ўк янгради. Яна бир ўк овози билан қуролли отряд олдинга қараб кўзгалди, сурон кўтарилди. Бир маҳал Собиржон караса, Аврангнинг товуши тинди, гавдаси унинг устига ағдарилиб тушяпти. Бор қуч билан туриб, ўтирган жойида уни соғ қўли билан ушлаб қолди.

Йигитча сўнгги марта «Ака...» дедию Собиржоннинг билагида бир тўлғаниб, жон берди. Собиржон ўзи ҳам, бирдан қуввати кетиб, кўзларига бирдан ситилиб келган

қора алам ёшини артолмай, ночор ахволда атрофга қаради. У ўзининг бўлажак даҳшатли ўлими ҳақида эшитганида ҳам бундай ахволга тушмаган эди, кўзи қора шарпаларни зўрга илғади. Оломон арава атрофида қотиб турарди. Пайкиликлар отряди ҳам эллик кадам нарида тўхтаб қолган. Дайди ўқдан орқада яна кимдир йикилди шекилли, ҳўкизлар ёнида Низомиддин букур хиркироқ овози билан «Ҳой, иноға, ахир!..» деб қичкирар, уни ҳеч ким эшитмас эди.

Отряд томондан овоз чикди:

— Дреш! Бош эгиб келган бўлсанг, куролларни ташла, кейин гаплашамиз!

Низомиддин Аврангнинг жонсиз гавдаси остидан паштун туфангисини олиб, йўл четидаги қора шудгорга ташлади. Кейин яна кимдир куролини ўша ерга улоқтирди. Кейин яна бири. Собиқ «мужаҳид» лар куролсизланарди, қоронғида шудгор балчиғига ҳар томондан шарақ-шарақ этиб милтиқлар тушавериб, хирмондай уюлиб қолди.

Собиржон соғ қўлида навқирон нажоткорининг жасадини зўрга ушлаганча, дам Низомиддин қолга, дам тўдага қараб, ич-ичидан ўртаниб, кўз ёшсиз йиғлар эди. У билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Қишлоқдан келган отряд олдидаги чўлоқ одам «хирмон» тепасига келиб уёқ-буёқни айланди:

— Ҳа, мана бу бўлак гап! Энди куролларингни яна қўлга олсанглар бўлади, энди ишондик...

Собиржон қишлоқнинг мудофаа отряди бошлиғини овозидан таниди. Бу — муаллим Нурмухаммад Пайкий. Лекин нега оқсоқ? Нозиккина, хушмуомала зиёли эди, қўпол товушли, чўлоқ командир бўлиб қолибди. У ҳаммани қовуштириб қишлоқ йўлига солди, отряд қолган оломон аралашиб кетган, танишлар орасида иссиқ-совуқ сўрашишлар, пичинг, қочирик, бакирик-чакирик...

Лой кечиб, гирчиллаб кетаётган ҳўкиз аравада эса — аза, қол қийғи билан марҳумнинг юзини ёпиб қўйди.

Собиржонга олам қоронғи. Ҳаммаси ҳам бир бўлди-ю, Аврангнинг бемаъни ўлими ҳам бир бўлди унинг учун. Елкасидаги азобли оғриқни ҳам унутди. Ичидан кизиби келган қандайдир изтиробли куч уни бир кўтарди-ю, аравадан тушишга дармони етмади, яна юмалади ёш дўстининг жасади ёнига. Қоронғи тушган эди, осмон зим-зиё, фақат кишлоқ уфқида иккита хира юлдуз милт-милт ёнади.

Кишлоққа кириб келдилар. Бу йўллар, бу тераклар, Пайкининг қора кўланкалари ҳам Собиржонга таниш туюлди. Ўша мачит, минора, биқинида оташхона. Тошу тиканаклар билан ихоталанган оташхона майдони отулов билан, хашак. тезак ҳиди, эшак ҳанграши, ҳайю ҳайт билан тўлиб кетди.

Собиржонни кўлтиқлаб оташхонага олиб кирдилар, оловга яқинроқ сўрига олача, лўла ташланган эди.

— Аврангни...— Собиржон нимадир демоқчи эди, етаклаб кирган одам тинчитди:

— Хавотир олманг, муҳандис, эрталаб саранжом бўлади, дамингизни олинг, ўзингизга қаранг... Чой!

Бу халиги чўлоқ командир Пайкий эди.

— Муаллим...— деди Собиржон.

— Лаббай, мен сизни зўрға эсладим, айтмасалар, ўлай агар, танимас эдим, жуда ўзгариб кетибсиз, чой ичинг,— деб нон синдирди Нурмуҳаммад Пайкий. У сергапрок, лекин жуда жиддий эди.

— Муаллим, нега мундай қилдинглар ахир?! Сал эҳтиёт бўлсанглар... Биласизми, кимни нобуд қилдинглар!

Муаллим Пайкий кутилмаганда ўзгариб кетди, қаттиқ хафа бўлди.

— Сиз билмайсиз, муҳандис! — Овози шафқатсиз жаранглади.— Сиз хали ҳеч нарсани билмайсиз! Бу кишлоқда нобуд бўлган бегуноҳларни кўрмагансиз. Кўрмагансизу гапирасиз. Шудгорда тарик сепаётган пайтида қонига беланиб йиқилган ўсмирларни, кўксига гўдаги билан ариқда ўлиб ётган оналарни кўрсангиз,

бир хато ўқ учун бизни бундай койимас эдингиз. Кечирасиз! — Муаллим чўлоқ оёғи билан дўк-дўк этиб чикиб кетди. Собиржон тепки егандай ётиб қолди.

Дарҳақиқат, Собиржоннинг бу одамлардан гина қилишга ҳаққи бормиди? Улар бу фожиавий ҳаётда кун-тун бедор туриб ўзларини муҳофаза қилишлари керак-ку ахир... Шафқатсиз кунлар! Мурасасиз кураш. Бу беомон ҳаётда одамлар ҳам ўзгариб, бир рухий совуққонлик ҳам пайдо бўляптими нима бало? Собиржон билган дили нафис одамлар... Мана бу муаллим нозиктаъб зиёли эди. «Бир хато ўқ учун...!» «Бир хато ўқ» кимни олиб кетганини суриштирмади ҳам. Авранг келажак учун қайта туғилган навихол эди... Ҳай, бу балки Собиржон учун шундай туюлгандир, бу балки Собиржон учунгина шундай оғирдир...

Олов тафти етиб келиб, уни элита бошлади. Атрофдаги яккам-дуккам чойхўрларнинг гурунги ҳам, ташқаридаги ғовур-ғувур ҳам пасайди. Собиржон нарироқда бир-бирига суяб қўйилган жўнгина эски милтиқларни, уларнинг ялтираб кетган қўндоғида ўчоқ ёлқинини илғадию кўзи юмилди.

Сахарлаб отахонага Гождўхта кириб келди. У ўша-ўша ёздагидек ярим яланғоч, косовдай қоп-қора, орик, камгап, серҳаракат эди. Уни муаллим Пайкий топиб келтирган бўлса керак, индамай келиб, Собиржоннинг елкасидаги қотган қонли ярани аччиқтош билан ювди-да, зигир ёгда пахта доғлаб босиб, оқ сурп билан қисиб боғлаб қўйди.

— Омадинг бор экан, йигит, суяк бутун, ўқ буёқдан кириб уёқдан чикиб кетибди,— деди Гождўхта кетатуриб.

— Шошманг, табиб, ахир...

— Вақт зик, меҳмон. Бу уйнинг куйгур «фидойи» лар деҳотга бити чипқондан бўлак яна бирон фалокат олиб келган бўлмасин... Борай-чи.

Кейин кўча-кўйда ўтган-кетганининг қулоғини чўп

билан тозалаб, сочини олиб, мўю муртини тарашлаб ўтирадиган исқирт сартарош кирди. Уни ҳам Пайкий юборган бўлса эҳтимол, саккиз кават белбоғидан устара, қайроқ, қайчи, совун, яна алланималарни имиллаб битта-битта чиқарди-да, «Бисмилло!» деб, аввал Собиржоннинг бошини, иягини, ёноғини обжўш билан босиб-босиб укалади, кекса бўлса ҳам узун, ингичка бармоқлари кучли, чайир, босган жойини оғритар эди. Эҳтимол шунинг учундир, соч-соқол ўсиб патак бўлиб кетган бўлса ҳам устара оғритмади. Собиржон қушдай енгил тортиб, чойхўр бўйдоқлар ёнига ўтди-да, эчки сути билан чой ичгач, ташқарига чикди, тунги ёмғирдан қолган кўлмак сувда этигини ювди.

Ҳаво салқин, намчил эди. Яланғоч дарахтзорларда сийрак туман яшириниб турибди. Тошфарч майдондан чиқаверишдаги деразасиз, узун, пастак бинолар ёнида лойга ботган ўзбек аравалардан қоп туширишяпти. Собиржон ўша томон юрди. Қоғоз қоплардаги оқ-сарик нарса маъданий ўғит бўлса керак, уларни ёшу кекса деҳқонлар, гоҳо бошига ҳижоб тортган хотин-халаж битта-битта елкасига олиб, қаёққадир кўтариб кетмоқда.

Собиржон бир чеккада букчайиб, томоша қилиб турган Низомиддин чолни кўриб қолди. Патунни ташлаб пийрону тумбон кийибди, устидан камзул. Неча ойлардан бери биринчи марта уйда ухлаб бир оз тиниққан бўлса ҳам, совукдан терга пишиб қоп тушираётган юпун ҳамқишлоқларига мунгли ҳавас билан боқар, ажин босган юзидаги кўзёшларини салла печи билан артиб кўяр эди.

— Ассалому алайкум, Низомиддин ота.

Чол ўз қишлоғига қайтиб, ўз исмини биринчи эшитишими, кекса юзи балқиб кетди:

— Ваалайкум ассалому вараҳматилло вабарака-тиху,— деди аликни бекам-кўст, ҳақиқий мусулмонча мукамал қилиб.— Сихатингиз дурустми?

— Раҳмат, падари гулин, нима экан бу?

— Бу — кимё, болам, кимё... Мозори Шарифдаги мошинхонадан келган. Деҳқонларга мурувват қилиб ҳукумат берибди, ҳосилга мадад бўлсин деб.

— Сиз олмайсизми?

— Ери борларга бу, меҳмон болам. Ер олганларга.

— Булар ҳаммаси ер олибдими?

— Бари ер олган, болам. Маҳбубшоҳнинг ерларидан, жон бошига олти жарибдан...

— Маҳбубшоҳнинг ўзи қаерда?

— Шу ерда, тинч. Сиёсатни зап тушунади-да, садағанг кетай. Бошқалардек, мол-дунё деб жонини койитмайди. Юраги ҳам кенг, эсли одам.

— Сиз ҳам жўжабирдай жонсиз, билишимча? Олти жарибдан тегса, ўх-хў!

Чол кўзини артди.

— Ер бермаса ҳам, гуноҳимдан кечса, бола-чақам билан бир умр дуо қилардим шу ҳукуматни, меҳмон болам...— У салла печини кўзига босганча аста бурилиб кетди. Собиржон ғордаги бу суҳбатдошининг букчайган гавдасига узоқдан қараб қолди, кўнглида унга айтадиган гаплари кўп эди, унга, болаларига омад тиламоқчи, эртаги кун ҳақида, бу жойларга Аму суви келганда бўладиган ишлар ҳақида гаплашмоқчи эди. Хай, буни ҳам вақти келар.

Энди Шокалон тоғадан хабар олиш керак. Балки у ерда Ғуломали ҳам пайдо бўлиб қолар, бу воқеаларни эшитган бўлса, Кобулда ўтиришга тоқати чидамайди.

Собиржон узоқ қидирмади, кўрган жойлари, Зулайхо билан неча бор учрашган қадрдон теракзор, таниш кўрғон олди, шох-шабба ғарамлари ёнида икки табақали дарбоза ўша вақтлардагидек қия очик... Бироқ ич-карига бош суқиб, Собиржон ҳовлини танимади. На ўчоқ яллиғи, на от бойлайдиган қозиклар, одам шарпаси ҳам йўқ. Ҳовли ичкарисидан боғ-дарахтзор эпкини ўрнига, ёқимсиз кул-курум хиди, куюқ ис келди. Собиржон адашдим шекилли деб, орқага қайтмоқчи

хам бўлди, ахир у бу ерда ҳар нарсани дарров танир эди-ку: супа, кудук, қари тут, этакдаги тераклар... У яна ичкарироққа кириб, боғ тўрига кўз ташлади — ундаги дов-дарахт, қўшимча иморатлар, тоғанинг кўпдан-кўп уруғ-аймоқлари турадиган ҳовли-жойлар... бари теп-текис бўлиб қорайиб ётарди. Яланғоч тераклар қоп-қора, баъзилари кўмирга айланиб, шох-бутоқсиз диккайиб қолган. Тундаги ёмғирдан сўнг бу вайроналикдан нафасни бўғадиган нам кул ҳиди таралар эди.

Дарвозага яқин ерда омон қолган даҳлизу пешайвонли жой, Шокалон тоғанинг ёш хотини билан турадиган уч бўлмаю бир меҳмонхона кимсасиз, очиқ деразаларидан елвизак тортиб, хувиллаб ётибди. Собиржон ўша таниш айвон томон бир неча кадам қўйди-ю, аграйibroқ тўхтаб қолди: айвон остидаги тағхона эшигига суяниб зах ерда ўтириб қолган одам диққатини тортди.

— Ш... Шокалон тоға?

Ҳа, ўтирган ўша эди. Худди кечаги алпозда — соқол босган юзи ҳамон ювиксиз, дастори тўзик, ғижим, қийшиқ бўйни кир латта билан ўраб боғланган, этиклари кўнжигача лой... Ўша қайтиб келиб ўтирганича ернинг захини ҳам туймай, тун бўйи ўтириб чиққанга ўхшайди. Кўзлари кип-кизил, лекин курук, Собирга телбанамо, маъносиз боқди-да, саломига алик ҳам олмай, гўё ҳалидан бери ўзига маъқуллаётган гапини давом эттирди:

— Ҳамма гапи ҳаққу рост чиқди... Ўртоғингизни айтяпман. Эл-юрт қадамига терс юрманг, бадбахт бўласиз, деган эди. Бадбахтлик бундан ортиқ бўладими! Бадбахт нима экан, мохов, моховман! Қишлоғимга қайтибман, биров келиб ҳолинг қалай деб сўрамади. Кўрдингизми? — деди у қўрғоннинг қорайиб ётган этакларини кўрсатиб.

— Биров ўт қўйибдими?

— Ўт қўйса шунақа куяманми! Қириб, ўлдириб

кетган! Уруғ-аймоғимни битта қўймай, бола-чакасигача! Мен бадбахт, мана, эс-хушим жойида, тўнкадай бўлиб ўтирибман. Бошқа биров бўлса аллақачон телбаланиб юмалаб коларди, унга одамлар ачинишарди. Мени жин ҳам урмаяпти, ким ачинади? Бадбахт дегани шу-да.

— Ким қилибди ахир бу ваҳшийликни?

— Ким?.. Ҳзимизнинг мужаҳидлар, фидойилар. Ким бўлар эди!

— Йўғ-э, нега? Сиз ўзингиз...

— Ҳа, уларни бирга олиб кетолмаган эдим. Унашмади. Гапимга киришмади. Мана шунинг учун уларни «ўзимизникилар»...— Шокалон хунук бакириб, юмалаб-юмалаб йиғлай бошлади,— демак, уларни мен ўзим... тушуняпсизми, ўз қўлим билан!..— У қалтираган панжаларини кўзлари олдига ёзиб, соққалари отилиб чиққудай тикилди-да, яна ёввойи товуш билан бакириб юборди. Лекин кўзида ҳамон ёш йўқ эди. Кечаси билан йиғлаб кўзёшлари қуриб қолганми ё ақлдан озиб... Ҳозир бу ҳам ажаб эмасди.

Бир оздан кейин дафъатан ўзгарди, овози юмшади, туриб жойига ўтирди-да, ялингандай сўради:

— Ким айбдор, меҳмон, ким айбдор? Мен тушунмаяпман... Айтинг-чи, мен сиз билан тўғри гаплашяпманми? Гапим телба-тескари, албатта, лекин эсим жойида, шундай эмасми? Фақат тушунмаяпман: ким айбдор? Буларнинг уволи, гўдақларнинг хуни кимларни тугади? Кечадан бери шуни ўйлаб ич-этимни ейман. Бордию Ёкубхонга эргашиб кетмаганимда, минг лаънатлар бўлсин ўша қора кунимга, бордию кетмаганимда... улар мени ҳам мана шу ерда сўйиб кетишарди ахир! Яхши бўларди, лекин яхши бўларди! Энди мен ёлғиз, дунёда бўридай яккаю ёлғиз бир умр виждон азобида яшаб нима қиламан?! Ҳзингиз айтинг!

— Навжувон янгам...

— У мени ташлаб кетди, кеча келибоқ ота-онасикига жўнади! Маъқул қилди. Мен моховни бошига

урадим! Еш нарса, тоғ-тошда кўргани ҳам этади бояқишнинг.

— Ўзингизни кўп ўртайверманг, бўлар иш бўлибди... Қириб ётинг, ювининг, исининг. Гуломали келса, бир маслаҳат чиқиб қолар,— деди бу гаплардан юраги эзилган Собиржон ўзи ҳам кетишга чоғланиб.

Тоғани айвонга олиб чиқиб ётқизгач, кўрғондан чиқаркан, бир-биридан оғир ўйлар юрагини сиқа бошлади. Одамлар ўртасидаги бу қадар шафқатсизлик нимадан? Бу мудҳиш манзаралар тинч, фаровон замонда туғилиб ўсан одамни дафъатан эсанкиратиб қўйиши мумкин. Кураш, хўп, уруш, хўп... Собиржон буни тушунади. Лекин курашда, ҳатто урушда ҳам ўзига яраша адолат бўлиши керак эмасми? Урушнинг бундай ғайринсоний тус олиши охир-оқибатда барибир адолат фойдасига олиб келади-ку. Мана «фидойи» лар ўз қилмишларидан даҳшатга тушиб, қишлоқларига, оилаларига қайтишяпти. Ёвузлик эмас, барибир яхшилик енгади. Шунинг учун, сустлашмай, нимадир қилиш керак. Ҳеч бўлмаса, шу қишлоқ учун, шу пайкиликлар учун, барча ёвузликларга қасдма-қасд, тезроқ нимадир қилиш керак. Энди бу одамлар билан бирга у оз бўлса ҳам оғир йўл босди, кўрқинчли чигриклардан ўтди, қайнаб қони кўшилди... Мана бу йўлларда, бу теракзорларда Зулайхонинг муҳаббати қалбиди лов этиб... авж ололмай сўнган бўлса ҳам, тафти қолди, бир умрга қолди.

Нимадир қилиш керак...

Шу чигал хаёллари билан дала йўлидан қайтаркан, қўкизини марзага қантариб қўйиб, бир парча ерда гўзапоя юлаётган дехқонни кўрди. Юпунгина ёш дехқон ҳансираган сари бароқ мўйлови хурпаяр, қаддини ростлаганида чоллардек белини ушлаб атрофга қарар эди. Икки боғлам гўзапояга милтиғини ҳам суяб қўйибди.

Нимадир қилиш керак, деди яна ичида Собиржон. Қилаётган катта иши мамлакатдаги бошқа жиддий ташвишлар билан қориниб, чувалашиб, ўзи ҳозир

калавасининг учини йўқотгандек паришон эди. Анави дехқонни кўриб, миясида нимадир сал тиниқлашди: она еру муқаддас жанг, халқ тирикчилигию инқилоб бир-биридан ажратиб бўлмайдиган, бир-бирисиз умуман бўлмайдиган нарсалар шекилли. Шунинг учун у Ғуломалига баъзан: «Бошқа ишлар билан бўлиб кетдинг-ку», дея таъна қилганида, дўсти: «Бошқа эмас, ўша-ўша иш: фақат мураккаблашиб, кенгайиб кетяпти», дер эди. Собиржон энди тушунаптики, Ғуломали, ўзининг серташвиш, зик, асабий, хорғин, беором ҳаёти билан туғишган юртига ўхшаб кетаркан...

Йўлнинг бу томонидаги бутазор ортида қора тутун пуркаб ётган хумдонлар, кейин яшил туғлар ҳилпираган мозор кўринди. Қатор дўмпайган тошлар, катта-кичик янги қабрлар. Қабристоннинг у четида беш-ўнта қария яна кимнидир ерлаяпти... «Авраг!» деган фикр бошига урилди Собиржоннинг, ярадор елкасини маҳкам ушлаганча, бутазорни оралаб югурди. Бу қандай бўлди-а! Уни хаёлдан чиқаргани қандай бўлди? Қаёқларда алаҳсиб... эси жойидами ўзи!

Нафаси бўғзига тикилиб, ҳаллослаб етиб борса, очик гўр ёқасида тобут турибди, ҳассакашлар даврасининг четроғида бош эгиб турган Низомиддин чол билан муаллим Нурмуҳаммад Пайкий «Сизни қидирдик» дегандай қия боқиб кўйишди. Орада энг кекса, катта оқ саллали отахон ҳам янги келган кишига қараб кўйиб, давом этди:

— Мусулмонлар! Марҳум мусофир экан, яқин кимсаси йўқ, Мозори Шарифлик дейишди, худо раҳмат қилсин. Бинобарин, ҳеч бирларингдан қарздор эмасдир, рози-ризоликни энди мардумдан сўрайин...

— Унинг яқин кишиси бор, отахон,— деди Собиржон ҳансираб.— Мен тутинган акаси бўламан. Унинг исми Аврагзоб, раҳматли отаси Афғонистоннинг илму фарҳангида машҳуру мухтарам эди.

Ҳамма, айниқса, муаллим Пайкий, ҳайрат ва

коникиш билан Собиржонга бокди, кейин марҳумни энди кўраётгандай, унга ҳам қандайдир узрли ҳурмат назари билан узоқ тикилиб қолдилар.

— Хай... Боракалло, тутинган акаси, укангиз Авранг-зеддан розимисиз?

— Мингдан-минг розиман! — деди Собиржон бош эгиб.

Қариялар жаназа ўқиб, жасадни ерлагандан кейин, Собиржон ҳам соғ кўли билан бир сиқим тупроқ олиб, аста севалаб қабрга ташлади.

Қайтишда чўлоқ муаллим уни қўлтиқлаб, деди: — Етиб келганингиз яхши бўлди. Маросимга одам тополмай... Мана бу қарияларни ҳам зўрға етаклаб чиққан эдим. «Мужаҳид» экан деб, гўрков ҳам кўн-майди денг!

— Чалкаш дунё! — деди Собиржон кўксидан ух тортиб. У Аврангнинг аравада ётиб келаётганларида айтган орзу-армонларини эслади. Бутун бу воқеаларда унинг учун энг ёрқин нукта мана шу Авранг эди. Ҳали кафтига тупроқ олганида бадани жимирлаб кетди: Авранг бўлмаганда бу қора тупроқ қаърида бугун ўзи ётарди ахир...

— Кеча мендан бекор хафа бўлдингиз, муаллим. Бу болани мен ҳам атиги икки марта кўрганман. Лекин вақт бўлганда сизга у ҳақда бир китоб нарсани сўзлаб берардим.

— Вақт ҳақиқатан ҳам зиқ, муҳандис. Сизни ҳам кидириб юришибди, марказдан қисталанг хат бор. Дараги чикса, хабар қилинглар, дейишибди. Хабар бердик. Эртага яна меҳмон кутяпмиз.

— Қим?

— Сангкоса сув иншоотининг бош мутасаддиси келяпти.

— Бош мутасадди?

— Ҳа.

— Оти нима экан?

— Билмадим. Омон бўлсак эртага биламиз.

«Сангкоса сув иншооти!»

«Бош мутасадди!»

Шундай тушунчалар ҳам пайдо бўлибди-да!

Собиржон аза рутубатини ҳам, ўтган оғир воқеалар ҳақидаги чалкаш, аламли ўйларни ҳам, яра яллиғини, чарчоғини ҳам елкадаги зил-замбил юкдай бирдан ташлаб юбориб, қадди тиккайиброк колгандай бўлди. Танига куч-қувват кириб, кўкси кўтарилди. Ўтда тобланиб, мусаффо ҳавога чиққандай тетик сезди ўзини.

Ғуломали... Ғуломалими — бошқами? Инженер Ғуломали Коргар! Ўртоқ бош мутасадди! Ўртоқ Коргар! Ярашади, жуда ярашади.

Лекин у оғир касал эди. Собиржон дўстининг ҳужра бурчагида букчайиб узоқ титраб йўталганини, нурсиз йилтиллаган кўзларини, озгин юзини кўз ўнгига келтириб, яна коронғиликка чўккандай, хаёлга толди. Наҳотки, бошқа биров бўлса? Ким бўлиши мумкин?

Собиржон оташхонадаги тўшагида туни билан ухламай эртани кутди-ю, лекин эртасига бош мутасадди келмади. Еган-ичгани ичига тушмай, кечгача бетоқат шу атрофда айланиб юрди, йўлга тикилди. Муаллим Пайкий ҳам тоғдан қайтиб келган собиқ «фидойи» ларнинг чигал ишлари билан банд бўлишига қарамай, бесаранжом, чўлоқ оёғини дук-дук босиб, оташхонага уч марта келиб кетди.

Куз палласи кунлар бир тутам, ҳадемай кош қораяди-колади. Тунлар аёз эди, йўллар қатқалок, от-улов ғичири, оёқ товуши узоқлардан эшитилади. Тиниқ осмон юлдузларга тўла. Кимдир поёнсиз кўк бахмалга ёниб турган беҳисоб чўғларни шундоқ сочиб юборгандай...

Собиржон кўнгли бир нарсани сезиб, ётоғига киргиси келмай турган эди, йўлда узоқдан мотор товуши эшитилди. Ғилдирак остида кўлмак музларини қисир-қисир синдириб, машина келиб тўхтади. Бу ўша бечора Булбулшо Гулбознинг эски сербезак «Бўрибхай» и эди.

Собиржон дарров таниди. Машинадан тушган почапўстинли одам шу ёкка караб тикка кела бошлади. Катта-катта одимлаб дадил юраётган бу новча, озгин киши Фуломалига ўхшамас эди, лекин Собиржоннинг юраги ховлиқаверди. Улар оташхона эшигидаги фонус тагида кучоклашдилар. Бир-бирларининг хидига, иссиғига тўймоқчидай, индамай узок кучоклашиб турдилар. Собиржоннинг бўйи пастроқ эди, энди эса у юпқароқ ҳам бўлиб қолган, кенг-ковул почапўстин иккаласини бир кишидек буркаб турарди.

— Мен танбех олдим! — деди Фуломали болаларча кувонч билан, суюнчи сўраётгандай. Собиржон ҳам унга тикилиб, терисига сиғмай турарди: совукда дўстининг юзига ранг кирган, кечаги беморга сира ўхшамасди.

— Танбех?

— Сизларда танбех деган борми?

— Партия ташкилотиданми?

— Ҳа-да! — деди Фуломали оғзи кулоғига етиб.— Сенинг учун олдим! Сени анови хатарли сафарга юборганим учун!

— Бунинг нимасига кувоняпсан? Танбех... Емон бўлибди-ку.

— Сенинг учун беришди ахир! Сенга жавобгарман. Сенинг учун жавобгар бўлишнинг нима эканини биласанми?! — деб Фуломали уни яна бир қаттиқ кучоклаган эди, Собиржон ўнг елкасини ушлаб қийшайиб қолди.

— Нима бўлди, Собир?! Нима гап? — деди хижолат тортиб Фуломали. У қизил доғлар сизиб чикқан сурп билан кўпол қилиб боғланган ярани энди кўрди.

— Ҳеч гап йўқ, кейин... қани, кирайлик, нима қилиб турибмиз... — деди Собиржон оташхона эшигини кўрсатиб.

— Йўқ, ҳозир у ёкка кириб ўтирмаймиз. Сен ул-булингни ола чиқ, жўнаймиз, мен кечикдим.

— Менинг «ул-бул» им мана, эгнимда,— деди Собир-жон,— кетаверамиз. Қаёққа?

Мотори ўчирилмай, ортидан паға буг чиқариб турган «Бўрибхай»нинг ёнига бордилар. Машинанинг орқа ўриндиғида икки куролли «бодигар» лом-мим демай ўтирар эди. Собир саломлашаркан, «Оҳ-хо, иш катта-ку?» деб ўйлади ичида. Ғуломали кузовдан ўзиникидай яна бир калта пўстин олиб Собирга берди. Собир кўлининг чала шоллигини билдирмасликка уришиб, искирт гуппи ўрнига янги пўстин кияркан, совукда кўй юнгининг илиқ хидидан димоқлари қичиб, соғлом акса ургач, тетик тортиб кетди. Гавдаси ўзига ҳам басавлатроқ кўринди. Ғуломалининг ёнига чиқиб ўтиргандан кейин, фара ёритган тикка лой йўлга қараб, ғурур сездеи ўзида.

— Қани гапир,— деди.

Ғуломали газ берди. Нотекис қатқалоқ йўлдан шатур-шутир юриб кетдилар.

— Нимани гапирман, иш бошдан ошган, ҳеч нарса қилолмаяпмиз, буёқда сен йўқолиб... Она сутимни оғзимдан келтиришди. Ҳеч қаёққа йўқолмайди, топиб бераман, десам ҳам унашмайди.

— Танбеҳ мен туфайлими, нобуд бўлган техника учунми?

— Техника масаласида обдан мулла бўлдик. Энди карвонлар шундай қуршовда келяптики, хотиржам бўл.

— Келяптими ахир?

— Қани, гапни чалғитмай, ўзингдан гапир, қаерда эдинг, ўқни қаерда эдинг, ярминг қани?

— Булбулшонинг болаларидан хабар ололмагандирсан?

— Айтяпман-ку...

— Бошлиқ деган ишни одамларга ғамхўрликдан бошлаши керак, ўртоқ Қоргар.

Ғуломали қайрилиб қараб, маъюс жилмайиб қўйди:

— Сендай бир хизбий мушовир керак эди менга,—

Ғулумали курилишга ишчи кучларини сафарбар этиш қандай мушкул масала эканлигини сўзлай кетди. Кобулдаги, Мозори Шарифдаги сафарбарлик пунктлари ҳозиргача бор-йўғи бир юз олти кишининг рўйхатини берибди. Мутахассислар йўк, шўравий мутахассисларни таклиф қилиш ҳақида элчихонада дастлабки мусохаба юргизишни Собиржондан илтимос қилишмоқчи экан. Бош инженер ҳақида ҳам Собиржоннинг маслаҳати керак.

Собиржон қараса, ўзининг ҳам ҳозирдан иши бошидан ошиб кетяпти, у хали лойихага киритиладиган тузатишлар ҳақида ўйлаши зарур. Лекин Собиржон бу қалашиб ётган чигал юмушлардан Ғулумалига ўхшаб боши ҳам бўлаётгани йўк. Қайтага, башарасига фара тушгандай, чарақлаб боряпти. Йўл-йўлакай Шокалон тоғанинг кўрғонига кириб ўтишни эслатмоқчи эди, қўяқолди: Ғулумали тоғасиникидаги фожиалардан беҳабарга ўхшайди, тоға билан гаплашиш ҳам ҳозир унга осон эмас. Туратурсин бу ғалва, шундоқ ҳам боши ғовлаб ётибди.

— Ҳозир Мозори Шарифгами?

— Бош идорани ўша ерда қиялпмиз. Лекин аввал Сардорникига. Мен усиз ҳеч бир ишни бошлай олмайман, ўзинг биласан.

Ғулумали рулга сал энгашиб, машинани дадил бошқарарди. Хали ҳам орик, киргий кўзлари чўкканроқ бўлса-да, ранг-рўйи яхши, йўл бўйи бир марта ҳам йўталмади. Ҳаво, йўл, бетиним ташвиш ҳар қандай хасталикни четга суради чоғи. Собиржон мамнуният билан ёндан тикилиб, унда куч-қувват ва саломатликдан ташқари, қандайдир ички ғурур, ишонч ва бахт нишонларини пайқади.

Устки лой катлами музлаган нотекис йўл чирокда узоқларгача жилғадай оқариб кўринарди. Чўккилар ортидан қанақадир афсонавий махлукнинг якка кўзидай олайиб ярим ой чикди. Тун чексиз, ғариб ёлғизликка ўхшайди, ой — унинг ҳасратли кўзи. Орқадаги

икки ёш солдат ҳам негадир сира индамас эди. Бундай тунда Собиржон ўз бошидан ўтган мудҳиш воқеаларни гапириб бериш эмас, эшлашга ҳам юраги дов бермай турибди.

Саргузаштларини у Содиқ Сардорникига етиб борганларидан сўнг, бобонинг таниш врачини чақириб, ярани ювиб боғлаганларидан кейин, дастурхон устида гапириб берди. «Мужаҳид» ларнинг қарвонни тўсиб яқсон қилишидан тортиб, тоғ-тошдаги ғариб қароргоҳ, Зулайҳонинг тунги қарғишлари, зах ғору «чорқат» даҳшатлари, тош майдондаги қутилмаган тўқнашувлар ва қонли воқеа, оломоннинг қайтиши, Аврангнинг бемаъни ўлими, Пайки қишлоғининг аҳволию собиқ «фидойи» ларнинг аянчли тақдирларигача узоқ ҳикоя қилди. Жуда кексайиб қолган бўлса ҳам, бу икки қадрдоннинг омон қайтганига қувониб кетган Сардор букилмайдиган оёғини танча остига узатиб ўтириб, ҳикояни диққат билан тинглади. У сўнгги вақтда ҳеч қаёққа чиқолмай, оғир ўйлар билан уйда ўтириб қолган эди. Бу воқеалар унинг учун мамлакатнинг, даврнинг кўзгусидек туюлиб, ёшларга, уларнинг иноқлигига, беҳаловат ҳаётдан нурланган юзларига ҳавас билан тикилиб ўтирди.

— Менинг назаримда, бу воқеаларда эсда қоладиган энг ёруғ нуқта — Авранг, — деди Собиржон ҳикоясини яқунлаб. — У отасининг бевақт узилган умрини маъқул даражада яқунлади, Чорданаҳрга зилол сув таралиб, водийга жўшқин ҳаёт келса, дўстингизнинг эларо қутлуғ номи батамом тикланади, ҳурматли Сардор.

— Иншоолло, — деди оғир ҳикояларни тинглаб толиққан Сардор. Қалта тарашланган мўйловида битта ҳам қора қолмаган, оқ юзида гўё билинар-билимас ёпишиб турар, бошидаги қора бахмал фас эса тун ўртасида яна ҳам тимқора бўлиб кўринар эди. — Баъзан ниҳоятда оғир кўчса ҳам, охир-оқибат ҳамма ишлар ўзимиз ўйлаганча боряпти, биродарлар. Қани, энди дам олинглар, тун ярим бўлиб қолди...

Қари офицер гавдасини тиклаб, оёғини зўрға ёзди-да, яхши тушлар тилаб, ётоғига чикди. Ешлар тўрт девор токчаларига китоб тахланган меҳмонхонадаги танча атрофида ётиб қолишди.

— Сенда бир гап бор, Фуломали,— деди Собиржон ёлғиз қолганларидан кейин чирокни ўчириб ётаркан.— Қандайдир, ёш боладай бахтиёр кўринадан.

— Ростданми? Ундай бўлса яхши эмас... Бировлар, мутасадди бўлганига боши осмонда, деб ўйлашлари мумкин.— Фуломали ҳам сандал тафтида исиган кўрпани оёғига тортди.— Аслида, гап бундай, Собир. Уша Кобулдаги хужрада, сен лойиҳачилар билан қоласан, техникани қабул қилгани ўзим бораман, деб туриб олдинг-а? Мен унамадим, эсингдами? Аслида, ичимдан Кобулда бир кун бўлса ҳам қолгим келиб турган эди, касаллик баҳона бўлдию жон деб қолдим. Кечир... Сенинг бундай кўргуликларга дучор бўлишингни билганимда...

— Гапиравер.

— Аслида ўшандаёқ сен айтгандай бахтиёр бола ҳолатида эдим. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда бундай иродам сусайган эмас...

Улар азонгача ухламай, шу хилда шивир-шивир қилиб гаплашиб чиқишди.

Эртасига Фуломали ташқарида бодигарларини уйғотиб, машинада қаёққадир отланганида Собиржон жанжал кўтарди.

— Қаёққа? Мен-чи?

— Сен тамом соғайгунингча шу ерда ётатурасан, доктор билан келишдик, қатнаб даволайди.

— Сиз ўзингиз соппа-соғсиз! Биз касал! Менга кара, бахтиёр, мени тўшакка михлаб кетадиган пайтингми ҳозир! Мен ишга шўнғисам қайтага отдек бўлиб кетаман, ҳа!

— Йўқ, доктор кўнмади. Яранг неча кундан бери

қаровсиз, ёмон газак олиб кетибди, деяпти. Ишдан хавотир олма, биратўла тўртта ўлимдан қолган одам жиндак ётишга ҳаққинг бор!

— Сардор шу ёшида улусма-улус юрадио мен ётаман, шундайми?

— Сардорники — ваъз айтиш. Ишга ярамайсан деганим алам қияпти сенга, биламан, лекин...

— Бўлмаса, одам йиғиб бер, мен ҳам «ваъз» айтаман: Катта Фарғона канали ҳақида ҳикоя қилиб бераман, ҳов сенга гапирганим.

— Катта Фарғона канали — афсона. Бу ерда унга ҳали ҳеч ким тушунмайди, ёт.

Собир бунга ҳам унамай, шошиб кийина бошлаган эди, Фуломали уни ўтқазиб, бошлиққа хос босиқлик билан гапирди:

— Энди сенга очигини айтаман: яранг... хавфли экан. Идраб-ириб кетиши мумкин, деб хавотир оляпти доктор. Сени бир марта ўлимга юбордим, бас. Тушунишинг керак.

— Одамларга ғамхўрлик деганда мен...

— Бас, гап тугади.

Бу бош мутасаддининг биринчи буйруғидек янгради.

Шундай қилиб, Собиржон Содиқ Сардорнинг таниш врачлари муолажасида, шу ерда ётиб қолди.

Мен уни биринчи бор лойиҳачилар группаси ишлаётган ертўланинг катта залида кўрдим. Неон чироклари ёритиб турган чизмакашлик столи ёнида биринчи тўғоннинг вертикал унсурларини окка кўчираётган экан. Гаплашганимиз йўқ, отини ҳам сўрамадим, кўзларимиз тўқнашди, холос, лекин ўша кечаси ухлаёлмадим. Сира ухлаёлмадим, ажабки, йўталиш ҳам каттиқ тутмай кўйди, туни билан юриб чикдим. Менга нима бўлди, билмайман, азонда туриб ҳаммадан олдин борибман яна ўша ерга. Қиз шундай бўлишини кутгандай, тағин кечаги қараш билан сал жилмайиб

ҳам қўйди. Мен келишмаган ишлар қилдим: юмушим бўлмаса ҳам ўша атрофда айланавердим, кетолмадим. Қизларга хушомад қиладиган турқим йўқлиги, ҳозир бунинг вақти ҳам эмаслигини, бу қиздан ўн-ўн икки ёш катталигимни ҳам билардим, лекин барибир ёнидан кетолмадим.

Гаплашдик. Оти Шоиста экан. Қора, қуюқ сочи қирқилган, ихчам, ўсмир йигитчадай пишиқ гавдали, қарашлари тийрак, эскироқ бўлса ҳам чийдухобадан европача тикилган костюм, пошнаи этикча... Кобул университети политехника факультетининг учинчи курсида ўқир экан, бир неча қизлар қатори уни ҳам бу ерга чизмакашлик вазифасига шошилиш сафарбар этишибди. Ёшлиқнинг сеҳргар жозибаси барқ уриб турган қорача юзига кўз солгани журъат этолмай, узун-узун бармоқларига, кучли қўлларига қараб, ёнида ҳаддан ошиқ узок туриб қолдим, кўзларимиз учрашганда сездимки, у мендан норози эмас.

Шунинг учун эртасига яна келдим. Лойиҳачилар ёнига қатнаб туришим табиий, лекин ҳадеб бу қиз атрофида айланаверишим... Бунинг ноқулайлигини ўзим ҳам пайқар эдим-у, бошқа ҳеч иложини тополмадим. Ҳаловат йўқ, шунча тикилинч ишлар турибди, лекин ҳаёт гўё фақат шу ерда эди. Учинчи куни ҳам келдим. Энди бошқа чорасини тополмай, Шоистага очигини айтдим: шундоқ-шундоқ, шу ёшга етиб ҳеч қизларга бундай гапни айтган эмасман, сизни кўриб, ҳаловатим йўқолди... Гапим чиндан ҳам самимий чикдим, қиз хафа бўлмади. Фақат:

— Севги ҳам шунақа бўладими, муаллим...— дея ерга қараб кулиб қўйди холос. Аммо сездимки, шу зумдан юрагига гулгула тушди. Кўзларимиз учрашганда у ичидаги ўтни яширишга уринар, студент қизларда кам учрайдиган қишлоқи бир ибто билан ерга қарар эди.

У мендан кўзларини яшира бошлади. Лекин яқинлашганимда худди бутун вужуди ловиллаб кетар эди.

Менинг аҳволимни айтинг энди. Умримда кечирмаган алғов-далғов ҳислар. Шундай паллада муҳаббатдан гапирганларга киноя билан терс қараб юрган одам гўё ҳамма ишлар жойидадек, кўнглим кўтарилиб, учиб-елиб юрадиган бўлдим, касаллигим унут бўлди, олам гулистон. Баъзан эс-ҳушимни йиғиб, бу қадар енгил бўлиш керак эмаслигини ўйлайман-у, лекин, барибир... Ўзингиз ўйланг, мендек анча ёшга бориб, муҳаббатнинг нималигини ҳали билмаган, кечаю кундуз иш билан банд, ҳаёти доим хавотирда бўлган касалманд бир одам учун кутилмаган бу нафис, дилбар ҳислар, бу мўъжиза — тақдирнинг катта инъоми эмасми!

Қиздан жавоб кутдим, қандайдир бир тарзда билдириш керак-ку. Биламанки, ўз оғзи билан ҳеч нарса айтмайди. Очiqқина қиз бўлса ҳам, ички мусаффо бир ҳаё доим сезилиб турарди унда. Кейинги кунларда ўйчанроқ ҳам бўлиб қолди.

— Шоиста...— дейман ёнида узоқ туриб қолсам, бошқа сўз тополмай. Унинг ўзига оддийгина қилиб, ҳадду умид билан исмини айтолганлигимнинг ўзи менга ғалати туйғулар бағишлайди.

— Муаллим...— дейди у ҳам, бошқа гап айтмайди. Кўнглимда қувончли жумбоқ билан яна кетаман: балки шунинг ўзи унинг жавобидир. Лекин мен унинг оғзидан ҳеч бўлмаса ўз исминини эшитгим келарди. Исминни билади, бу ерда менинг исминни билмаган ходим йўқ. Электр чироқ тортиб, қайта жиҳозланган бу катта ертўлада хоналар, заллар, йўлаклар кўп, ҳаммасида бизнинг лойиҳа билан банд мутахассислар, мен улар билан кунда мулоқотда бўламан, маслаҳат бераман, баҳслашаман, муддатларни эслатиб, кисталанг қиламан. Мен ҳали қурилишга мутасадди қилиб тайинланганим йўқ, лекин кўпчилик буни олдиндан сезгандек, ҳурмат-эътиборимни жойига қўяр эди. Худди шундай пайтда, ўчакишгандек ёшгина бир хоним соҳибнинг ёнидан кетолмай қолсам бўладими!

Бир карашда, бизнинг муносабатларимиз очик-ойдин, лекин мен яна ҳам аниқлагим, тўғрироғи — у билан холироқ учрашгим, тинмай гаплашгим келар эди. Билмадим, ҳамма севишганлар ҳам шунақа бўлармикин, сабрсиз эдим, дилимда Шоистага аталган гаплар битмас-туганмасдай, биз бўлсак, иш пайти, оёқ устида, фақат кўзлар учрашади. Ё энг ширин туйғуларимиз изхор этиб, чиройли бир мактуб битиб кўлига тутқизсаммикин, сал кўнглим ёзилар эди. Ўйлаб қарасам, бу ҳам ёш боланинг ишидай туюлди. Катта, жиддий одам қандай бўлиши кераклигини яхши тушунаман-у, эрталаб яна Шоистанинг ёнида пайдо бўламан.

Бир кун и у жуда жиддий ҳолатда юзимга аллақандай кадрдонларча ишончли бир назар ташлади-да, уёк-буёкка аланглаб олиб, енг ичидан чиқариб менга кичкинагина бир қоғоз узатди. Хат!

Ичимга сиғмай, қаёққадир кетдим. Қарасам, ташқарида юрибман. Ўзимни қаёққа қўйишни билмай, шошилиб уйга жўнадим. Чўнтагимдаги кўлимда Шоистанинг хати терлаган кафтимни худди чўғдай куйдирар эди. Айтишга юраги дов бермай, ҳамма гапини хатга ёзиб солибди-да. Оқилагинам! Яхши. Бу — суҳбатдан ҳам яхши. Уйга бориб, бафуржа, танамга яйратиб ўқийман. Қайта-қайта ўқиш ҳам мумкин. Мен шу ёшга кириб кизлардан биринчи марта хат олишим.

Кеч кириб қолган эди. Хужрада чирокни ёқиб, шошмай ечиндим, кейин термосдан эрталабки илимилиқ кофени пиёлага қуйиб олдимга қўйдим-да, бамайлихотир ўтириб, ҳаяжонни сал босгач, хатни очдим...

Очдиму ўрнимдан сапчиб туриб кетдим. Қоғозни чирокқа солиб диққат билан тикилсам, бу Шоистанинг хати эмас! Имзоси ҳам йўқ. Араб алифбосида икки энликгина ёзув. Икки такрор ўқиганимдан кейингина миямда маъноси базўр ойдинлашиб, баданим жимирлаб кетди. Эшикка отилдим. Ташқарида қора тун, қаёққа ҳам бораман. Қайтиб кириб «хат» ни негадир

яна бир марта ўқидим: кимдир Шоистадан бизнинг кидирув группамизнинг материаллари қаерда сақланишини аниқлаб беришни талаб қиляпти! Пўписа, шантаж.

Мана сенга муҳаббатнома! Бошим ғувуллаб, ўтириб қолдим. Бизнинг икки йил дала-даштда юриб тўплаган материалларимиз, уларни қандай бўлмасин йўқ қилиш кимларга кераклиги тахминан маълум. Лекин нимага Шоиста? Нега келиб-келиб уни танлашган?

Ҳа, бизнинг ўнлаб қалин-қалин папкаларимиз ҳозир лойиҳачилар қўлида. Ертўланинг темир сейфида сақланади. Бинога ўт қўйиб ҳам, портлатиб ҳам уларни йўқ қилиб бўлмайди. Бунинг учун уларнинг қаерда сақланишини аниқ билиш керак, сейфларга йўл топиш керак. Йўлни эса Шоиста билади. Бу тақдирда... унинг ҳаёти ҳозир хавф остида-ку!

Нима қилиш керак? Қиз ё ўша шантажчиларнинг талабини қондириши керак, ёки... Шоиста ўз бошига тушган бу хатарни англайди албатта. Шунинг учун менга таянпти. Унинг безовта, умидвор қарашларини яна бир бор кўз олдимга келтириб, бутун мудҳиш маъносини энди тушундим.

Уни қутқазиш керак. Нима қилиб бўлса ҳам қутқазиш керак.

Тунда турганиб ўртоқларимнинг олдига бордим. Хизбий созмонлар ҳозир кечалари билан бедор. Ҳовлиқиб вазиятни ҳикоя қилиб бердим. Мен шошиб, масалани торроқ ўйлаган эканман, ўртоқлар хушимга келтириб қўйишди: гап чизмакаш кизни қутқазишдагина эмас! Ҳозир шаҳарда қутилмаганда муҳим-муҳим объектлар портлаб харобага айланяпти, энг керак одамларимиз ҳалок бўляпти, кунига неча жойда фожиа! Шаҳарда яширин ишлаётган кўпоровчи тўдалар бор. Лойиҳа материалларининг кетидан тушишган бўлса, шу заҳоти катерий эҳтиёт чораларини кўриш керак. Ўртоқлар давлат аҳамиятига эга бўлган бу масала билан астойдил шуғулланадиган бўлишди-ю, Шоистани ҳам эсдан

чиқаришмади. Бир тўхтамага келинган, менинг кўнглим сал таскин топиб, эртасига тонгдаёқ Шоистани чизма-кашлик столи ёнида кутдим.

У, ҳеч нима бўлмагандай келдию одатдаги ишига киришди. Менинг нима фикр билан келганлигим уни гўё қизиқтирмас, қарашлари сўлғин, сал асабийроқ кўринар, лекин одатдагидек камгап эди.

— Шоиста... Сиз энди бу ерда ишлаёлмайсиз,— дедим унинг ёнига бориб.— Буни ўзингиз тушунсангиз керак...

— Ҳа, энди мен кўча-кўйда ҳам юролмайман. Келишимда бир дўкандор: «Хоним соҳиб, мактубни олдингизми?» деб йўлимни тўсди.

— Ҳамма зарур тадбирлар белгиланди. Дўкандорнинг ҳам чорасини кўрамыз. Сизни эса ҳозирча бехатар жойга...

Қиз «йўқ» деб бош чайқади.

— Шоиста, ўжар бўлманг, нима қилмоқчисиз?

— Билмадим... Битта дўкандорни оласиз, йўқотасиз. Хавф-хатар эса ўша-ўшалигича қолади.

— Бошқа илож йўқ. Шоиста. Биз шундай қарорга келдик.

— Йўқ. Мен бўлмасам бошқани топади улар,— деди қиз.— Мен яширинмайман.— Бир оздан кейин енг ичидан яна бир хат олиб менга узатди.— Бунисини пуантунда¹ ётоғимдан топдим.

Мен ҳайратда конвертни олиб дарҳол очдим. Унда хат йўқ эди. Фақат бир фотосурат чикди. Суратда кексароқ одам, боши қайчи билан қирқилган, бош алоҳида, гавда алоҳида...

— Ким бу?

— ...

— Ким бу, Шоиста?

— Дадам. Дадамнинг сурати. У киши у ёқда... Тоғда, мужаҳидларга кўшилиб кетган эди.

¹ Университет.

— Хў-ўш...—дедим мен бўлак гап тополмай. Мана шунинг учун Шоистани танлашган экан-да. Миямга ҳеч тузукрок фикр келмас эди.— Энди нима қиламиз? Бу очикдан-очик ваҳшиёна таҳдид-ку!

— Ҳа, уларнинг айтганини қилмасам, дадамни...

— Уларнинг айтганини қилиб бўлмайди, Шоиста.

— Биладан.

— Нима қиламиз бўлмаса?

— Мен аввал дадамни кўришим керак.

— Шоиста?!

— Менга аввал дадамнинг ўзини кўрсатишсин.

Тиригини!

— Уларга ўзингизни топшироқчимисиз! Шоиста, бу — телбалик!

— Бораман, кўрсатишсин.

— Кейин-чи? Улар ҳамма нарсани айтишга мажбур қилишади. Биласиз-ку, уларда бунинг учун минг хил қийноқ усуллари бор. Йўқ, кайтинг бу маънисиз қарордан!

— Керак бўлса, уларга материалларнинг турган жойини айтарман. Сиз ҳам унгача чорасини кўрарсиз ахир.

— Бу тўғри, лекин сизни каллакесарлар ихтиёрига топширолмайман, юбормайман.

— Бўлмаса нима қиламиз, айтинг.

— Бошқа чора топамиз.

— Мен дадамни кўриб, тирик эканлигига ишонгач, уларга ваъда бериб қайтиб келаман. Кейин сиз топган чорангизни кўраверамиз.

— Йўқ, улар сизни ҳам, отангизни ҳам нобуд қилишади. Кейин, сиз уларни қандай топиб борасиз ахир?

— «Дўкандорим» топиб беради. Уларнинг ини шаҳарда, биладан. Кундузи дўконда илжайиб ўтирадилар-у, кечаси мачит, мактаб, касалхоналарни портлатадилар, одамни молдай сўяди бу художўйлар!

Шои́ста ўз фикрида каттиж туриб олди, мен уни ўзга ҳеч қандай режага кўндиролмадим. Аммо унга ўзимга ишонгандай ишонар эдим. Кўриб турибманки, отаси унинг учун ҳаёт-мамўт масаласи, аввало унинг дунёда борми-йўкми эканлигини билмоқчи, агар ҳаёт бўлса ким томонда, нега уни ўлдирамиз деб таҳдид қилишяпти? Шои́ста тўққиз ойдан бери отасининг дарагини тополмай, уни ўлдига чиқариб юрган экан. Бирдан мана бу хабар: маслакдошларининг ўзлари унинг ҳаётига таҳдид солишяпти! Шои́стада бу, кўркув билан бирга, қандайдир қувончли титроқ уйғотди: эҳтимол отаси ўша чиркин эътиқоддан қайтгандир... Ҳар қанақа хавф-хатар бўлса ҳам, Шои́ста буни билиши керак, отаси тириклигида буни билиши шарт. Ахир унинг ҳаёти ҳали олдинда, университетни битиради, мутахассис бўлади. Отаси ким, кимнинг қизи у? Бу унга жуда зарур, умр учун, келажак учун, виждон учун зарур!

Мен унинг бу хатарли аҳдини шундай маънода тушундим. Агар унинг ўрнида бўлганимда мен ҳам худди шундай қилардим.

Шои́ста кетди. Қайёқка кетганини биз билмаймиз. Бу ҳаммамиз учун ҳам жуда қалтис таваккал эди, мен учун эса... Мен худди кўр устида оёқяланг юргандек типирчилаб, ҳар зум хабар кутаман. Лойиҳачилар ишлайдиган жойда барча эҳтиёт чораларини кўрдик, лекин бу мен учун ишнинг ярми эди холос.

Икки кечаю кундуз ўзимни кўярга жой тополмай юрдим, кечалари ҳужрам эшигининг орқасида ўтириб чиқаман, кундузлари — ертўлада: қаерда у, тирикми, нималар кечяпти бошидан?

Учинчи кун Шои́ста пайдо бўлди. У бирдан озиб кетибди, ҳорғин кўзлари сирли ёнарди, яна ҳам дилбар кўринди кўзимга. Тағин ҳеч гап бўлмагандай, механик жазварларини олиб тахтага ўрнатди. Мен дарров яқинлашдим, орадаги сирли ва хавfli воқеаларни бу ерда

фақат иккаламиз биламиз. Менинг савол назаримни пайқаб, ишдан диққатини узмай, аста гапирди:

— Менинг зиммамдаги ўша мажбурият ўз кучида қолади.

— Яхши... отангиз?

— Кўришдим. Эшоннинг этагини ушлаб кетган мурид дахрий бўлиб қайтибди,— деди киз маънос жиламайиб.

— Қайтибди?

— Уни ўзингиз тушунган маълум мақсадда олиб келишган.

— Демак... Фотосурат ҳам эскича қолади?

— Ҳа, ҳамма вазияту шартлар эскича.

— Бу яна боши берк кўча-ку? Энди бизнинг шартимизга кўнасизми?

— Ўйлаб кўрайлик, ақон Ғулумали.

Мен унинг оғзидан ўз исмиمنى эшитдим у орзу қилганимдай қувонолмадим. Шоистанинг ҳаёти мен учун ҳамма нарсадан ҳам қиммат. У эса бунини тушунмаяпти. Унинг бу шаддодлиги ақлимга сиғмас эди. Вазиятни таҳлил қилишга уриндим.

Хўш, уни кечаси болопўш дўкони ёнидан ёпик машинада кўзини бойлаб олиб кетишибди. Шоиста қаёққа бориб келганини билмайди. Тахминича, қарийб бир соат юришган, айланма йўллارни босиб, паскам жойда тўхташган. Шоистанинг айтишича, бу жой шаҳарнинг ичида, чунки машинадан тушгандан кейин уни қандайдир жинкўчалардан олиб ўтишган, сассиқ ҳовуз хиди, оёқ остида хазон шитирлаши — булар фақат шаҳарда бўлиши мумкин. Лекин шаҳарнинг қайси қисми, қайси бурчаги — бунини аниқлашнинг иложи йўқ.

Шоистанинг отасини ҳам тоғдан шу усулда олиб келишган, у ҳам омборга ўхшаш катта уйда ҳибсда ётган экан, қаердалигини ўзи билмайди. Тоғда у дастлаб жигар касалига дучор бўлиб, уйга қайтиш ҳақида бир-икки марта оғиз очганидан кейин бошлиқларнинг

таважжухидан қолади. Уни «жиҳад» га олмайдиган бўладилар. Ишончни йўқотган бундай текинтомоклар одатда зимдан даф қилинаркан, лекин отанинг омади юриб, унга қандайдир эҳтиёж туғилиб қолади. Сохиб офицернинг буйруғи билан уни бир кечада шу ерга олиб келиб ташлайдилар.

Ота-боланинг учрашувини тасаввур этолмайман, Шоиста ўз ҳикоясида шахсий туйғуларга доир жойларни ташлаб ўтди. У кўпроқ ўша жой, унинг белгиларига эътибор қилганини гапирди. Шубҳасиз, бу — кўпоровчи гуруҳнинг яхши ниқобланган яширин қароргоҳи. Деразасиз бинонинг омборга ўхшаш катталиги, тўрдаги баландликда кичик чойхона, айғокчидай шубҳали одамларнинг аланг-жалаңг кириб чиқиб туриши, бинонинг чор атрофи хуфя кўрикланиши — ҳаммаси шундан дарак беради. Шоистанинг бемор отаси жинчирок тагида, хашак устида ётиб, қизига яна кўп нарсаларни чала-чулпа шипшиган, лекин булар тахмин, текшириш керак... «Даҳрий бўлиб қайтибди» деганидан, яна бошқа гаплар ҳам бўлганга ўхшайди-ю, Шоиста уларни изоҳламади.

Иккинчи куни борсам, Шоиста ўзининг чизма столида хитой қоғозга нималарнидир чизаётди. Бу ерда кундузи ҳам чироқлар ҳаммиша ёниб турарди, соя томонда Шоистанинг ёноғи йилтиллаброк кўринди. Разм солиб, кўлидаги қоғознинг нима эканини тахминладим-у, кўзларимга ишонмадим.

— Шоиста?!

У бошини кўтариб менга маънос қаради. Қўл остидаги хитой қоғоз — лойиҳачилар ишлаётган шу ертўланинг плани эди: хоналар, заллар, зина ва эшиклар... Мураккаб йўлақлар лабиринти билан айланма босқич алоҳида белгиланган...

— Материалларимиз шу ерда-а? — У қалам билан туртиб кўрсатди.

— Дейлик, ҳа...— дедим мен уни танимагандек тикилиб.

— Аниқ бўлиши керак, муаллим, шу ердами?

— Ха, шу ерда. Лекин нима бу, ким учун?

Шоиستا ички кийноқда бир оз жим ўтиргач, жавоб берди:

— Мана шу план эвазига менга ҳаёт ваъда қилишган. Ердам беринг, план шубҳа солмайдиган бўлиши керак, акс ҳолда...

Мен бу қогозга яна қарадим-у, планга тузатиш киритадиган, Шоистага ёрдам берадиган алпозда эмас эдим, аграйиб қолдим. Бу қиз бир кун эмас бир кун менинг юрагимни тарс ёради!

— Ҳам... ҳаммаси тўғри, лекин буни...

— Тезроқ бўлинг, уйга бориб ҳали буни камзулимнинг астарига тикишим керак. Эрталаб муддатим тугайди.

— Янами, Шоиста?! Ахир мен... Биласизми, мен сизни ҳозир сарандойларга ушлаб бераман! — дедим қоним қайнаб, ўзимни тутолмай. Қиз индамай, бош эгиб қолганидан кейингина хушимни йиғиб, яна уни тушунишга уриниб кўрдим.

— Сарандойлар ўзингизга керак бўлади, муаллим, — деди қиз. Жаҳли чикди шекилли, отимни атамади. — Мен буни ваъдамга мувофиқ олиб бориб бераман, улар ваъдаларига мувофиқ мени тинч қўйишади. Сизлар ҳам бу ерда индамай ўтирмайсизлар-ку... Улар бундай операцияга анча одам юборишса керак. Бу — битта дўкондор эмас-ку ҳар ҳолда, тушундингизми? Бордию операциялари барбод бўлса... Бунга мен айбдор эмасман.

— Хом гап бу, Шоиста!

— Гап шу. Нима юз берса ҳам, мен дадамнинг ёнида бўламан.

Қиз изтиробда эди, кўзларида дардчил бир таваккалчилик. Назаримда у кўра-била туриб ўзини ўтга ташлаяпти. У берган план асосидаги душман операцияси барбод бўладию жаллодлар уни тирик қўядими? Шуни тушуна туриб, уларнинг инига ўз оёғи билан кириб бориши...

— Сиз мени ҳам аямаяпсиз, Шоиста...

— Мен сизни яхши кўраман, Фуломали муаллим.— Унинг секин айтган шу сўзларидан кулоғим тиниб, кейинги гапини эшитмай қолдим. Бу — муҳаббат изҳори эди... Йигитлар бир умр кутадиган шу лаҳза менга келганда татимади. Кўзимга ёш сизиб чикди. Шоиста давом этди:

— ... Менинг шу ерда, ётоқдами, кўчадами бекорга ўлиб кетишимни истамайсиз-ку? Улар мени отам илинжида қармоққа илинтириб, кабиҳ ишга солишмоқчи. Қани, ўша инларига яна бир борай-чи! Ҳеч бўлмаса... мен курашсиз ўлмайман, амин бўлинг.

Мен унинг олдида тиз чўкишдан ўзимни зўрга тийиб қолдим, атрофда одамлар бор эди. Лекин кўксимдан ёлқинланиб келган сўзларимни ичимга ютолмадим, четга қараб, ўт пуркагандай шивирладим:

— Менга ҳеч қандай ўлимингиз керак эмас! Менга тирик, тирик Шоиста керак, тушуняпсизми? Топдим деб, олдиндаги бутун умрим ярқ этгандай қувонган эдим, энди уни яна йўқотсам, яшашдан маъно қолмайди. Шоиста, ўз жонингизга шафқатсиз экансиз, менга раҳм қилинг.

— Мен ҳозир орқага қайтсам, худди айтганингиздай, биз бир-биримизни албатта йўқотамиз, Фуломали муаллим,— деб секин, қисқа жавоб қилди у. Қоронғи бурчакка тикилиб турган нам қорачиқларида шундай бир қатъият ёнар эдики, сўзларимнинг давоми бўғзимда қолди. Ўзимда-ку, Шоистани вақтинча душман кўзидан яширишдан бошқа бир тадбир ё таклиф йўқ эди, буни эса у қатъий рад этган. Ожизлик ичимни бурдалар, вақт эса тамом бўлиб қолаётган эди. Чорасизликдан имон сусайиб, ўша лаънати папкалар ёнса ёниб кетмайдими, деган густоҳлик ҳам келиб кетди кўнглимга. Кейин ўзимни ўнглаб олиб, атрофга қарасам, стол ёнида Шоиста йўқ! Ўз жонига бундай телбаларча беомонликни қиз болада эмас, ман-ман деган мард йигитларда ҳам кўрган эмасман.

Бу ҳайрат охири мени кўргуликка кўндирди, таваккал деб жон-жаҳд билан ишимга киришдим, хизбий созмонда ўртоқларимнинг жанговар кайфияти бўшашган иродамни тиклади.

Операция осон, лекин уни пухта ўтказиш, иложи бўлса бу ишни ортиқча суронсиз, ими-жимиди бажариш, мумкин қадар кўпроқ одамни тириклай кўлга олиш зарур, деган вазифа қўйилди. Ҳозир тунлар узун, қоронғи, кўпоровчилар бундай қулай пайтни кўлдан бермайди, шай бўлиш керак.

Аммо менинг сабру токатимни синамоққа аҳд қилгандай, улар уч кун кутдиришди, факат учинчи кун ярим тунда шарпадек пайдо бўлишди. Кутганимиздай, қуролли қоровул қўйилган катта эшикка яқинлашмай, ҳовлидаги орқа деразани роми билан олиб, икки эшикнинг қулфини бузиб киришди. Қўлга олиш учун ичкариги тор йўлакни танлаганмиз — эшик-дераза йўк, бетон пол, бетон девор, шифти баланд, хуллас — бундан ҳам қулай қопкон бўлмайди. Тахминимизча, дераза тагида қолдирилган айғоқчини ҳам ҳисоблаганда, улар етти киши эди.

Тор йўлакка ҳаммаси кириб бўлгандан кейин икки томон тақа-тақ тўсилди. Дастлаб вазиятни тушунмай типирчилаб жангга кирган бир ёшроғи ер тишлади. Лекин қолганлари фахмлашдики, қаршилик кўрсатиш фойдасиз, тақдирга тан бериб, белдаги гранаталарни, бошқа қуролу портлатиш, ёндириш воситаларини ташлаб, қўл кўтаришди.

Ортиқча шов-шув бўлгани йўк, олиб чикиб ёпиқ машинага қамагач, уларга шартимизни қатъий қилиб қўйдик: бизни шаҳардаги қароргоҳларингга олиб бора-санлар!

Бу улар учун ўлим деган гап эди, чунки биз кечирсак ҳам, ўз одамлари омон қўймайди. Шунинг учун, айниқса биттаси ғилайроқ ғўлабир босмачи «йўк» деб туриб олди, у ерда нима бор, ким бор — ҳаммасини айтамыз, лекин

бошлаб бормаймиз, деди. Ўзини телбаликка олди, бошини кузов тахтасига урди, сарандойнинг юзига панжа солиб бақира бошлаганидан кейин тинчитишга тўғри келди. У юзида қандайдир беозор, ўзига ярашмаган илжайиш билан шерикларининг оёғи остида юмалаб ётиб, жон берди. Шундан кейин, қолган тўрттаси индамай шартимизга кўнди.

Шоишанинг «бир соатча» дегани йигирма минутлик йўл экан, унинг кўзини боғлаб чалғитиш учун роса айлантиришганга ўхшайди-да. Эски шаҳарнинг паскам бир маҳалласида толзор ўртасидаги сассик ховуз ёнидан ўтиб, жинкўчага бошлаб киришди. Эски тегирмоннинг катта ташландиқ омборхонасида чирок милтилларди, бироқ одам шарпаси, сас-садо йўқ, очик эшикда қоровул ҳам кўринмади. Бунга бизгина эмас, қўли боғлиқ асирларимиз ҳам ҳайрон эди, улар ияк билан имлаб «шу» деб кўрсатишди-ю, қандайдир умидворлик билан ағрайиб туришди.

Омборнинг пастак эшигига бош сукиб, мен аввало,— ажабо,— Шоишани кўрдим! Ёнида ағдарилган сандиқ, кўрпалар, полнинг чирик тахтаси... Ўша ерда, пол остида қазнокми, ертўлами бор экан шекилли, Шоиша белидан ўшанга тушиб, қўлида фонус кўтариб қотганча турибди, дастлаб, уни... осиб кетишибди, деб ўйлаб, баданимга совук тер калқиб чиқди. Сўнг кўзларимни пирпиратиб, разм солсам — йўқ, у тирик! Сочлари тўзғи-ган, қонсиз юзи фонус ёруғида локдай йилтиллади.

Қандайдир мудҳиш жимлик мени қарахт қилиб қўйди, дафъатан ичкарига қадам босишга кўрқардим. Шу пайт тўрдаги баландликда, Шоишадан йигирма қадамча нарида бир тўп одамларнинг юмалаб ётганини кўриб, хаёлларим баттар чувалашди. Улар ҳаммаси тирик эди, бурчакдаги катта самовар ёнида эса бир қария ёлғиз ўзи тикка турибди, у оёқлари остида тартибсиз сочилиб ётган қуроқларни, автомат, тўппонча, гранаталарни тепар, бир уюмга тўплашга уринар эди.

Мен шу ўринда Шоистанинг кейинчалик айтиб берган ҳикоясини эслатмасам, воқеани тушуниб олиш қийин бўлиб қоляпти. Гап бундай бўлган экан.

... Ертўладаги операция тугади деган хабар келгунгача Шоистани отасининг катига, мана шу омборхонага олиб кириб ташлайдилар. Ёғоч устун тагига жиндак хашак тўшалган, пастаккина шифтга осиглик тунука фонусдан ота-болага гира-шира ёруғ тушиб турибди. Тўрдаги супага ўхшаш баландликда ҳам чирок бор, у ерда кўкариб кетган кориндор самовар аста буғланади, унинг ёнида доим битта-иккита гиёҳванд ивирсийди, чилим тутайди, кўкнор ҳиди анқийди. Кейинчалик уларга яна икки-уч одам келиб қўшилади.

— Яна сасиди... — деди Шоистанинг отаси. Касалманд қария неча кунлардан буён бу паскам омборхонанинг бадбўй ҳавосидан бўғнилиб қийналар, ранги захил, кимни қарғашини билмай инграниб, тез-тез нафас олиб ётар эди. — Мана шу сандик остида бу ярамасларнинг жони... Кўряпсанми, ўша ерда полнинг копоқи бор.

Шоиста келганидан бери ўша сандик атрофини кўзлайди, чунки отаси ўтган гал ҳам шу ерни кўрсатиб бир нималарни шама қилган эди: «Ҳар замонда, айниқса босқинга кетиш олдидан шу копоқни очишади, бир неча марта кўрдим». Энди бўлса яна: «Жони ўша ерда», деяпти. Кўпорувчиларнинг «жони» нима бўларди... Шоиста кумғондан сув олиб рўмолчасини хўллаш бахонаси билан ўша ерга яқинлашиб, «копоқ» қа оёқ босиб ҳам кўрди. Шундан кейин бу жой ҳақидаги ўй унинг хаёлига бир хашаротдек чирмашаверди. Бир тўхтамага келгани йўқ, лекин ўйлайвериб, боши ғовлаб, аъзойи бадави ўтдек қизиб кетган эди.

Вақт ўтиб бормокда. Операцияга кетган калла-кесарлардан дарак йўқ. Супада одам яна кўпайиб, маст-аласт овозлар, ғовур-ғувур кучая бошлади. Шоистанинг сезишича, булар ўзлари ҳам шерикларининг қайтиш вақти ўтганини ўйлаб, безовта бўлишяпти.

— Менга каранг, ўтаға! — деди биттаси сассик чилим тутуни ичида ёнбошлаб ётиб.— Омадингдан ўргилай, бордию булар қайтиб келмаса, бу нарсани ўзимизга бағишлайсиз-а?

«Ўтаға» дегани эшикдан кириб келаётган эди. Юзи кора чўтир, бир кўзини кир латта билан боғлаган, иштонбоғ ёнида осиглик иккита гранатаси селкиллайди. Ота-бола ёнидан ўтаётиб, Шоистага худди сўқим кўзичокка бокқандай бир кўзи билан тикилиб, сўлагини артди.

— Улар келса-келмаса барибир сенларники-да, садағанг кетай, кимники бўларди, ўз оёғи билан келган! — деди.— Илло, соҳиб офицер бир нима демагунча, ўламан обло, қўл теккизмайсанлар, укдингми?

— Худонинг берган куни ўлимга борамиз, шуни ҳам бизга кўп кўрмас ахир соҳибинг! — деди пўтага ўранган серсокол банги пиёла тубида дори эзиб.

— Менбоп экан-да, нима дединг, ўтаға?

— Ўчир!

— Ҳов, мусулмонлар, отаси ўтирибди-я! — деди орқада бир кексароғи оғзини карракдай очиб ҳомуза тортаркан.

— Ҳа нима бўпти! Отасининг кўзи лўқ этиб турса яна ҳам ширинроқ бўлади! Қасди маъюл бу! Мусулмон дейсану...— бу ашаддий «мужаҳид» кора доридан кўпроқ ютиб қўйган экан, қилич сермагандай бир талпиниб, шерикларининг устига йиқилиб тушди. Қулги кўтарилди, шармсиз сўқинишлар эшитилди. Кўкнорихўрлик авжига чикқан эди. Пиёлалар айланган сари, сурон кўпая борди, чилимлар қуриллаб тутун пуркар, самоварнинг ховури ҳам шифтдан томчилай бошлаган эди.

Ҳолсиз ота салласини қулоғига тортиб, титроқ қўли билан қизининг билагидан маҳкам ушлаб ўтирибди. Шоиста уни силтаб ташлаб ўрнидан турди. Ичидан ўт олгандай тез ва асабий аланглаб олиб, бир сапчидию сандикни устидаги искирт кўрпалари билан бирга ағдариб

ташлади, шу зумнинг ўзида ертўла копқоғини ҳам пошнаси билан халқасидан илиб бир четга улоқтирди. Буларнинг ҳаммаси бир лаҳзада юз берди. Шоиста шифтдан фонусни шартта олиб пастга сакраганида супадагилар сезиб, анқайганча қотиб қолдилар. Шоистанинг белидан юкориси ҳам кўлидаги чироқ ҳаммага кўриниб турар эди. У супадагилардан кўз узмади-ю, оёк остида қандайдир бочкалар, яшигу қоғоз қоплар борлигини пайқайди, ялт этиб кўз қирини ташлаб у ерда гранаталар, миналар қалашиб ётганини ҳам кўрди, бензин хидини туйди. Ўзи ўйлаганча, қопларда портловчи моддалар, бочкаларда порох бўлса, хўп-хўп, у ҳолда бу ерда ҳозир ўзи амру фармон, бутун тирикжон эгасига ўзи хўжайин! Лекин бордию бошқача бўлиб чиқса...

Супадагилар ўринларидан туриб кетишган, лекин олдинга одим босишга журъат қилолмай, талвасада ғимирлашар, алланималар деб бакиришар эди. Қуроллар шарақлади.

— Ўқ отма! — деб қичқирди ўтаға шерикларига, ёлғиз кўзи олайиб, олдинга чиқди.— Нима қияпсан, ғар! Қайт орқангга!.. Чик у ердан, хоним соҳиб, чик, кизим...— Бирдан тиз чўкди чўтирлари қорайиб. Шоистани казнокка билмай тушиб кетган деб ҳам ўйлади шекилли, унинг қайтиб чиқишини кутиб, жим қолишди. Бангилар, бир зумда кайфи тарқаб, даҳшатдан, талвасадан қутлари тамом ўчган эди. Шоиста бу жимликдан фойдаланиб жон-жаҳди билан чинкириб юборди:

— Битанг кимир этсанг, кулларингни осмонга созураман. Эшитдингми! — деб фонусни баландроқ кўтариб кўрсатди.— Қимирлама!

У энди жаҳаннам устида турганига амин эди. Оёқларини кериб копу яшиқлар устига яхшироқ жойлашди. Ҳозир унга ўқ отишолмайди, ўзига эмас, ҳатто чироққа ўқ тегса ҳам, бу атрофда бирон тирик жон қолмаслигини бу ерда ҳамма билади.

— Қуролларни ташла! — деб қичқирди киз. Унинг

қорайиб, тердан йилтиллаб турган ориқ юзида ғазаб ёнар эди. Товуши бу мудхиш жимликда ўзининг ҳам баданини жимирлатиб юборди: — Кимга айтяпман, ташла! Мен ўзимни аямайман, тушунасанлар!

Так этиб бир автомат — машинадори УЗИ — полга тушди.

— Қурол деяпман, номардлар!

Икки парабеллум, пичок, уч туфанги-паштуний, гранаталар супадан пастга юмалади.

— Дада! Қани, маслакдошларингизга карашворинг! Туринг.

Юзи докадай оқарган қария устун орқасидан аланглаб турди-да, бўғинлари қалтираб супа томон юрди. Полга шақир-шукур этиб ҳар томондан қуроллар келиб тушар эди. Чол уларни аввал кўли билан терди, кейин белини ушлаб, оёқлари билан суриб-суриб, бир жойга тўплай бошлади.

— Ёт ҳамманг! — деб қичқирди Шоиста. Унга кўз тикиб, бири тикка, бири тиз чўкканча жонҳолатда олайиб қотган мужаҳидлар гапга тушунмагандай имиллашди. — Ёт, кўкка созураман! — деб такрорлади Шоиста. Супадагилар ҳарбийлардек ерга таппа ташламай, кўкнорию қора дори сочилган супага молдай ағанашди. Лекин пахтаси чиққан кўзлари ҳамон Шоистада эди...

Мен воқеа худди мана шу жойга келганда эшикка бош сукдим. Вазиятни сал тушунгандан кейин омборхонага бостириб кирдик. Йигитлар тўрдагиларни бурчакка сиқиб, қўлларини орқага чамбараклаб боғлашди. Мен эса аввал Шоистанинг кўлидан фонусни эҳтиёт билан олиб, кейин ўзининг ертўладан чиқишига ёрдам бермоқчи эдим, чалажон гавдаси шилқ этиб кучоғимга тушди. Ўлим таҳликасининг охиригиз изтиробли бир мадади билан оёқда турган экан, вужуди совуқ, ич-ичидан қалтироқ келиб, менга ҳам ўтган эди.

— Шоиста! Шоиста!..

У сал ўзига келгандай, оёкка босиб, уёқ-буёғини тузатгач, деди:

— Соғ-омонмисиз?

Товушида шундай чексиз меҳр-оқибат сездимки, шу пайт ҳеч нарсага қарамай шартта бағримга тортиб, ёшли кўзларидан босиб-босиб ўпгим келди, йнгитлик ори бунга йўл қўймай, зўрға ўзимни тутиб қолдим.

Қиз-йнгитлар бир-бирларини узок кузатиб, узок синаб севадилар. Бизники эса бари гўё бир зумда, бирваракай бўлди: кўришдик, севишдик, мудҳиш синовлардан ҳам ўтдик... Иккимиз ҳам амин эдик — биз ҳеч қачон ўлмаймиз. Севгимиз абадий, бахтимиз безавол! Шу ернинг ўзида йўлимдан ярқ этиб чиққан саодатим номи билан дилимдан қасамёд қилдим: то тирик эканман, Шоистани, унинг бахти ҳаловатини ўз ҳаётимдан афзал билиб бир умр ардоқлайман!

Ўртокларим кўнглимдаги орзуларни бекам-кўст уққандай, унинг шаҳардаги яширин ишлаётган хавфли банданинг инини, қатта ўқ-дори, аслаҳа омборини фош этиш ва йўқ қилишдаги жасорати эвазига мукофот тариқасида, ўқишининг сўнгги курсларини Совет Иттифоқида тамомлаши учун йўлланма олишига ёрдам бердилар. Ҳозир Шоиста Ўзбекистонда.

Отасини эса тайинланган муолажа ерига ўзим кузатиб, жойлаштириб келдим.

Йўлда мен ундан «соҳиб офицер» нинг исмини суриштирдим. Унинг номини оддий мужаҳидлар билишмас экан, «соҳиб, соҳиб», вассалом. Лекин қария унинг қиёфасию бўй-бастини яхши эслади. Чолнинг таъриф-тавсифига караганда «соҳиб» ўша Лаъл Маҳдийнинг худди ўзи эди. Тахминим тўғри чикди. Бўлмаса бизнинг лойиҳамиз материаллари ҳақида бошқа ким ҳам бу қадар «жон чекиши» мумкин. Шўрлик ота-боланинг чигал қисматидан ваҳшиёна фойдаланишга уриниш ҳам худди ўшанинг жосуслик усули эмасми?

Фулумали кўярда-қўймай ташлаб кетганидан кейин

Собиржон бу ерда юрагим сикилиб ўзимни каёкка кўйишни билмай қолсам керак, деб кўрқкан эди. Аммо докторнинг кетма-кет беомон уколлари, шомларда терга фарқ қиладиган иситмалар зерикишга вақт қолдирмади.

— Ҳечкиси йўқ, чидаш керак, йигит кишига ампутациядан кўра...— деб уни ҳамон қийнар эди бағритош кекса врач. Енгил тортган пайтларида Собиржон бу очиккўнгил қарияни гапга соларди. У, Сардор ва доктор Суҳайл учаласи бир вақтлар киёматли дўст бўлган эканлар, афғон зиёлилари ҳақидаги суҳбату баҳслари ярим кечаларгача давом этар экан. Кейин доктор Суҳайлнинг «хоинлиги» ҳақидаги хабардан сўнг, ора-ларига раҳна тушиб, бу суҳбатлар тўхтаб қолади.

Энди эса, дўстларининг ёзувлари газетада босилиб чиқиб, унинг шуҳратли номи оқлангач, иккала кадрдон яна топишиб, гурунглар мавзуи ҳамиша доктор Суҳайлга келиб такаларди. Собиржон уларнинг болалардек кувониб кўришишларини, узоқ хотиралар, ўқилган китоблар, мамлакатдаги тарихий воқеалар хусусидаги гоҳ ҳаяжонли, гоҳ кўнгилсиз гурунгларини тинглаб, кекса юзларидаги ҳиссий жилваларни ҳавас билан томоша қилар эди. Доктор тўладан келган, паст бўйли, сийрак оқ сочлари таровсиз, юзи салқин, оғзи катта, тилла тишли, сермулоҳаза одам. У фикрини ўз-ўзига тушунтираётгандай ғўнғиллаб гапиради, бир қулоғи оғирроқ бўлганидан, қия ўтириб олиб, кўпроқ тинглайди. Улар Иқбол дostonларининг қарама-қаршиликлари, диний ва дунёвий асослари ҳақидаги чигал гапга киришиб, ундан қандайдир йўллар билан инглиз истибдодининг асрлик даъволари ва янги ҳукумат сиёсати ҳақидаги мавзуларга чиқиб келадилар-да, қутилмаганда, баҳор чиқиши билан доктор Суҳайл қабрини бориб зиёрат қилиш хусусида тўхтамга келиб, ўринларидан кўзғаладилар. Собиржон уларнинг бу тартибсиз, лекин теран фикрларга бой, гоҳо бутун-бутун тарихий даврларни,

яхлит оким ва катта маънавий зиддиятларни кўз ўнгига келтирадиган суҳбатларига жон-жон деб қулок солар, баъзан эҳтиёт билан бир неча сўз қотиб, кайфиятларига шерик бўлар эди.

Ўйлашича, уни уқолу дорилар эмас, мана шу нуроний қарияларнинг замона ҳақидаги тетик, доно гурунглари оёққа турғизди. Ғуломали камдан-кам келар, чол билан бемордан хабар олиб, саҳарда, гоҳо ярим кечалари ҳам шошганча яна жўнаб қолар эди. Унинг куни ҳозир шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб ўтяпти. Бошқарма бўлимлари, икки карьер, бетон заводи, техника парки, ишчи кучи тўпловчи пунктлар билан телефон алоқаси йўқ, марказга ҳам, қишлоқларга ҳам ўзи югуриши керак, ёнилғи, энергия етишмайди, мутахассисларга тураржой топиш зарур, объектларга ҳали йўл очилмаган, коллектив чала, унинг структураси ҳали номаълум.

Лекин Ғуломали бу чигал муаммоларни гапирган сари очилар эди. Муаллим Нурмуҳаммад Пайкий ҳамқишлоқларини ҳашарга кўндириб, шай қилиб қўйганмиш. Энди Чорданаҳр ўзанларига яқин қабилалардан хабар олиш, уларнинг кайфиятини билиш керак, баҳор чикиши билан катта халқ қурилиши бошланади!

Шу орада Ғуломали Шокалон тоғанинг «қилиқ» ларини ҳам гапириб ўтди. Тоға ёнғиндан омон қолган пешайвонлик уйини қурилишнинг маҳаллий конторасига жой қилиб берибди.

— Елғиз ўзим бу ҳашамни бошимга ураманми, олақолинглар, туфанги берсанглар ўзим қоровуллик қиламан,— дебди.

Тоғанинг уйда қурилишнинг Пайкий участкасини очиб, ўзини қоровул қилиб тайинлаб келибди Ғуломали. Оғзи қулоғида.

Собиржон дўстининг бахти ҳақида ўйлайди. Зулайхо билан Шоистани қиёслаб кўради. Икки афғон қизи, бир қарашда, ҳеч қиёслаб бўлмайдиган икки феъл-атвор, икки хулқ, икки ҳаёт йўли, икки қисмат. Лекин

яна бир карашда, бир-бирининг давомидек, бир яхлит ҳаёт, бир мазмун, бир тақдирдек туюлади. Тарбия ва муҳитларига кўра, йўллари бошқа-бошқа бўлса ҳам, уларни ватанлари, дил поклиги, мардликлари бирлаштиради. Собиржон шу вақтгача Зулайҳо ҳақида ўйлашдан кўрқиб юрди. Шоиста бўлмаганда, Ғуломалининг бахти кулмаганда унга Зулайхони эслаш бениҳоя оғир бўларди. Бу киз ҳалок бўлдию Собиржоннинг юрагида унинг ёниқ рамзи бир умрга қолди. Бундай буюк дард билан тепган юрак бачканаликлардан холи бўлади.

Бу йил баҳор жуда эрта, негадир бирдан гуркираб келди. Баъзи нозанинлардек бир кўриниш бериб, шошқалоқ дарахтларнинг барвақт очилган куртакларини ўртаб қочадиган бемаврид баҳор эмас, ер қатламларигача иситиб, тоғ шаршаралари билан шовқинлаб келган чинакам баҳор эди бу. Бодроқ-бодроқ бодом гулларига ёпирилган асаларилар шомгача гувиллайди, ёнбағирларда пиёзи анзур ниш уради, эски ўзанларга жилғалардан қор суви жилдираб келади.

Бу галги баҳор одатдагидек уч-тўрт ҳафтада қовжираб кетиш учун эмас, мангуга келгандек, чексиз кенгликларни беш-олти кундаёқ то Қорақум этакларигача яхлит кўклам тусига киргизиб, ҳоким бўлиб олди. Энди ҳатто осмонда ҳам, Аму устидан сузиб ўтган шаффоф булутларда ҳам унинг битгусиз оч-тиник ранги акс этиб турар эди. Қушларнинг қувонганини айтинг! Кўримсизгина қувокзорда бултурги дўланани талашиб, дунёни бошига кўтарган галаларни кўрасиз. Сўфитўрғай ҳали осмонга чиқмаган, жуфт-жуфт бўлиб йўрғалайдиган хилолқакликлар ҳам шу ерда, дўлананинг ерга тўкилганини ўғринча теришади. Эрта баҳорда қушлар тову лига тўлган осмон янгроқ бўлади. Бундай пайтларда тоғларга қуролсиз, хавотирсиз, гоҳо ёлғиз чиқиб, тўйгунча кезгинг келади киши.

Ғуломали ёнидаги иккита кўриқчидан безор. Хавф-

сизлик яхши албатта, лекин кадамингга кўз тикиб бир зум қолмай изингдан биров юраверса, айникса Фуломалидай серҳаракат, бетиним одамга жуда қийин бўлар экан. Қимир этсанг — биров овора, енгилгина бир жойга чиқиб келолмайсан, гўё ихтиёринг ўзингда эмас, шахсий ҳаёт йўқ. Бўлғуси трассанинг пасту баланд сўқмоқларидан ҳам, кўм-кўк воҳаларда кўзга ташланган лозазор, ўру кир ёнбағирларида ҳам улар тўрт киши бўлиб юрадилар. Қаерга вагонлар ўрнатиш, бетон ташийдиган йўлни қандай қилиб қискартириш ҳақида гап кетса, майли, бодигар йигитлар ёнларида турса тураверадди, аммо икки дўст кир гулларининг атри буркиган серкапалак бир ўтзорда ёнбошлаб маҳрам мавзуларда ҳасратлашсалару бир чеккада кимдир кулоқ солиб турса ноқулай бўларкан. Шундай пайтлардан бирида Фуломали Собиржонга чўнтагидан бир хат чиқариб узатди.

— Шоистадан...

Собиржонга таниш ўзимизнинг авиаконверт, бурчагида Кремль юлдузи, рангдор ғалаба салюти... Собиржон аввал конвертга узоқ тикилиб, кейин олис-олисларга кўз ташлади. Майсада ўша салют юлдузчаларидек жилваланиб ранг-баранг капалақлар учарди.

— Шоистадан, — деб такрорлади Фуломали бетоқат. — Уқи!

Ўз толеи билан очик гурурланган жуда самимий дўст кишигина шундай дея олади. Шоиста асли Балужистоннинг чораймоқ қабиласидан бўлиб, тилида Фуломалигина тушунадиган сўзлар кўп эди, Собиржон хатга кўз югуртириб, кўп ҳам тушуниб етмади, аммо бир жойида тўхталди: Шоиста Политехника институтига бориб тушган кунлари «Афғонликмисиз?» деб бир қиз келибди олдиға. Гапдан гап чиқиб, Фуломалилар ишлаётган Чорданахр иншооти ҳақида сўз очилибди. Шундан кейин ўша қиз Шоистанинг ётоғига тез-тез келадиган бўлиб, улар кўп ўтмай калин дўст тутинишибди.

«дугонам гидрогеолог, Чорданахрга жуда қизиқар экан...» дебди Шоиста.

— Отини ёзмабди-да?

— Отини ёзмабди.

Улар «Нима дейсан?» дегандай бир-бирларига тикилишиб қолдилар. Иккаласининг ҳам хаёлида бир ўй чарх уради. Гуломали чарақлаган кўзини дўстидан узмади. Собиржон эса ундан енгилгандай, ўйчан, ерга қаради.

— Хат ёзсанг бўларди,— деди Гуломали.

— Кимга? — ялт этиб қаради Собиржон.

— Шоистанинг янги дугонасига-да.

Улар яна бир-бирларига тикилдилар, Собиржон яна кўзини ерга олди.

— Бўлмаса мен ёзаман. Ахир Чорданахр ўзанларидан фойдаланишга бизни унинг назарий фикрлари рағбатлантирди. Лойихамизнинг қарийб бир ярим баробар арзон тушишига...— Гуломали негадир ўз гапини бўлиб, бирпасдан кейингина давом этди.— Ғалати... ажойиб саховатли одамлар яшайди сизларда... бошқа биров бўлса, ҳақини даъво қиларди.

...Ҳозир ҳам у бинтланган елкасини ушлаб, ётган жойида деворга қараб узоқ жим қолди.

— Гулом...— деди анчадан кейин.— Мен энди ҳеч кимни севолмасам керак. Зулайҳо кўз ўнгимдан кетмай, оловдай турибди. Мен унинг уволига қолдим...

Гуломалига дўстининг дастлабки йиллардаги ширин туйғулари азиз эди. У Собиржоннинг Манзура ҳақидаги хаёлчан хикояларини ҳали-ҳали ёдидан чиқаролмайди. Ўзига катта севги насиб қилмаган Гуломалини ўша вақт бу хикоялар кўп тўлқинлантирган, завқи дилига ўрнашиб қолган эди. У ҳозир дўстида ўша шавқларни уйғотмоқчи, Собиржон эса Зулайҳонинг ҳалокатидан сўнг хушини йиғиб ололгани йўқ.

Сардорникида иситмалаб ётганида Зулайхонинг босиб Хайриддин бува унинг ёнига тўрт-беш марта келиб-кетди. Бу серҳаракат, жиккак қария эндиликда яна ҳам озиб-тўзиб кетган, чалароқ бўлса ҳам ўзбекча гапиришга уринар, гоҳ бехосдан йиғлаб юборар, гоҳ куюниб Собиржонни юпатган бўлар, кўтариб келган қовунқоқи, тутмайиз каби тансиқ таомларини олдига териб ташлар эди. Дастлабки кунлари нуқул «Шокалон куёв» ни ярамасдан олиб ярамасга солди: бу кулфатлар бари ўшанинг касофати! Хонадонда ўзидан бўлак ҳамманинг бошига етди, очкўз! Мол-дунё деб изғидинг кўзингга қон тўлиб. Мана мол-дунё! Диёнатни оёқости қилган ҳамтовоқларингга ҳам қирғин келади ҳали!

Лекин кейинги келишларида Хайриддин бува бу гапларни қўйди, нафрату қарғишлардан ўзи ҳам чарчаб кетганга ўхшайди. Фуломали уни қурилишга чакирибди, шунга заиф кўзлари нурланиб, ўзининг кимгадир кераклигини сезгач, қадди анча тикланган, ишчан кўринар эди. Шу кун иситмадан андак ариган Собиржон ҳам отага унинг невараси ҳақида ҳамма билганларини узок салмоқлаб гапирди.

— Қурилишга боришингиз маъқул бўлибди, падари гулин,— деди у гапининг охирида,— Зулайҳо Амуни яхши кўрар эди, уни кўп гапирар эди, у ҳақда қўшиғи ҳам бор...— У қўшиқ сатрларини эслашга ҳозир журъат қилмади. Лекин:— Зулайҳо энди Амуда... У энди биз учун Амунинг ўзи...— деб ғамгин тугатди сўзини. Чол ҳам нуроний тус олиб, бу гал бошқача, товушсиз йиғлади — ўзи гўё жилмайиб турар, лекин кўзидан тиниқ-тиниқ томчилар юмалар эди.

Собиржон эса, у кетгач, яна иситмаси авж олиб, кечаси билан қулоғида Зулайхонинг тоғларни зириллатган аччиқ қарғиш-фарёдлари янграб чиқди. Эрталаб терга ботиб уйғонди-ю, шундан буён унга иситма қайтиб йўламади. Мана энди Фуломали ва унинг кўриқчилари билан бўлғуси трасса бўйлаб кезиб юрибди. Гоҳ машина

паркида, гоҳ тоғ кишлогининг оташхонасида тунаб қоладилар, кечалари елкада яра ўрни ҳали ҳам сал зирқирайди-ю, тоғларда эшитилган яккам-дуккам ўқ овозлари ҳушёр торттиради. «Фронтда ҳамма оғир дардларни ҳам унутиб юборасан киши,— дегувчи эди раҳматли дадаси,— мана, қайтдиму бикиндаги кўргошин кимирлаб қолди, баччағар!»

Урушнинг ҳар қанақаси ҳам шафқатсиз бўлар экан. Қурилишга келган одамлар орасида Собиржон ўзидан беш баттар хаста, ярадор, ҳатто майибларни ҳам кўрди. Баъзиларининг ҳали-бери қўлидан иш келмас, лекин Фуломали уларни ҳам ҳеч қанақа чеклашсиз қабул қиляпти: «Бунинг маънавий аҳамияти бор!»

Очиғи, ишга ёлланиб келаётган одамларнинг коллектив бўлиб уюшишига Собиржоннинг ҳали ақли етмасди — улар орасида иншоотнинг тарихий заруратини тушуниб келган ҳақиқий юртпарвар, ҳалол меҳнатқашлар билан бирга, душман босқинидан қишлоғи ёниб хонавайрон бўлган бошпанасиз, олақуроқ аҳоли, тавбасига таянган собиқ «мужаҳид» лар, янги ҳукуматнинг келажагига ишонинқирамаган турли табақа вакиллари, бу ерда нима бўлаётганидан беҳабар, фақат нон деб юрган юпунлар, вақтинча ошён қидирувчи нотайин кўчманчилар, ишини қўйса ҳам, беш вақт намозини қўймайдиган художўйлар, касб-кори бетайин қаланғи-қасангилар... бари бор эди. Дастлабки кунлари Собиржон «Фуломалига қийин бўлади» деб руҳи тушиб юрди. Кейин бир вақтлар қидирув группасида бирга ишлаган танишларининг деярли ҳаммасини шу ерда кўриб, қайфияти ўзгариб кетди. Уларни қутилмаган жойларда учратиб қоларди: бирини инструментал цех бўладиган очиқ-сочиқ майдонда, бирини бетон қориш ускуналари йиғилаётган бостирмада... Ҳар бир учрашувда қувончли садолар, кўнгилсиз саргузаштлар, марҳум Булбулшони эслаш... Лекин бу одамларнинг самимий ҳурмати, ишга астойдиллиги Собиржоннинг кўнглини кўтарарди. Бу ерда, мана шу

одамлар кўлида унинг ўз ҳаётини мушкул синовларга дучор қилган катта иш амалга ошади. Қўлимдан келган ёрдамимни бераману қайтаман, деб келган одам, энди шу ерликдай бўлиб қолди, бу воҳадаги ишлар гўё унинг жонажон Сурхонида бўлаётган ишларга туташиб кетди, орада гўё масофа йўқ, чегара ҳам, бегоналик ҳам... Ўртада икки соҳилни туташтириб фақат муқаддас Аму, она дарё, умид дарёси оқади.

Собиржон шафтоли, ўрик гулига ғарқ бўлиб, оппоқ кўприб, гуркираб ётган Сурхон водийсини кўз ўнгига келтириб, уни қўл узатса етадигандек яқин сезди, илик, хушбўй нафасини туйди — бир ойдан кейин янги Аму кўпригини очиш маросими бўлади!

Бу хабарни олиб қайтган куни Ғуломали кечаси билан бир зум мизғимади, Собиржонни ҳам ухлатмади.

— Кўприк! Аму устида кўприк! Бу, биласанми нима дегани? — дерди тор ҳужрада уёқ-буёққа юриб.

— Нима дегани?

— Бу... Бу... — Ғуломали кўли билан кескин ҳаракатлар қилар, сўз тополмасди. Фикрлар ҳам, кўксидан нафаси ҳам устма-уст тикилиб келардию ўз саволига ўзи жавоб беролмасди.

— Ўзинг борасанми тантанага? — деб сўради Собир.

— Албатта-да! Кўп одам боради. Кобулдан, ҳар бир вилоятдан туману бўлис, улусвалиликлардан энг яхши одамлар катнашади. Мухими — кўприк бунёдкорларини муборакбод этиш учун мамлакатнинг ишчи синфи вакиллари бориши керак. Бу атрофда энг яқин қурувчилар коллективи сифатида, бу шарафли иш бизнинг қурувчилар делегациямизга топшириляпти! — Ғуломали кафти билан дўстининг елкасига кўпол туртиб қўйди. — Бу Чорданахр коллективининг расмий тан олинганидир. Мен тантанага кимларни олиб боришни ҳам ўйлаб қўйганман!

— Менимча, аввало — Содик Сардор.

— Енида Хайриддин бува.

— Хайриддин бува?

— Ҳа, икки нуроний қария — олдинда, нон-намак билан!
— Бува буни эшитса юраги ёрилади.
— Ажабмас. Менинг ўзим ҳозирдан ҳовлиқиб кетяпман,— деди Ғуломали кўзлари ёниб,— дунёда энг буюк мамлакат тупроғига қадам қўямиз... Менга қара, балки у ерда... эҳтимол тасодифан...

Собиржон унинг нима демоқчи эканини англаган эди. Лекин ўзининг туйғуларни алғов-далғов, бир фикр топиб айтолмади.

— Ҳавога чиқмаймизми?..

— Юр,— деди Ғуломали беихтиёр,— менга қара, эшитяпсанми, эҳтимол у ерда... тасодифан...

Чараклаган юлдузли тун эди. Баҳорнинг ифорли қуюқ ҳавоси сал бошларини айлантирди. Узоқ дараларда заиф ўқ овозлари эшитилади. Тоғнинг акс садосидан сескангандай кўкда юлдуз учади. Лекин дилда ғулув йўқ. Содик Сардор айтгандай, бу юртнинг баҳордан омади келган. Қадим Ориёна халқлари ҳар сафар ундан ҳаёт ишончини топадилар. Юлдузли тун қўйнида кезган икки йигит ҳам мана шу сўлим баҳордан ўз толеини кутар, тақдирнинг ҳаяжонли нафасини сезар эди.

Лекин Собиржон дўстининг тез-тез ўйчан ҳолатга тушиб, ёлғиз юришини, камгап, хомуш пайтларини пайқаб қолар эди.

— Ғулом... нимани яширяпсан мендан?

— Ҳеч нарсани яширмайман. Ҳисоблаб кўрсам, шу вақтгача тўплаган одамларим ўз-ўзини муҳофаза қилишга ҳам етмас экан...

— Қурилиш бошлангандан кейин изга тушиб кетар.

— ... Қурилиш бўлмайди, Собир,— деди Ғуломали аллақандай оғир ҳазинлик билан.— Уруш бўлади. Узоқ, оғир уруш...

Ҳарбий қисмлардан «истеъфо» га чиқарилиб, қурилишга тақдим этилган, устидаги брезенти офтобу кор-

ёмғирларда ўнгиб кетган икки эски юк машинаси бошқарма олдида турарди. Олдиндаги машинада ҳам, бошқарма пештокида ҳам алвонлар хилпирайди. Яқинда оқланган бир қаватли бу узунчок бино олдидаги қаровсизликдан ҳали ўғониб улгурмаган доира гулзор атрофи шаҳарнинг четроғида бўлса ҳам бугун жуда гавжум: одамлар пули Аму тантанасига борадиган курувчиларни кузатгани чиқишган. Нурмухаммад муаллим бошлиқ пайкиликлар ҳам от-араваларини тақинчоклар билан беаб шу ерга етиб келишган.

Сал нарида Мозори Шариф мачитининг кўк гумбази, миноралар, атрофидаги боғнинг дарбоза арки ҳам, катта ҳовуз ҳам, ёпирилиб учган сон-саноксиз оқ каптарлар ҳам ҳозир эрталабки нилий осмон рангида кўринар эди. Машина ёнида эски модадаги кенг-ковул, кулранг шевнёт китель, баланд шерозий кулоҳ кийган, офицерларча тик қоматли Содик Сардор пайдо бўлди. Лабига кумушдай ёпишган кичкинагина, қалин оқ мўйловини кафти билан силаб, осмонга қараб кўйди: тоғлар тепасидан чарақлаб чиққан офтоб орка томонда, шунинг учун кўк гумбазининг шимол уфқлари кўзга майин урилар, денгиздай чексиз, ғуборсиз эди. Дарддан ариб, чеҳраси тиникқан Сардорнинг кайфияти ҳам яхши, афтидан: «Ҳа, бу жойларнинг баҳордан омади келган!» деб, ўзи севган гапини ичида яна такрорлади чоғи — кекса кўзлари ёришиб, оппоқ кошлари чимирилиб кетди. Бошқармадан бошлиқлар ҳам чиккач, майдон янада жонланганини кўриб, кабинага минди-да, букил-майдиган оёғини олдинга чўзиб ўтирди: «Шукр, шу кунларга ҳам етдик!»

Борадиганлар тапир-тупур машиналарга чиқиб, брезент кузовларни тўлдиришди. Доира гулзор атрофида, йўлнинг икки четида халойик, қари-ёш, хотин-халаж қувончли сурон билан талпинди, оқ йўл тилаб, қўл силкишди, чоллар кафтларини очиб фотиҳа бердилар, бола-чака кийкириб олдинга югурди. Машинаю арава-

лар силжиганда, Сардор йўл четида, шовкину тўзон ичида, соқолларини силаб қолган қариялар орасида Шокалон билан Маҳбубшоҳни таниди. «Олам ҳам, одам ҳам ўзгаряпти...» деб кўйди кўнглида.

Оркада чанг булут кўтарилиб, йўл ёқасидаги манзарани бузар эди, сўнги кунларини яшаётган чанг-чунг қир гуллари нимаданми норозидай бош чайкаб қолади, мотор товушига узокда туялар янтоқдан бош кўтариб, бўталогини панасига олиб эҳтиётлайди, шудгорда кўтослар сиртидан ҳаққа галалари учади.

Йўлда қишлоқ сайин янги-янги, безатилган от-улов, тўда-тўда одамлар қўшилди. Ҳайратон чорраҳасига чиқилганда эса, серкатнов магистралнинг куну тун асабий гувиллаган катта ҳаёти ҳам мана шу олачипор, гул-гул қарвоннинг қувноқ маромига бўйсуниб, аста четланди. Азамат ҚамАЗу БелАЗлар, ўнлаб тиркамали автоқарвонлар, юк оқимини кўриқлаб борувчи милиция қисмлари йўл четига чиқиб тўхтаган, гул-гул безанган араваю машиналарни, қари-қартаг, ёш-яланг, қизил қийган лисачи қизларни, мактаб болаларини олқишлаб кузатишар, қўл силкиб қолишар эди.

Уч соат ўтар-ўтмас, узокдан дарё эпқини келиб, Аму уфқидаги енгил ҳовур ичида азим кўприкнинг панжарагулчин кумушранг ёйи энди қалқайган кама-лакдай кўзга илинди. «У-у-ув!» деган ҳайрат овози сафларни тебратиб ўтди. Йўл борган сари қийинлашар, тобора тигизланиб кетаётган беҳисоб йўловчиларнинг жонли сурони дарё шовуллашига қўшилиб кучайгандан кучаяр эди. Бу ерга кўпқаватли янги оқ иморатлар тушган, кўприкдан чиқиб бир неча қақиримгина берида узилган темир йўлнинг икки ёнида контейнер омборлари, базалар, очик-сочик катта бостирмалар, той-той юк, техника, жиҳоз, қоровулхоналар. Баридан ўтиб, дарёнинг ўзи билан юзма-юз бўлганда оломон бир зумга нафаси ичига тушгандай жим бўлиб қолди. Аму бу ерда тиник, қорамтир зилол тусда соқин

оқади, чунки у тоғ-тошлар орасидан энди кутулиб чиққан, икки сохили энди мўрт кумлоқ эмас, яхлит харсанг. Қаердадир кўприк остида янграган теплоход гудоги жимликда алланечук сирли эшитилди.

Машиналардан тушиб, аста, тантанали қадамлаб, яна ҳам яқинроқ бордилар: мана Аму! Бор бўйи билан! Икки сохилда ял-ял алвонларга бурканган қават-қават сафлар, гулдасталар кўтарган ёшлар, ясанган болалар юкори оқимда узоқларгача турнақатор бўлиб тизилиб туришибди. Қичқириб, қўл силкишади, талпинишади. Икки жонли сохил бир-бирига интилиб, бир-бирини тушуниб, овозсиз гаплашаётгандай.

Куёш ҳам тантанага атай чараклаб бокқандек, хавони тез иситарди. Биринчи марта оппоқ кўйлак кийиб тасма галстук таккан Фуломали Қоргар ўз одамларини бир жойга тўплаш учун югуриб-еларкан, адашиб қоладигандай, Собиржонни кўздан қочирмасликка уринар эди. Собиржон елкасидаги танғиб боғланган ярани билинтирмаслик учун, костюмини ечмади, терлаб, кийналиб кетган бўлса ҳам, хаяжонда шошиб қолган Фуломалига дўстона кўз кисиб, далда бериб кўйди.

Бахмал дастурхонда икки қўллаб нон-намак тутган Содик Сардор ёнида Хайридин бува билан олдинги қаторга чикди. Улар кўприкка кираверишда турар эдилар. Олдинроқда партия ва ҳукумат раҳбарлари, пойтахт вакиллари. Тепадан кўприкнинг ваҳимали темир тўсинлари оғир босиб турибди. Бу — кўприккина эмас, йўл ва транспорт иншоотларининг йирик комплекси эди. Унинг салобати қудратли она дарё маҳоватига, узоқда калашиб ётган қадимий тоғлар ландшафтига, икки сохилдаги қадрдон ва чексиз кенгликларга жуда мос тушган. Сафлар одим отганда унинг улуғворлиги гўё янграб кулоқларда акс садо берди. Икки ёнда экспресслар ўтадиган ойнабандли енгил тунеллар, уларнинг томидаги равон пиёда йўлкаларига кумушранг темир синчлар орасидан лаҳча-лаҳча шуъла тушиб турибди.

Сафлар ҳозир ўртадаги уч қаторли автотрасадан юриб бормоқда. Бу ерда дарё ва бетон салқини, қоронғи захлик сезилади, аммо сафлар юриши билан орқада ҳам, олдинда ҳам кучли прожекторлар чарақлади. Йўл ёқасидаги катта тувакларда гуллар яшнаб турибди, икки мамлакатнинг давлат байроқлари, Афғонистоннинг ҳамма тилларида дўстлик, қардошлиқ, ҳамжихатлик, аҳил қўшничилик шиорлари кўзга ташланади.

Йўл баландлашиб борарди. Одимлар дарё узра гумбурлаб, янграб эшитилади. Ярим чақиримча юрганларидан кейин кўприк ёйининг энг баланд ери — дарёнинг қоқ ўртасида сафлар бир нафасга қадамларини секинлатиб, жим бўлишди. Йўл-йўл қилиб рангланган кичик қоровулхона ёнида иккита ёшгина йигит — ўзбек ва афғон солдати милтиқларини ёнларига олиб, қимир этмай турар эдилар. Иккиси ҳам қорача, бўйлари ҳам тенг, бир-бирларига жуда ўхшаш, қиёфалари жиддий бўлса ҳам, юз-кўзларида қувноқ самимият, ёшлиқ барқ уриб турар эди. Икки давлатнинг рамзий чегараси шу ердан ўтади. Сафлар бу муқаддас манзилга ҳурмат билдириб бир зум тўхтагач, чегарачи йигитларнинг ҳеч бериши билан яна шахдам юриб кетди.

Тағин шунча юргандан кейин юз-кўзларга чарақлаган кун тушди, кенгликлар нафаси урилди, мусикий оҳанглар, табрик суронлари эшитилди.

Бу соҳилда байрам давом этарди. Одам жуда кўп, ноғора, карнай-сурнай садолари янграйди. Икки давлат раҳбарларига гул такдим этган бир тўда сара қизлар югуриб бориб кенг давра олгач, капалакдай енгил учиб, гир айлана рақс туша кетдилар.

Содик Сардор нон-намакни аввал гул ушлаб қатор турган каскали йигитларга тутди. Қурувчилардан қурувчиларга. Қуёшданми, ҳаяжонданми киприклари ёшланиб кўзини кўтаролмай, фақат нон синдираётган бақувват қўлларни кўрар эди Сардор. Табаррук нон-намакни тотувчилар кўпайди, катта-кичик, кучли-нозик, кекса-ёш

кўллар. Кўллар, кўллар, кўллар... Сардорнинг ўз кўллари эса толиб кетди. Кўзларини артай деса, кўллари банд. Шу маҳал катта томчи ёш ўзи чак этиб томиб, киприклари кўтарилди, нон синдираётган кекса-роқ кўл эса, буни пайкабми, ушқни бармоқлари орасига олганича тўхтаб, қимир этмай қолди. Сардор энди сал тиникқан кўзларини кўтариб қараса, бўйи пастроққина қизғиш юзли кекса аёл, чаккасида кумуш сочлари титраб, меҳмоннинг юзига тикилиб турибди. Сардор ҳам тик қотиб қолди. Аёл кекса бўлса ҳам, йиғнок, соддагина оқ костюмда ихчам, тетик кўринарди. Кўксига орденлар, Олтин Юлдуз. Улар бир-бирларининг юзларидан бир нима излагандай узоқ, жуда узоқ тикилишиб турдилар.

Ниҳоят Сардор нон-намакни дастурхонга ўраб, ёнида анқайиб турган Хайридин бувага тутқазди-да, икки қадам четроқка чиқди, аёл ҳам ундан кўзини ололмаётгандай, у билан бирга жилди, ёлғиз қолдилар.

Улар иккаласи ҳам, афтидан, бошлаб айтадиган ягона сўзни тополмай энтиқар эди. Сардор ахири эркакка ярашмайдиган бундай ожизликни енгиб, жимликни бузди:

— Мен... ўша «ҳей киши» ман.

— Ҳей... киши?

— Содиқ Сардор менинг исмим.

— Содиқ Сардор...— аёл ундан ҳамон кўзини олмай буянроқ исмини ўйчан такрорлади.

— Мен сизни биладан, рафиқ академик,— деди Сардор энди анча ўзига келиб.— Сиз Муқри кишлоғидаги отбоқарнинг кизисиз...

Аёл ҳамон тикилар, унинг ҳаяжондан нурланиб кетган кекса кўзларида Сардор ўша шаддод кизалокнинг унутилган белгиларини тобора кўпроқ топар, эсланган сари юраги гуп-гуп урар эди.

— Эсингиздами?— Менинг эса мана бу ерим...— у чап юзини бармоғи билан туртиб кўрсатди,— мана шу ерим ҳамон ёнади.

— Вой-й-й... Бевафо-о! — деб юборди академик киз боладек.

Иккалалари ҳам хахолаб кула бошладилар. Чарчагунча кулдилар.

— Энди мен ҳам бир ўпай, ўшанда вақт зиклик қилиб, улгурмай қолган эдим,— деди Сардор, баланд гавдаси билан оқсоқлаб келиб танишини кучди, улар уч бор ўпишдилар. Четроқда фотоаппаратлар чиқиллади. Одамлар бу учрашувнинг нима эканини билишмаса ҳам, завқли бир хайратда эдилар. Нарироқда Гуломали билан Собиржон ҳам илжайиб туришибди.

— Биз қолиб, булар ўпишяпти-ку, Собир...— деди Гуломали. Кейин иккалалари ҳам ҳар ёнга аланглаб, тирбанд сафларни ёриб қаёққадир кетишди. Эски танишларнинг суҳбати давом этарди.

— Хурматли Сардор, мен билолмадим, ўшанда мактубни етказолдингизми, йўқми? — деб сўради аёл. Чол кулди.

— Етказмасак ҳозир шундоқ юз кўришиб турармидик, хурматли Сумбул Садриевна.

— ... Яхши иш қилган экансиз-да ўшанда, ўйлаб қарасам, хурматли Сардор.

— Сиз эса... ёмон иш қилгансиз, Сумбул хоним,— дея кулиб Сардор яна юзини ушлади.— Ўшандан кейин мен, биласизми, не аҳволда қолдим? Неча йиллар ўзимга келолмай юрганман, ҳа.

— Эҳ-ҳа, эндиликда у ишлар ҳақида фақат ана шундай мутоиба билан гапириш мумкин, хурматли Сардор, умр ўтди-кетди...

— Бекорга ўтгани йўқ, Сумбул Садриевна. Мана забардаст шогирдингизни танийман. Меннинг ҳам худди шундай бир неварам бор. Биласизми, улар ҳозир нима ишлар қилишяпти!

Лекин бу маҳал йигитларнинг иши унча зўр эмас, кутган одамлари келмаган, уёққа бориб аланглашар, буёққа келиб интизор тиклишар, тамом бетоқат эдилар.

Хайриддин бува эса ҳеч нарса кўролмаи қоламан деб, одамлар орасида ўзини йўқотиб қўйган эди. Тиқилнчдан ўзини уёқ-буёққа уриб, ёшланган кўзларини артди-да, очиқ ер, тупроқ кидириб қолди. Тупроқ эса йўқ, оёқ ости нукул асфальт, бетон. Четроққа чикиб юриб келса бўлармикин? У ёлғизлик истаб қолган эди. Бир амаллаб очикроқ ерга чикди. Кўприкдан чиқаверишда ёшлар дарахт, кўчат ўтқазишарди. Чол ўшаларга тикилиб турди. Кўчатлари барг ёзиб, кўкариб қолган, лекин илдизини тупроғи билан қатта қутига жойлаб, машинада авайлаб олиб келишибди, тутиб кетса шояд.

— Қўшчинор ўтқазишяпти, дўстлик рамзи,— деди кимдир.

Хайриддин бува талпиниб, энтикиб турди-да, чидамади, ўша томон юрди. Маҳси орқали товонлари билан юмшоқ тупроқни сезганда кўксидан алланима кўтарилиб келиб, томоғига тикилди, кўзидан ёш сизиб чикди.

— Тутармикин? — деди ёшлар ёнига бориб.

— Тутиб кетади, бобой, чинор бу!

Ёшлар терлаб-пишганча, бел билан тупроқ ағдариб дарахт ўтқазишарди. Тупроқ хидидан Хайриддин буванинг бурун катаклари кенгайиб, юраги ўйнаб кетди.

— Мен ҳам бир кетмонгина тупроқ ташласам майлими, йигитлар?

Ёшлар мункайган чолга ҳайрон бокиб, белкурак беришди. Хайриддин бува инқиллаб бир-икки қовқилдию намхуш тупроқни қафтларига олди. Тикилди. Уқалади. Яна тикилди, жони роҳат қилгандай яна уқалади.

Бош кўтарганида унга ҳайрат билан тикилиб турган йигитни кўрди.

— Ўзбекмисиз, бува?

— Ҳа, болам, ўзбакмиз. Сен-чи, буванг ўргилсин?

— Мен ҳам. Фақат, отам туркман бўлганлар.

— Ҳа...— деди чол белини ушлаб ўрнидан тураркан.

Кафтидаги тупрокни ташламай, секин юриб дарё ёкасига борди. Чўккалаб ўтириб, салмоқ билан оқаётган дарёга бокди. Кейин, шошмай, белидаги кийиклардан бирини ечиб, ерга ёйди, кафтидаги тупрокни тугди-да, эҳтиётлаб кўйнига солди.

Майдонда митинг бошланган эди. Тахтадан ясалган баланд минбарда нутқлар янгради. Куёш ғарбга оғганидан, солланиб-солланиб оқаётган Амунинг юзасида майда мавжлар ҳам соя ташлар, қорайиб кўринар эди. Чол узоқ ўтириб дарёга тикилди. Намланган кўзларига олисда нимадир кўринди. Қалқиб-қалқиб келаётир. Бешикка ўхшайди... Вооллоҳ, бешик, бешик!..

Чол қалтираб ўрнидан туриб кетди. Лекин бирпасдан сўнг яхшилаб караса, қалқиб келаётган нарса аста ёйилиб, сочилиб кетди. Чол қайта ўтирди. Кўзи ҳамон ўша шарпада. Бир вақт ўша шарпа таралиб-тўлғаниб, сув юзига ёйилиб оқаётган қиз сочларидай бўлиб кўринди. Соч... толим-толим сочлар! Хайриддин бува яна ўрнидан сапчиб туриб, тикилди, кўзлари оғригунча тикилиб қараб турди.

Яқинроқ келганда разм солса, оқаётган нарса — гулчамбар экан. Қир гулларидан ўрилган гулчамбарлар. Бир нафасдан кейин улар кўпайиб кетди. Дарёнинг икки ёнида турган болалар ташлаяпти у гулчамбарларни. Ўнлаб гулчамбарлар. Кўприкка яқинроқ тор жойга келганда улар бир-бирлари билан яқинлашиб, аралашиб, қўл олишгандай, кўшилиб кетишди.

— Чиройлими, бува? — Ёнида яна ҳалиги туркман йигит турарди.

— Ҳа...— деди Хайриддин бува. Сўнг ўзига гап уқтираётгандай, қарийб шивирлаб, ўйчан сўзлади:— Менинг болаларим... Менинг болаларимни ютган дарё эмас, адоват эди...

Йигит тушунмади.

Тепада кўприк қанотига суяниб гаплашаётганларнинг овози эшитилди.

— Баҳорги тошқинлар билан қалайсиз, инженер?
Бу Ғулумалининг товуши. У кўприк бўйлаб зир югуриб, унинг авторларидан бирини топиб олган, иншоотдан хайратда эканини айтиб тугатолмас, синчковлик билан гапга солар эди.

— Ҳа, тошқинлардан хушёр бўлишга тўғри келади,— деди инженер ўйчан жилмайиб.

— Икки йилча! — деди Ғулумали.— Кейин эса мен сизга тошқин хавфларидан тўла гарантия бераман!

— Қайси маънода?

Ғулумалининг эътибори бошқа томонга кетиб, саволни эшитмади, у қаёққадир кўзи тушиб, гангиб қолгандай турарди.

— Ўрток Коргар, қайси...

Ғулумали эшитмади. У хаяжонда кўзлари жовдираган, афтидан, оломондан четроқда турган қизлар унинг ҳушини олиб кўйган эди. Бу қизлар кечроқ келишди, бири бўйнига хол-хол дуррача ташлаган, бири...

— Собир! — деб кичқирди Ғулумали. Собиржон эса ҳеч қаерда кўринмас эди.

Пастда кечки қуёш нурини заррин жилваларда акс эттириб буюк дарё мавжланар, узоқларда эса зим-зиё теранликлардан кўтарилган баҳайбат тўлқинларнинг қорамтир сиртлари эриган чўяндай эшилиб оқар эди.

ЧОРРАҲАДАГИ ТАҚДИРЛАР

Асқад Мухторнинг навбатдаги — «Аму» романида Афғонистон тупроғида рўй бераётган катта ҳам мураккаб социал-иқтисодий ўзгаришлар, Савр инқилоби ғалабаларини ҳимоя қилиш, мустаҳкамлаш йўлидаги кураш кўтаринки-публицистик руҳда бадний тадқиқ этилади. Унда Шарқ деҳқонининг ер ва сув ҳақидаги асрий орзу-армонлари, интилишлари воқеалар силсиласини бирлаштирувчи ўққа айлан-тирилган.

Совет мутахассиси Собир Тўхтабоев афғон ерларига Аму сувини чиқариш учун заҳмат чекиб юраркан, мамлакат ижтимоий ҳаётида кескин ўзгариш рўй беради. Сув муаммоси ўз-ўзидан катта ижтимоий характер касб этади. Собир ўз ҳаммаслаклари билан биргаликда ирригация иншоотлари қуриш лойиҳаларида кўзда тутилмаган қийинчиликларга дуч келади. Асрлар давомида оддий меҳнаткаш халқ онгига зўр бериб сингдирилган зулмбардорлик, ноҳақликка, сиёсий адолатсизликка, муҳтожликка қўниқиш психологияси юзага қалқиб чиқади. Қурилиш ташкилотчилари кўрик ерларни ўзлаштириш баробарида халқ онги, туриш-турмушидаги ана шундай «кўрик»ларни тугатиш учун ҳам кураш олиб борадилар. Ёқубхон каби халқ душманларининг, Лаъл Маҳдий сингари чет эл разведкаси агентларининг аралашуви бу курашни янада мураккаблаштиради.

Романнинг композицион қурилиш қатламдор, сюжет линияси сертармоқдир. Воқеалар қўлами даврий ҳам географик жиҳатдан кенг масштабли. Адиб бугунги кун воқелигининг мазмун-моҳияти, келажакни кўрсатиш мақсадида ўрни-ўрни билан яқин ҳам узок ўтмиш воқеаларига, тарихий фактларга мурожаат қилади. Ўтмиш, бугун, келажак ўртасидаги умумий нукталарни санъаткорона илғаб, уларга алоҳида урғу беради. Шу жиҳатдан Сардорнинг бутун афғон халқи дил сўзлари битилган мактубни олиб, ёш совет давлатидан, Лениндан мадад сўраб келиши факти ғоятда қимматлидир.

Романда ўз ирода йўналиши, мақсад ва интилишларига эга, ёши, касб-кори, дунёқарашини, биографияси турлича бўлган ўнлаб образлар қиёфаси тиниқ бўёқларда гавдалантирилган. Сардор, Собир, Ғулумали, Сухайл, Аврангзоб, Зулайхо, Шоиста, Лаъл Маҳдий образлари анча чу-

кур ишланганидан ўқувчи кўз ўнгидида яққол гавдаланадилар. Образ тирик инсон каби таассурот қолдирдимди, ўқувчи хотирасида муҳрландимди, бас, энди у яшай бошлайди, бундай қаҳрамоннинг умри узок бўлади...

Романда детективлик фалсафий-публицистик мушоҳадакорлик билан, романтик кўтаринкилик реалистик батафсиллик билан ажиб тарзда қоришиб, уйғунлашган. Саргузаштлар баёнидан сездирмай умумлашма хулосаларга келиш, бафуржа беллетристик деталлаштиришдан кўтаринки тантанавор баёнга қийналмай ўтиш — ана шуларнинг барчаси романининг интонацион картаси сержило ҳам яхлит бўлиши таъминлаган омиллардан.

Адибнинг бошқа романларида бўлгани каби «Аму»да ҳам қаҳрамонларни мураккаб ҳаётий ситуацияларда, воқеликнинг авж нуқталарида, тарихий жараённинг кескин бурилиш моментларида тасвирлашга мойиллик сезилади. Қаҳрамонларнинг ҳаёт йўли сон-саноксиз чорраҳалардан иборат. Адиб афгон халқи вакиллари, шунингдек, совет олимлари Собир, Манзуралар тақдирини ҳам ана шу чорраҳалар фонидида тадқиқ этади. Уларнинг тўғри йўлни танлаш жараёнларини синчков кузатади. Қаҳрамонларга қандайдир йўллар билан тазйиқ ўтказиш, улар тақдирини бир ёқлама тарзда узил-кесил хал қилишдан, воқеликни жўнлаштириб, дастлабки ютуқлар йўлини силлиқлаштиришдан ўзини тияди. Албатта, бу асар асосида ётган ҳаётий воқеликнинг ҳали узил-кесил тарихга айланмагани, шунингдек, авторнинг бу жараён узлуксизлиги, давомийлигини таъкидлаш нияти билан узвий боғлиқдир. Жумладан, асар бошидаёқ асосий қаҳрамонларни қийнаган муаммо — Чорданаҳр, Сангкоса қурилиши даврининг ногинчлиги сабаб орқага сурилади. Роман охирида эса иш бошлашга энди таралдув кўрилаётгани айтилади, холос. Дўстлик кўпригининг очилиши картинаси режалаштирилган ишларнинг порлоқ истиқболидан дарак берувчи бадий воситага айланган. Ҳа, роман қаҳрамонлари ҳамон йўлда, олдинда ҳали не-не чорраҳалар бор, аммо ўқувчи уларнинг тўғри йўлни танлай олишлариغا ишонган ҳолда романини ўқиб тугатади.

Собир ўз характери, ҳаётий позицияси билан адибнинг аввалги қаҳрамонларидан бири — Аҳмаджон образига яқин туради. Албатта, бир ёзувчи ижодида муайян жиҳатлардан ўзаро оҳангдош образлар бўлиши мумкин. Аммо баъзи ўринларда Собирнинг ўй-кечинмалари, фалсафий хулосалари «Давр менинг тақдиримда» романи орқали бизга таниш картиналарни эсга солади.

«Аму» романи прозаизмини чет эл ҳаёти тасвирланган янги бир саҳифа билан бойитди. Асарнинг ғоявий-бадий хусусиятлари шундай хулоса чиқаришга имкон беради.

ИЛҲОМ ҲАСАНОВ

На узбекском языке

Аскад Мухтар

АМУ

Р о м а н

Такриъчи Гаффор Мўминнов

Редактор *С. Раҳмонов*

Рисом *Э. Қизил*

Расмлар редактори *А. Мамажонов*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Ш. Мухитдинова*

ИБ 3342

Босмахонага берилди. 19.08.85. Босишга рухсат этилди. 28.01.86. Р — 02022. Формати 70×108/32. Босмахона коғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 14,0 + 0,17 вкл. Шартли кр.—отгиск. 14,34. Нашр л. 14,76 + 0,32 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1824. Баҳоси 1с. 10т. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Ташкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бirlашмасининг Бош корхонаси. Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.